

Мәммәд Араз

ҺӘЈАТЫН

ВӘ СӨЗҮН

РӘНЖЛӘРИ

Мәммәд Араз

Аз
А75

ҺӘҖАТЫН
ВӘ СӨЗҮН
РӘНКЛӘРИ

И. Ч. ...
А. ...
Д. ...

КӘНЧЛИК
БАКЫ
1975

145627.

Бу жазылары тэкрар көздөн кечирип, чана назырлажаркөн вахты илэ вэзифа столу архасында, тарла конарында көрүшдүжүм, сөһбөт елөдижим, мүбайисә етдижим тасәррүфат раһбарләрини, зәһмәт адамларыны аражиб-ахтармаг истөдим. Тарла-лар јериндә, јоллар јериндә. Көстөрчиләр, рәгәмләр дәјишиб, һәјат дигтәсиндә ирәли, ирәли!.. Адамлар јенә дә ахтарышда, јенә дә зәһмәт нәгмәси охумада... Јердәјишмәләр аздыр, дәјиш-ликлик чохдур. Севнирсән, фөрөһләнирсән. Лакин көврәлирсән дә... Өмүр дә, гочалыг дә өз ишини көрүр. Адларыны чөк-дижим адамларын бәзиси инди һәјатда јохдур. Жданов рајонундакы Корәј Әсәдов адына колхозун сәдри, Сосналисә Әмәји Гәһрәманы Әлибала Ширинов, Бәрдә рајонундакы «Азәрбајчан» колхозунда узун илләр сәдр олмуш, колхоз һәр-рәкәти ветераны Вајрам Агајев өмүрләрини баша вуруб, һәр-«Әмәлләри јашајинлары өзләри дә јашајыр»,— дејибләр. Тар-көрә дә мән онларла олан сөһбәтинә әл вурмадым. Тәригын јаддашы даһа мөһкәмдир. Онлар вә онлар кими мәлүм вә ја намәлүм гәһрәманлар адларыны торпага һәкк едөнләрдир. Бешиллијин илк илләринин бүтнөврә дашында зәһмәти олан нечә садә эмәк адаманы ады вә һүнәрини әввәл јаздыгым кими сахладым. Китабчанын сон сәһифәләринә әввәлки гејд-ләрдән бир гәдәр фәрғәнән ики публисист жазымы да дахил еләмишәм. Бунлар да һәмнин илләрин мәһсулудур.

НАХЧЫВАН АЛБОМУ

Бабаларын дүнәни

Һәр дәфә Нахчывана кәләндә, буранын исти јајы, сәрт ғышы илэ үзләшәндә бабамын бир сөзү јадыма дү-шүр: «Ај оғул, бура Дағ Јунис торпағыдыр».

Гоча Нахчыван торпағынын јандырычы јајыны, ајаз-лы ғышыны Дағ Јунислә бағлар, онун һаггында дәрин ушаг марағы илэ динләдижим чохлу әфсанә данышарды. Бунларын бәзиләри бүтүн тәфәррүаты илэ јадымдадыр, бәзиләри исә садәчә олараг ушаг әјләнчәси үчүн гу-рашдырылдыгыннан һафизәмдән учуб-төкүлмүш, јериндә јени хатирәләр көјәрмишдир.

Әфсанәнин «јаддашы» мөһкәм иди. Әфсанә дејирди ки, Дағ Јунис чох залым имиш. О гәдәр залым имиш ки, онун сәрт нәфәси даша-торпага һопуб, әјаләтин иглиминә өз мәнфи тәсирини илләрлә сахламышдыр. «Гајалара диггәтлә фикир версән, онун атынын ајаг изнини көрәрсән, дәрин дәрәләрдә онун ваһимәли сәсинин әкс-сәдасы һәлә дә кизләннб галыр».

Әфсанәјә көрә, Дағ Јунис бу торпагда 300 ил һөкм-ранлыг еләмишдир. Халг исә мин илләр боју заманын һөкмдарларындан көрдүјү зүлмүн чохуну үмумиләшди-риб онун адына јазмышдыр.

Зүлмүн формасынын фәрги јох иди—«көјдән кәлиб, јердән чыхыб», ондан ибрәт көтүрмәји кәләчәк нәслә вә-сјијәт етмәк лазым иди. Одур ки, Дағ Јунисә гаршы үсјанлар, чыхышлар олмуш, «гәһрәман оғулларын чоху онунла вурушмада ад газаныб, әфсанә гәһрәманы ол-муш, она күчү чатмајан нәр икидләрин бәзиләри дә «гејбә чәкилиб» даш һејкәлләрә дөнмүшләр; кәләчәк ил-ләрин бириндә мөгам тапыб баш галдырачаг вә интигам алачаглар».

Бабама 130 ил өмүр сүрмүшдү. О, бирден бир эсрин адиселерини вараглар; Гачаг Нэбинин Ишыгы этэжиндэ нечэ дэфэ онлара гонаг олдуғуну, нэ кэсдиклэрини, нэ данышдыгларыны көзөлчэ хатырлар; нечэ дэфэ Зэнкэзурдан Нахчывана кэлиб, орадан Ирана кечдиклэриндэн, Нахчыван хушкэбаринин бүтүн Шэргдэ мэшхурлуғундан үрэк долусу сөз ачарды.

Бабамамын сөз-сөһбөт албому кечмишин һәр чүр рэнки илэ долу иди. Инди һэрлэн о гэдим эфсанелэрин яддашына һәжк олуб галан бэзи гәһрәмәнлыг дастанларынын рәнклэрини көз өнүндэ чанландырыр, ушаг ағлымы иттиһан едирәм. Ахы, мән кечмиши көрүб кэлмиш чанлы тарих бабалардан даһа чох шеј ала бйлэрдим. Ахы, кечмишин рәнки тәкчэ гарадан ибарәт дејил. Гэдим Нахчыван албомунда эбәдијјәтә апарыласы о гәдәр мәнзәрәләр вар ки...

Совет һакимијјәтинин Нахчывана гәдәм гојдуғу әрәфәдә бабама өз бөјүк тајфа-толуғу илэ Араз саһилинә панәһ кәтирмиш, Шаһбуз рајонунун Нурс кәндинә көчмүшдү.

Сонралар гоча бирчә дэфә—отузунчу илләрдә көј атын белиндә Нахчывана кәлмишди, шад-шалајын гәјтмишды. Базары, дүканы кәзмиш, әмин-аманлыгдан, гәјдә-ганундан чох хошу кәлмишди.

Ону зәннинчә Дағ Јунис һакимијјәт атында инди дүшмүшдү. Елә буна көрә дэ торпағын ишығы чсхалыб, сују артыб. Санки һардаса горхусундан башыны галдыра билмәјән тәзә тикидиләр инди торпагдан бојланыб күлүмсүнмәјә мөгәм тапмышдылар. Бирчә бу јерин иглими дәјишмәз галыб. Бәлкә, она көрә дэ өлән күнә кими бабамамын әлиндән бел-күлүнк дүшмәди: голунун үстүндән ораг, чийиндән дәрјаз, јухусундан су әскик олмады. Бағ салды, јер әкди, арх чәкди. Дағ Јунис «иглиминә» тәсир еләмәк истәди.

Бизим бу күнүмүз

Мәним албомумун илк сәһифәсиндә бүтүн рәнкләрин гатышығы вар. Бу рәнкләрин һамысыны күнәш вериб бу торпага, бу дағлара. Мин илләр, милјон илләр боју бу рәнкләр әләниб, торпага гарышыб, дәјишиб, түндләшиб, дурулашыб. Сонра инсан әли она сәадәт, әмин-аманлыг рәнкини гатыб. Бу гатышыгда там бир вәһдәт јараныб

тәбиәтин рәнки илэ инсан ағлынын рәнки нечә сәнәткар сөзүндә, фырчасында, нәғмәсиндә өз албомуну јарәдыб: «Нахчыван албому».

Мәним дә белә бир албомум вар. Бәлкә, һеч илк сәһифәсини бәзәјәчәк сөзүм-рәнким јохдур. Тәсәллим будур ки, Араз гырағы, Салварты этәкләри бүтүнлүклә мәним албомумдур. Лазым кәләндә ону «чијинимә галдырыб» дүнја сәркиләринә чыха биләрәм. Вә бәлкә дә, һеч бир сәнәктарын тәхәјјүлүнә сығмајан бу рәнкләрлә биринчи јерләрән бирини тутарам... Торпағын рәнки—нәғмәизини, фырчамизин зијасы, бојасы... Мәним Нахчыван албомум...

Араз саһилиндә дүнјаја көз ачмышам. Араз саһилиндән дүнјаја бахмышам. Һәрдән мәнә елә кәлир ки, бу торпагда һәр чајын, һәр булағын дилини билирәм; һәр дашын, һәр гәјанын тәрчүмеји-һалына бәләдәм. Үч-гардашдан, Кечәлдағдан, Дәрәләјәз силсиләсиндән үзү-ашағы—Араза доғру нә гәдәр «гошуи» чәкмишәм, күләкләрлә кизләнпач, шимшәкләрлә чилинкағач ојнамышам. Ајдын, тәмиз чәнуб кечәләринин көјләринә нә гәдәр сапанд атыб, «улдуз ендирмишәм».

Ушаг алајымыз сәһәрләр күндоғана, ахшамлар күнбатана нә гәдәр ат чапыб, күнәшә јетмәк, ону сәһәрләр дағ башындан бир гәдәр тез галдырмаг, ахшамлар батмага гојмамаг истәмишиик.

Бәзән мәнә елә кәлир ки, инсан ушаг дүнјасынын хәтирә чығырлары илэ аддымларкән чох мұһәфизәкар олур. О чығырлар, о изләр дәјишмәз галыр. Бир дә сачынын агаран чағларында јени мәнзәрәләр тапмаг чәтиндир.

Мән Араз бојунча илдә бир нечә дэфә Нахчывана кәлирәм. Һәмишә дә мәнә елә кәлир ки, бу јерләри илк дэфә көрүрәм. Көзләримә таныш мәнзәрәләрин, һәмин бу јорулмаз јолларын, һәмишә «јөнү бәри бахан» дағларын елә рәнкләрини, елә дурушуну көрүрәм ки, өзүм-өзүмә кәнардан баха билсәм, јәни ки, бу торпага илк дэфә гәдәм гојан сәјјаһа бәнзәлдәрим.

Бу «кеоложи музейин» експонатлары артыб, јохса азалыб? Онларын тәртибатында «елә бир јердәјишк-лији јохдур ки? Јох, дәјәсән». Бу һәмин о тај-бу тајы өзүнә гошуб дартан дәли Араз, бу һәмин нәһәнк ракет кәми кими көјә тушланан Иланлы дағ, һәмин бојалы дағлар, инди чә нәрилдәјәчәк булдулар. Бәс бу рәнкләр?

Көзүн көрүб дүдүгү, охудугу, лакин сөзө, рөгөмө чевирмәкдә ачиз олдугу тәбии бојалар әввалки олсајды, индијәтин солмаздымы вә ја бахышы-көзү јормаздымы?

Тәбиәтин чох гәрибә әлләри вар. О, ејни типли ландшафты олан муәјјән релјефә елә «тәртибат» верир ки, бурадаки јекрәнклик гәтијјән јохсул, бәсит тәсир багышламыр. Хәмчинни рәнкарәнк тәбиәти чоғрафи эразидә боја гаты гармагарышыг мәнзәрә јаратмыр. Ән јохсул, ејни рәнкли (даһа доғрус, рәнксиз) сәһранын өзүндә белә көзү охшамаг үчүн тәбиәт илғымдан мәнзәрә јарадыб, инсан көзүнү јоручулугдан хилас едир. Бу мәнәда илк дәфә гатар Нәһрәм дәрәсиндән бурулуб Араз вадисинә чыханда ејни релјеф, ејни дағ мәнзәрәләри мухтәлиф рәнкләрдә чимиб чыхмыш кими көрүнүр. Сонра јенә дә кечмиш, әбәди көркәминә гајдыр. Гәдимлик! Јер күрәсинин әмәләкәлмә вә формалашма тарихини мухтәлиф кеоложи дәјишмәләрин «ашынма әмәлијјатындан» горујуб сахлајан гәдимлик...

Јәгин ки, Нахчыван чухуруна илк гәдәм гојан, релјефи аз-чох «охумагы бачаран» адам дүшүнә биләр ки, бурада дағларын чоху палтарынын астарыны үзүнә чевириб, јохса белә ајдын, үзә чыхмыш сүхурлар дағларын сирр сахлама тәбиәти илә тәзад тәшкил едир. Бүтүн бунардан сонра бу музејә јахшы бәләд олан кеологун бир сөзү демәјә һаггы вар: јерин јашыны тәјјин етмәк истәјирсинизсә, Нахчыван чухуруна кәлин.

Онда археологун да демәјә сөзү олачаг. О да бу кеоложи гәдимликдә гәдим мэдәнијјәтин изләрини көзәчәк. Онда бурада гәдим шәһәрин бүнөврә дашлары, ерамызын башлангычыннан чох-чох әввәлләрә тәсадүф едәчәк.

Тарих боју тәбии вә сүн'и фәлакәтләр торпаг үстүндә тәкчә бу вә ја дикәр ичтимаи-сијаси мүнһитләри, тахтачлары дејил, һәм дә хејрхәһ инсан әмәлләринин јаратдыгы нә гәдәр бөјүк-кичик сәнәт абидәләрини ја бирдәфәлик «өлүмә мәнкум» еләмиш, ја да чевириб торпага гујламышдыр.

Бәзән ади сахсы габ гәдим бир мэдәнијјәтин, гәдим бир шәһәрин «паспортунун» муәјјән едилмәси үчүн јекәнә мејар олур. Археолог буидан јанышыр.

Орта әсләрин вә ја бир гәдәр дә әввәлләрин ме'марлыг абидәләринә јүксәк тәриф верәндә о, тәбии олараг суал верир:

— XIII әср Нахчыван ме'марлыг абидәләринин эн'әнәси нечә јашда олар?

Өзү өз суалына чаваб верир вә дејир ки, инди јүксәк пилласиндә дајанап һәр һансы бир сәнәтин 500—600 јашы олмалыдыр.

Гәдим вә орта әср сәнәтләринин эн'әнәси даһа јашлы олмалы иди. Бизим јүксәк сүр'әтли әсримиздә тәјјарәнин ушагылығындан камиллијинә кәлиб чатан—башга планетләрә јөнәлән јолу да јашлы дејил.

Бәли, Нахчыван чухуруна келән јоллар, орадан мухтәлиф Шәрг өлкәләринә ајрылан голлар чох гәдимдир. Бу јоллар гоча Шәргин вә Гәрбин базарларына әсләр боју дәвә карванларыны дартыб; ипәји көз гашадыран, хушкәбәри иштаһ тамсыдан Азәрбајчан торпагына шәһрәт јүкү илә гајдыдыб.

Алимләр дејирләр ки, ичтимаи-сијаси шәраит бурада гәдимдән елм вә мэдәнијјәтин инкишафына шәраит јарадыб.

Шаирләр дејирләр ки, буранын сәрт иглими, дашын, гајанын чохлагу, мүнбит торпагын азлығы инсаны ахтарыша сәсләјиб...

Дағ Јунис зүлмүндән баш көтүрүб гачанлар дүнја кәзиб; әждәһа ағзындан кечиб, чајлар адлајыб, сәһраларда Мәчнун олуб, јашамаг сирри өјрәниб.

Дүнја көрмүш бир гоча күнәши көстәрир: «Мин илләрлә бәбаларымыз онун бол ишығыны көрүб. Дағдашы, әкин јерини јандырыб, чыздаг еләјиб, амма бәхтинә, үрәјинә дүшмәјиб.

Ону ахтармышыг. Нәсрәддин Туси дә ону ахтарырды, Бәһруз Кәнкәрли дә, Мирзә Чәлил дә»

Мән Нахчыван чухурунун јүз ил әввәлини, әлли ил әввәлини көрмәмишәм. Бабам атасы Мәшәди Ибраһимдән, бабасы Шаһсувар кишидән сөз ачарды; онлар да өз бабалары Нағдалы кишидән. Нағдалы киши дә өз бабасындан сәһитдијиндән данышармыш... Беләликлә, мән бабамдан Нахчыван һаггында 400—500 илин мә'луматыны али билмишәм. Бу мә'луматларын чоху нағыл—әфсанә, басгынлар, дөјүшләр, таланлар вә һаһәјәт, базар, әкин-бичин, алыш-вериш барәдә иди. О, Зәнкәзурдан ашыб кәлән Гызыл Орду һаггында үрәклә данышарды. О заман бајраг көтүрүб, Гызыл Ордунун габагына чыханлар ичәрисиндә өз оғланлары да олмушду.

«Ганун кәлди, — дејәрди, — динчлик кәлди; һәрки-

Һәркилик, мәнәмлик, голу зорлулуг арадан кетди». Бабамын көрдүҗү, «бабалардан алыб сахладыгы» Нахчывандан һеч нә галмады. Бунлар мәним көзүм габагында муһарибәдән сонра, бәлкә дә сон он беш-иҗирми илдә тамам дәјишди. Јаранышдан јарашыгы дағларын этә-җиндә, дәрәләрин боғазында, јахасыны күнәшә ачан јени кәндләр дүңјаја кәлди. Өлкәмизин бир чох шәһәри илә јарыша билән, өзүндә Азәрбајҗан Елмләр Академијасынын, Јазычылар Иттифагынын, Рәссамлар Иттифагынын филиалы олан, мүстәғил Дөвләт Педагожи Институту јаранан јени Нахчыван шәһәри мејдана кәлди.

Әсрләр боју халғымызын елм вә мәдәнијәт хәзинәсинә нечә дүһа вермиш бу балача торпаг өз ганадларыны даһа кениш ачды. Јенидән доғулду, җенидән дүңјаја кәлди:

Ишыгы боллашды дијарымызын,
Әтири боллашды баһарымызын;
Вугары бој ятды вугарымызын,
Дүңјаја Нахчыван дүңјасы кәлди.

Зүлмәт јарышдырды әтәккәрини,
Фәсилләр—гара дил күләккәрини.
Дан јери бөјүтдү бәбәккәрини—
Дүңјаја Нахчыван дүңјасы кәлди.

Дәрәндә дағларә нур гатарымыз,
Јени секаһ деди көнүл тарымыз,
Алды җырчасыны Бәһрузларымыз,
Дүңјаја Нахчыван дүңјасы кәлди.

Мин илләрлә Араз чају Нахчыван торпагынын әгәјини јалајыб кечирди. Гошулан нәғмәләр, ағылар, бајатылар дахла-дахла Араз сујуну чоһалдыр, дурулду, буландырырды. Араз сују она сәјкәнән дүзләрә «јандыг» верә-верә ахыб кедирди.

Араз да једәкләнәрмиш... Араз да гәзәбиндән нур ајыра, дашгынында јашыл-јашыл нәғмә вериб, кәнд вә шәһәрләримизә, Бөјүк дүзүн шоран торпагына аха биләрмиш...

Нахчыван торпагында јер үстү илғымлар гәдәр јералты сулар вардыр. Белә булагларын сајы 200-дән чоһдур. Јахын вахтларда Нахчыван минерал суларынын дәрәләрә һаваја аһмасы азалдылачаг, 150 милҗон шүшә «Бадамлы» вә «Сираб» сују долдурулачагдыр. Әразидә минерал булагларын еһтијаты вә күчү мүҗабиллиндә бу рәғәм һәлә чох кичикдир. Мухтар республикада 60 нөв

мәһсул бурахан 29 сәнајә мүәссисәсинин мәһсулу инди өлкәмизин чох јерина, һәмчинин бәзи харичи өлкәләрә дә көндәрилир. Јухарыда демишдик ки, кеологлар Нахчываны «асторы үзүндә олан» бу музејин әсас көзәкөрүмәз хәзинәси вар—зәнкин минераллар!

Нахчыван дағ-мәдән сәнајәси артыг ән'әнә јарада биләчәк бир инкшаф сәвијәсинә гәдәм гојур.

Һәлә нәзәрләрин там јөнәлмәдији, «фәрзијәләрин ишыгында көрүнүб итәк» нә гәдәр јатаг јени тәрифини кәзләјир. Сүфрәләр бәзәјән Ордубад консерв заводунун мәһсулу узаг өлкәләрә кедир. Чох јердә «әлә» гијмәт алыр.

Ордубад мејвәси, Ордубад ипәји, Шаһбуз балы, Шаһбуз шәрәби, Нахчыван үзүмү...

Мухтар республика гәдим ән'әнәли елм вә мәдәнијәти, мүасир сәнајә сәһәләри илә бәрәбәр, мүасир кәнд тәсәррүфатынын сәвијәси илә дә ејүнә биләр.

Совет һакимијәти илләриндә Нахчыван торпагы, демәк олар, бу јерин гапысыны танымыш гураглыг бала-сындан јаха гуртармышдыр.

Бурада инсан әсрләр боју чәрәјини дашдан чыхарыб, гәлпә-гәлпә гајалардан гопарыб.

Бурада јајын гызмарындан, гышын шахтасындан гачыб торпагын дәрин гатларында кизләнән сулар үзә чыхыб, дәрәләрин боғазында дәрјајаја дөнүр. Торпагын јени боллуг, бәрәкәт, зәһмәт нәғмәси јараныр.

... Салварты дағларындан, Батабат мешәсиндән, Шаһбулаг јайлагындан о гәдәр үзүшагы ганадланыб бу торпагы синәмә сыхмаг истәмнишәм ки...

Август ајынын јумурта биширән һавасында тәнҗи-җиб, о гәдәр дағларә сары пәрвазланыб, бирчә саатдан сонра гәр үстүндә о гәдәр сүрүшмүшәм ки...

Бу јерин илгим тәзады, силсилә дағлар эһатәсиндә бир нәһәнк таваны хатырладан Нахчыван торпагынын чоғрафи тәзады әсрләрлә онун сијаси-ичтимаи һәјатында да өз әксини тапмышдыр: дәрин учурумларла долу феодаһ шәрғ дүңјасы, шүүрлу фәалијәти азыран зүлмәт мүһит... Лакин бунунла белә, бу мүһитин гануңларына сыхмајан «вулканик процесләр» инсаны ишыға, бөјүк арзуларә сәсләјән јени фикир, јени сөз, јени елми ахтарышлар...

Гәфил тәзалларын сыңраыш јери,
Бу јер каһ зүлмәтти олуб, каһ ишыг.
Биз һәлә бу јердә гәфилликләрин
Әсил дамарыны ахтармамышыг.

Јох, инсан ахтарырды, она чан атырды. Дан јеринин тәбәссүмүндә, күнәшин әләнән нурунда, улдузларын со-
југ бахышында... Бу гәфил ишыг онун үфүгүндә догду.
Бу јерә јени дон, јени һәрәкәт, јени ад кәтирди: Нахчы-
ван Мухтар Совет Сосналист Республикасы.

Адынла јаша, адынла учал, мәнин догма торпагым.
Дүнјанын һәр һансы бир нөгтәсиндә дајансам, ајдын
көрүнән, күнәш ишыгында пар-пар парылдајыб, һејрәта-
миз рәнкләри илә көз гамашдыран мәним тәбини албо-
мум. Һәлә сәни чох вараглајачаг, гајаларынын гула-
ларына һәзин ушаг нәгмәми, Араз нәгмәми охујачағам.

Нә гәдәр күнәш вар, инсан вар, охујачағам. Бабала-
рын дүнәни барәдә, бизим бу күнүмүз барәдә...

1974

ГАРАБАГ СИМФОНИЈАСЫ

Учалыға кедән јоллар

«Гарабаг тарихи», «Гарабаг дағлары», «Гарабаг сим-
фонијасы...» Биринчи вә икинчи башлығда Гарабағын
тарихи-чографи тәрчүмеји-һалыны поетик диллә вәрәг-
ләјән, үчүнчү башлығда онун шәрәфли кечмишиндән
инчә телләр ајырыб, бу күнүн нәгмәсинә говушдуран бир
јазы хәјалымда долашыр. Өзү дә һардаса учалыға ке-
дән јолда. Јашыл нәгмәли мешәләрин мүшајәти илә,
галханлы гајаларын көлкәсиндән кечә-кечә. Дәрәләр
бојунча мугам гатарларыны көрә-көрә. Гулағларым
ешидиб—көрүб. Көзләрим көрүб—ешидиб. Бәлкә, бу
симфонија күнәшлә биркә доғулуб, бу јерин күндүзүнә
һопуб; ајла, улдузларла биркә дараныб, булдулардан
чыхыб, бу јерин кечәсинә лајла чалыб? Бәлкә дә, башга
шәкилдә охудуғларымы вә көрдүкләримни фикримә чи-
лаләјыб, бир силсилә јазыја дөндәрмәк истәмишәм.
Башлығларыны да һамыја мәлум бир суајрычыдан—
Гарабаг торпагындан көтүрмүшәм.

«Гарабаг» сөзүнүн тәләффүзүндән хошум кәлир. Бу
тәләффүздә гәтијјән «гара» вә «баг» сөзләринин һиб-
ридләшмәсини һисс еләмирәм. Башга етимоложи чешмә
ахтарырам: «Гарабаг» — «гара бах» — јә'ни учалыға,
вүгара бах! Инди бу һалланмаларын Гарабаг үчүн һеч
бир фәрги јохдур. О, паспортуну алыб. Бу ад чох адла-
рын, чох шөһрәтләрин үнваныдыр.

«Гарабаг тарихи» дејәндә мәнә елә кәлир ки, гаршым-
да сылдырым бир дәрә ачылыр. Чәнли-чисәкли бир һава-
да ирәлиләјирәм. Гылынч-галхан дөјүшләринин сәси ил-
дырымларын нә'рәсинә гарышыр. һансынын һансындан
доғулдуғуну тә'јин едә билмирәм. Кимсә «Гачар јарғаны»
дөјилән бир учурумдан үзүшағы јуварланыр: кимсә
«Вагиф учалығы» дејилән бир зирвәјә тәрәф ип атыр. Вә

ким исә бу мәнзәрәләри көзалты сејр еләјә-еләјә гала һөрүр. Дашлара нә исә һәкк еләјир вә сонра үстүнү даш тозу илә өртүр. Бу да онун симфониясы... Дашлара җазыб кетди. һәр кәсин өз симфониясы вар. Амма һәр кәс «Гарабағ» сөзүнү бу «симфония» сөзүнүн әввәлине әланә едә билмир... Гарабағ, «Кечди һәнчәмизә көзәл Гарабағ» дејәнләрин мејитини дәрәашағы сүрүкләјән гарабағ олуб.

Гарабағын тарихи әсәрләрлә заманын күршадларына галхан олан дөјүш галаларында јашајыб. Сонра јад-дашларын китабларына... даһа сонра китабларын јад-дашына көчүрүлүб.

Гарабаға һәр дәфә кәләндә санырам ки, бура илк дәфә кәлирәм. Бу «илк дәфә» һәвәси илә дә һәмишә Гарабағын әтәјиндән зирвәсинә доғру һөрдүјүм хәјали даш пилләләрлә бирнәфәсә јухары галхмағ, орадан үзү-ашағы узағлара—Гарабағ тарихинин һеч олмаса бир нечә вәрәгини ача билән узағлара бахмағ фикринә дүшүрәм. Бу күнүн өзү дә бир аз учадан, бир аз аралыдан јахшы көрүнүр. Гәһрәманлығла долу тарих бу күндән нә гәдәр узағ мәсафәдә олурса-олсун, јенә јахындыр. Онун кечмиш һадисәләрин бу күнүн «көзү габағында мәнзәрә» кими асылыб. Тарихи һадисәләрин мәнфиси дә, мүсбәти дә көрк үчүн јашадылыр. Јохса тарих хатиринә тарихи һадисә кимә лазым иди? Гарабағ тарихиндә јорулунчаја гәдәр ат чапмалы о гәдәр «мүнбит һадисәләр» дүзәни вар ки... Гарабағ тарихиндә ваһимәли јарғанлар да аз дејил.

Гарабағын бу күнү о мүнбит дүзәнләрдән, о ваһимәли јарғанлардан кечиб кәлир. Тарих боју тарихи охујанлар чох олуб. Тарихи көрмәк вә ону аглын јүксәк тәзјиги илә сыхыб истәдјин форманы алмағ хүсуси истәдаддыр.. Гарабағ һәмишә белә истәдадлы оғуллара өз дөшүндән сүд вериб. Онлары булаг кими, чај кими, баһар јағышы, сүбһ ишығы кими әтраф мүнбит үчүн, бүтүн инсанлар үчүн доғуб. һансы халғ ата-аналығ еләјир еләсин, фәрғи јохдур, бәјүк истәдадлар бөјүк дунјанын өвләдларыдыр. Гарабағ јайласынын учалығына доғру поезија чығыры ачан Вағиф бурадан бизм күнләрә бахмышдыр. Бу һөрүк-һөрүк дәрәләрин ағ суларындан мусиги шәләләсини үзәјир јаратмышдыр. Бу торпағын үфүгләриндән вәтәнимизин узағ шимал сәмасына учан, доғулдуғу јерин гүруруна сөјкәниб, гојнунда доғулмадығы

јерләрин гојнунда доғмалашан Нелсон Степанјан Гарабағын бир тәбии—музеј кушәсиндә дунјаја кәлмишдыр. Инди шөһрәти гајыдыб бура.

Бу торпағ зијасы нечә нәслә бәс едән зијалылар очағыдыр!

Бу торпағ сүфрәси тој-дүјүнләр јола салан чөрәкли кишиләр јурдудур.

Бу торпағ бүтүн халғларын өвләдларына бала мәһәббәти бөјүдән нәнәләр јурдудур!

Бу торпағ досту гардаш, гардашы дост олан мәрдамыларын очағындан од алыб...

Гарабағын баһар бәхти

Гарабағ физики-чоғрафи, иғтисади рајон кими республикамызын хәјли һиссәсини әһатә едир. «Дағлығ Гарабағ» дејәндә дә «дағлығ» сөзү өз чоғрафи мәнзәрәси илә көз өнүнә кәлир. Бу күн мән «нөвбәти илк дәфә» Дағлығ Гарабағ Мухтар Виләјетинә кәлмишәм. Онун физики-чоғрафи һәјаты илә һәлә орта мәктәбдән танышам... Кичик Гафгазын чәнуб-шәргиндә, Гарабағ сыра дағларынын әтәкләриндә, јер күрәсинин јағышлы, күнәшли, мүнбит бир кушәсиндә јерләшир. Саһәси 4,4 миң кв. км. әһалиси... әһалиси инди 155 миң нәфәрә јахындыр. Кичик тәфәррүатлар: Дағлығ Гарабағда күнәшли саатларын иллик миғдары—2 миң саатдан артығ. Јанвар ајынын орта температуру: 0—3; июл ајынын орта температуру 15—20 дәрәчә. Туфанлы күнләрин иллик сајы: 35—40 вә с. Онун јер күрәси илә јашыд олан чоғрафи өмрүнүн сијаси-инзибати һәјаты 50 јашына гәдәм гојур.

Гарабағ торпағы заманын јени һавасыны 1920-чи илин мајында гаршылады. Мајын 12-дә бу јени күнү көзләјәнләр Шушда XI Гызыл Ордунун габағына дүз-чөрәклә чыхдылар.

Дағлығ Гарабағ зәһмәткешләринин ингилаби мүбаризәсинә һакоп Камари, Мәмәдхан Мәмәдханов, Сако һамбарсумјан, Александр Сатурјан, һүсү һачыјев, Гамбај Ибраһимов, Татевос Мирзәбекјан вә башгалары кими көркәмли ингилабчылар башчылығ еләмишләр.

1923-чү ил июлун 7-дә Гарабаг торпагы Вәтәнин жени бир һәдијјәсини алды— о күн Азәрбајчан ССР Мәркәзи Ичранјјә Комитәсини ғарары илә Совет Азәрбајчаны тәркибиндә Дағлыг Гарабаг Мухтар Виләјәти жаранды.

Кечмишдә, узаг дағлар гојнунда керидә ғалмыш бир кушә сајылан Гарабаг жени сijasи-инзибати һәјатынын бүнвәрә дашыны гојду. Ејни һәчмили, ејни иглими торпаг инди бөјүк сәхавәтлә гојнунда тәсәррүфат, тикитигуручулуғ ишләринә јер верди. Күнәшли күнләрин сајы санки чохалды. Јохса кечмишдә балача Хан кәнди дејилән бир јери Степанакерт кими ири мүасир шәһәрә чевирмәк мүмкүн олардымы? Бу ағ биналарын палчығы ишыгла гатылыб, дашлары ишыглы әмәлләрлә јонулуб.

Виләјәтин дағлыг иглиминдә көзәл инсанлығ, достлуғ вә гардашлығ иглими мөвчуддур. Гәдимдән бәри бу иглими ејни торпага баш әјән, ејни судан ичиб, ејни күнәшдән ишығ алан әкинчиләр-бичинчиләр, тәбиәтин дилинә јахшы бәләд олан бабалар жени дөврә өз ән'әнәләрини һәдијјә вермәли идиләр. Бу дөвр һәммин ән'әнәләри даһа мүнбит мүнһитдә «әкиб-бечәрә» биләрдди.

Гарабағда тарих боју, нечә дејәрләр, «илдырым чиловлајан» оғуллар олуб. Бу торпағын тәбиәти—дәли учурумлары, бағырсаг кими чәзәләниб узанан дәрәләри, тәнбәл вә мајмағлары, гајадан-гајаја атыла билмәјнләри гурд-гуш јеми сајыб.

Бөјүк Вәтән мұһарибәси илләриндә Гарабағын икид оғуллары гылынч дәстәјинә әл чәкди. Кимиси гаракөз Гарабағ атыны, кимиси дә тозлу-гәзәбли «јоллары јәһәрләјиб» дүшмән үстүнә кетди. 45 мин гарабағлы Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндә силаһ көтүрдү. Онлардан 15 мин нәфәри орден вә медаллара лајиг көрүлүб. Нә кизләдәк, һәлә дә от басмамыш чығырлар накамларын гәдәмни көзләјир. Һәлә дә ғарылар вар ки, «онларын мұһарибәси» гуртармајыб. Көзләјирләр ки, оғуллары дөјүшүнү гуртарыб сағ-саламат кери дөнәчәкләр.

Гарабағын нечә кәндиндә Вәтән јолунда һәлак оланлара абидә гојулуб. Ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы Нелсон Степанјанын бүстү Шуша гајалары үстүндә учалар.

Бурада 20 нәфәр Совет Иттифагы Гәһрәманы бөјүк гәләбәзини шәһрәт тарихинә адларыны јазыб. Вәтән гаршысында имтаһан нечә дөјүшчүнү сәркәрдә еләди. Вәтән сывлавы кенерал рүтбәсиндә тәбрик еләди. 18 нә-

фәр көркәмли һәрби сәркәрдә, кенерал! М. Парсегов, Ј. Гулјиев, С. Сәрдарјан, А. Газарјан, Х. Мәммәдов вә башгалары... Бәзиләри өмүрләрини Вәтәнә бағышлады, бәзиләри дә гәләбәнин сон күнүндә бадә галдырды.

Һәлә мән кечмишдән адлар чәкмирәм. Шәрәфли кечмишин чох оғулларына бу күнүн паспортуна вермәк олар. Лакин Бөјүк Вәтән мұһарибәси һеч вахт бизим кечмишимиз олмајачаг. Нә гәдәр ки, дунјанын сijasи хәритәси мұхтәлиф рәнкдәдир, нә гәдәр ки, Вәтән кешијиндә сәрһәдчи әскәрләр дајаныр, Бөјүк Вәтән мұһарибәсини ибрәт дәрсини бүтүн бәшәријјәт әјрәнәчәк, нечә дөјүш ләвһәси өз рәнкиндә чанландырылыб, әрзин Чо-молунгмасындан асылачар.

Игтисадийјат вә мәдәнијјәт сәһәсиндә инкишафына көрә Дағлыг Гарабаг 1967-чи илдә Ленин ордени илә тәлтиф едилиб.

1921-чи илин сijasија алынмасына көрә ингилабын илк илләриндә виләјәтдә 26 мин хырда кәндли тәсәррүфаты вар иди. 4.400 ағач хыш, 486 бирдәстәкли котан бу илләрин «ән мәһсулдар» «истеһсал васитәләри» иди. Кәндиләрин 41 фаизини јүк һејваны вә гошгусу јох иди. 45 фаизини исә јалныз бир јүк вә ја гошгу һејваны вар иди. Инди виләјәтдә 84 колхоз вә совхоз мөвчуддур. Бунлары рәгәм дили илә данышдырыб, игтисади фактлар алсаг, тәкчә бу илин мұвәффәгийјәти илә кечмишлә үз-үзә дајанмағ олар.

Кечмиш кечмишиндир. Бу күнүн тәләбаты илә јашамағ виләјәт зәһмәткешләри үчүн әсас мејардыр. Орта илик тахыл истеһсалы 50 мин тондан артыгдыр. Сон ијирми илдә үзүм истеһсалы 10 дөфәдән чох артыб. Виләјәтдә ихтисаслашмыш 11 үзүмчүлүк совхозу артыг республикамызын ири шәрәбчылығ тәсәррүфатына чеврилиб. Мартуни рајонундаки «Коммунизм» совхозуну— Чартаз кәндини Иттифаг мигјасында танылан, тәсәррүфатын рәһбәри Сурен Адамјаны шәһрәтләндирән совхозун игтисади-мәдәни тәрәггиси, бу тәрәггини бүнвәрә дашыны өз әлләри илә гојан зәһмәткешләрдир. Совхоз мин һектар үзүм сәһәсиндән 2 милјон декалитр шәрәб мәһсулу истеһсал едиб. Тәсәррүфатын илик кәлири 8 милјон маната јахындыр. Бу совхозда беш нәфәр Сосналист Әмәји Гәһрәманы торпага шәһрәтдир.

Јенә дә кечмишә нәзәр. Ингилабдан әввәл Дағлыг Гарабағда әһалинин 90 фаизи савадсыз иди. Инди Виләјәтин

эразисиндэ ингилабдан эввэлки шакирдлэр гэдэр мүәллим вар (3.357 нэфэр). 1913-чү илдэ анчаг Шушада 30 чарпајылыг бир хөстөхана вар иди. Инди вилајетин 196 хөстөхана вә мүәличә мүәссисәләриндә һәр он мин адама 150 чарпајы дүшүр. Гарабагда јүзүн « о бири үзүндә» јашајан чох адама гонаг олмаг мүмкүндүр. Орта јаш 75-ә галхыб.

Инди Дағлыг Гарабағы кәнд тәсәррүфаты рајону адландырмаг олмаз. Онун сәнәјә чәкиси даһа ағырдыр. Истеһсал олуан сәнәјә мәһсуллары өлкәмизин чох јеринә, һәмчинин харичи өлкәләрә көндәрилир. Тәкчә сәккизинчи бешиликдә тикилән—3,6 милјон чүт ајагабы истеһсал едән мүәссисәнин адмы чәкмәк кифәјәтдир. Мебел фабрики, тикиш фабрики, халча фабрики, електрик аваданлығы заводу, Гарабағ мәрмәри, Гарабағ халысы, Гарабағ конјакы...

Степанакерт ипәк комбинаты...

Ипәк әлләрин ипәји

Вилајәт партија комитәсинин катиби илә көһнә танышлар кими көрүшдүк. Кәлишимин мәгсәдини билдирдим: Дедим ки, истәјирәм долајы јолла мәгсәд үстүнә кәлмәјәк. Конкрет шәкилдә: мән суал верим, сиз чаваб верин. Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтинин әлли илдә газандығы мүвәффәғијјәт барәдә бә'зи характер рәгәмләр дејин. Әтраф мүһити, адамларын үрәјини өзүм охуја биләрәм...

Катиб мәни диггәтлә динләди. Лакин башга чаваб верди. Деди ки, ССРИ-нин әлли иллији илә әлағәдар тәнтәнәли јығынчагда Л. И. Брежнев јолдашын мә'рузәси гаршымызда чох мүһүм вәзифәләр гојуб. Инди биз совет халгларынын бејнәлмиләл тәбиәтиндән, бу тәбиәтин јени-јени «мәһсулларындан» чох данышыб, чох јазмалыгыг. Сабаһ бу мәсәлә илә әлағәдар јығынчағымыз олачаг...

— Һәлә дејин көрүм, наһар еләмисизми?

— Бәли.

— Һарда, нә вахт?

— Шушада. Саат 10-да...

— Һә, онда күчүнүз пис олмаз. Онларын гајмағы Зарыслыдан кәлир...—зарафатла дејир,—истәјирәм билә-

стәниз ки, суала чаваб вермәк јазмаг кими асан иш дејин. Тугда олмусунузму?

— Хејр, олмамышам.

— Елә һа кәзирсиниз, һа јазырсыныз, јенә дә охујанда көрүрүк ки, Чәфәр Чаббарлы сизи габаглајыб. Әлбәттә, зарафат едирәм. Нурәддин Бабајев дәфәләрлә орада олуб, јазыб...

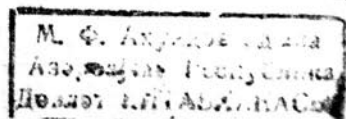
— Инди мәнә елә кәлир ки, Туг кәнди бөјүјүб, бөјүјүб... бир Гарабағ олуб

— Еләдир, доғрудан да, еләдир Мән өзүм гәслән сизин суалыныза чаваб вермәдим. Истәјирәм кабинетләрдән чох һәјәтийи өзүндә оласыныз, көзүнүзлә көрәсиниз. О ки, галды рәгәмләрә, бәлә рәгәмләри инди һаһи өзбәрдән биллир. Бизим ән чох ишчи гүввәмиз олан мүәссисәмиз ипәк комбинатыдыр. Нечә милләтин нумәјәндәсинишләјән, аналарын гајгысы илә ишнән, көзәл гызларын күлүшү илә ишыгланан очаг, һә, нечәдир, поезија вармы?..

...26 Бақы комиссары адына Гарабағ Ипәк Комбинаты. Гарабағ ипәјинин шөһрәти һәлә гәдимдән дүңјаја јайылмышды. Ингилабдан эввәл Гарабағ ипәји әсәсән Шуша ујездиндә чәмләнмишди. Шуша ипәк-хаммалы чар Русия ујездынын диггәт мәркәзиндә иди вә онун ипәк истеһсалында көркәмли јер тутурду. Загағгазија ипәк мүәссисәләринин үчдә бириндән артыгы Шуша ујездиндә јерләшirdи. Биринчи дүңја муһарибәсиндән эввәл ујездин кәндләриндә вә Шушада 36 кичик барамаачан фабрик мөвчуд иди. Лакин бу фабрикләр чохдан тикилмишди, көһнәлмишди. Бурада ишләјән фәһләләрини вәзијјәти дөзүлмәз иди.

Кичик мүәссисәләри бирләшдирмәк, вилајәтдә ипәк истеһсалыны артырмаг үчүн импералист муһарибәсинишләриндә башсыз галыб дағылмиш фабрикләри јенидән гурмаг лазым кәлирди. 1922—1926-чы илләрдә итисәди чәһәтдән сорфәли олан јалныз 15 фабрик бәрпа едиллиб истисмара верилди. 1926-чы илди июлунда Дағлыг Гарабағ Халг Тәсәррүфаты Шурасынын тәарыи илә Степанакерт барамаачан трестин—Гарабағ Ипәк Комбинатынын әсасы гојулур.

Әлбәттә, сон әлли илә јаһын мүддәтдә комбинат, дөмөк олар, јенидән гурулуб. 1922-чи илдә Гарабағ фабрикләриндә 1.600 кг ипәк-хаммал алыммишдасә 1973-чү илдә бу рәгәм 136 тона чатыр. Фабрик 2.700 на-

фәрлик бөжүк аиләдир. Бу аиләдә алты милләтин нүмә-
жәндәси чийин-чийинә чалышыр. Бу бирлијин күчү илә
комбинатымыз илдә 28 милјон манатлыг мәһсул истәһ-
сал едир. Бизим бу аиләнни чох јахын достлары вар ки,
онлар әлимиздән тутур. Ордубаддан, Шәкидән, Азәрбај-
чанын дикәр рајонларындан, һәмчинин Орта Асијадан
хаммал алырыг. Јохса Дағлыг Гарабағ дејил, бүтүн бө-
жүк Гарабағ да бизим комбинаты һеч бир ај тәмин едә
билмәз. «Һарда бирлик—орда дирилик—Азәрбајчан
халг мәсәли бурада јеринә дүшүр...»

Данышығында рәсмийәт, «директор әдасы» һисс
олунмајан, садә, күләүз, бир аз да зарафатчыл Серкеј
Хачатурјан комбинатын тәрчүмеји-һалыны елә чидди
данышыр ки, елә бил имтаһан верир, мүәллимдән «беш»
һопармаг фикриндәдир. Мән дә «комиссија» үзвләрин-
дән биријәм: Өзүмдән асылы олмајараг диггәтим ондан
јајыныр. Директор столун үстүндәки 4-чү нөмрәләр—
бәзи әдәби журналларын сон нөмрәләри нәзәримә чәлб
едир.

— Ипәкчинин ипәк зөвгү олмалыдыр. Јахшы ше'р нә-
зәримдән гачмыр. «Гракан Азәрбајчан»ын сон нөмрәсин-
дә Нәриман Нәсәнзәдәнин ше'рләрини мәмнунијәтлә
охудум...

— Комбинат барәдә ешитмәк марағлыдыр, Серкеј
Ованесович...

«Гарабағ Ипәк Комбинатынын иғтисади көстәричи-
ләри» чәдвәлини мәнә тәрәф узадыр.— Сизә бағышла-
јырам. Анчаг бурда јазылмајыб ки, комбинатымызын өз
хәстәханасы, пионер дүшәркәси, ушаг бағчасы, өзфә-
лијәт ансамблы вар. Бурда јазылмајыб ки, Намазова
Әзизә 25, Размик Бағдасарјан 20 илдир ки, ипәк тәбиәт-
ләри, бачылыг мүнәсибәтләри илә комбинатын ипәјини
даһа да јумшалдырлар. Һәмчинин, бу чәдвәлдә јохдур
ки, Зарик Петросјан кими ипәк усталарымыз Филор Кә-
римова, Зоја Ағачанјан кими чаван гызлара тәчрүбә өј-
рәдиб, өзүнә чатдырыб, һәтта өзүндән габага өтүрүб.
Бурда өзүмүзүн һисс етдијимиз, башгаларынын көрүб-
дујуб, бизә дедији гусурларымызда аз дејил.— Вә сада-
ламага башлајыр.— Дејирәм ки, мәнним гәнгидлә ишим
јохдур. Өзүнүтәнгиди үмуми ичласыныза сахлајын...

— Онда,— дејир,— сизин сөзүңүз әдәбијат дилинә
чевирсәк белә чыхыр ки, биз дә сизә һонаг оlanda зәиф

әсәрләринизи тәрифләјиб јахшылар гатарына миндир-
мәлијик...

Сөһбәт едә-едә барамаачан сәхә дахил олуруг. Сөвг-
тәбин дүшүнүрәм ки, ипәкчилик јүнкүл сәнајејә дахил-
дир. Гајнар суда барамаачан, бишиб ағармыш әлләри
көрәндә мән бу «јүнкүл» зәһмәтин бүтүн ағырлығыны
һисс етдим. Ахы,— дејирәм,— бу ағыр сәнаје дә дејил!
Ағыр зәһмәтли сәнаје саһәсидир. Бурадакы «јүнкүл»
сөзүнә гулағымыз өјрәниб. Бу «јүнкүллүјүн» өзүндә чох
бөјүк вәзи ағырлығы, мөзмун ағырлығы вардыр.

Доғрусу, бу һалланманы она көрә апардым ки, бара-
маачан сәхдә әлләри гајнар суда, көзү биздә олан бир
гадын һағғы киләј еләди. Адыны сорудум: Деди: Мән-
зәр Сәфәрова. Кәндини сорудум. Деди: Кәркичан кәнд-
индәнәм. Бу кәнддән комбината сәксән нәфәр гадын кә-
лир. Хејли јолдур. Үч нөвбәдә ишләјирки. Ишимиздән
наразы дејилик. Анчаг ишдән јоргун-арғын чыхырыг.
Гышы-гары олур, јағышы-бораны, кечәси-бивахты олур.
Машын чатмыр. Бәзән ики саат көзләјирки ки, автобу-
са раһат миниб, ев гајғысы чәкмәјә кедәк...

Комбинатын рәһбәрлији дә онун һағлы тәләб олду-
гуну е'тираф еләди.

Бизчә, әләғәдәр тәшкилатлар бу тәләби јүнкүлчә
һәлл едиләси тәдбирләр сијаһысына дахил еләјә биләр-
ләр.

Гарабағ Ипәк Комбинаты әмәкчиләринин әсас мәгсә-
ди доғузунчу бешилликдә ипәк иткисини минимума
ендирмәк, маја дәјәрини азалтмаг, ипәк әлләрин ипәјини
даһа кејфијәтли, даһа шөһрәтли еләмәкдир.

Дүнјанын дамында нәғмә

Вилајәтин икинчи бөјүк шөһәри, гәдим елм-мәдәниј-
јәт очағы Шушадыр. Шуша галасы. Чичкәләр ичиндә
гала. Гајалар овчунда чичәк. Бурда шаир Муса Јағубун
ше'ринин бир сапыны чәкмәк олар: «Галалар гајадыр,
гајалар гала...»

Кечән ил Худу Мәммәдова белә бир гала-гајаја сөј-
кәниб, Дашалтыја тәрәф бахырыг. Дәрә дәрин вә ва-
һимәли иди. Мәнә елә кәлирди ки, дәрәнин додағлары
бир-биринә јахынлашыр. Индичә додағлар бир-би-
ринә говушачаг. Әввәл дәрәнин дибиндәки чәј боғу-

лачаг. Сонра дөшләрдәки гала евләр ястыланыб, дәрә диварларына япылачаг. Узардакы яшыл ишыг—мешә көзләрини бәрк-бәрк сыхачаг. Сују ки жүксәклијә тәрәф ахытмаг мүмкүн дејил! Су јенә дә нечә милјон иллик тарихини, дағлары жарыб, гајалары кәсә-кәсә ахмага башлајачаг. Тәбиәтнин өмрү дәрәсиз мүмкүн дејил. Јохса бу сәһрәли күләкләр һарда динчәләр, һарда кәчәләрди?... Елә гәрнбә курултулу—нағмәли, көзә-гулаға, үрәјә һезз олан, аз гала бармагларла дујулан күләк әсирди ки... Күләјин бу хош мәстлији көзләримдән вәһимәни говду. Инди дәрә, ағзыначан шүшә кими «көјүмтүл», «ағымтыл» һава илә силәләнмишди. Күләкләр әтраф мешәләрин яшыл рәнкнндән бир аз дәрәјә төкүб, үстүнә дә азачыг дағ чәни чиләмәшди. Санки бурда һәр таланын, һәр мешә әтәјинин, һәр дағ јамачынын өз һавасы вар. Күләкләр гатышыг рәнкләри севир. Худу Мәммәдов күләклән хошһалландыгымы, аз гала ганад алыб онлара гошулмаг истәдјими һисс еләјиб, тәбиәтин, үмумијјәтлә, әтраф мүһитин шаирә нечә поетик мөвзу вердјини, дағларын дурушу, күләкләрин әсим истигамәти илә мүгајисәли нәкилдә изаһ етмәјә башлады. Гәрнбәдир, тәбиәтдә һәр шејин дили олармыш. О дили һамы билмир. Күләк тәбиәтин «латын дили» имиш. Дағлар, дәрәләр, дүзәнләр, мешәләр бу дили чох көзәл билирләр. Худу мүәллим бу дилин јаранма тарихиндән, мусиги, поезија рәнкләриндән, онун «лүгәт фондундан» елә гәрнбә данышырды ки...

Бу ара елә бил ири бир гајанын башындан боз даш гайхды һаваја. Даш ганадларыны ачды. Көрдүм ки, гарталдыр. Ганадлы гајалара бах:

Бир күндә нә гәдәр бир гартал боју
Алчалыр гајалар, галхыр гајалар!

Худу мүәллимә дејирәм: Көрәсән, мәнән башга да бу һисси кечирән олубму?—Мән Шуша галасына чыханда елә билирәм ки, дүңјанын дамына чыхырам. Доғрусу, бурдан да һүндүр јерләрә чыхмышам. Бу һисси аңчаг бурада кечирәм. Дүңјанын дамына чыхмышам. Узүшагы бахырам. Истәдјим јерләрә чичәк туллаја, истәдјим јерләрә даш голазлаја биләрәм. Инсанлары учалыға, тәмиз дағ һавасына, күнәшә, аја, улдузлара јахын олан жүксәклијә сәсләјә биләрәм.

Диалектика дејир ки, тәбиәтдә һеч нә итмир. Шәклини дәјишир. Вахты илә бу «дамда» охунан нечә илаһи

нәғмәни даш-магнитофонлар нә шәкилдә јашадыр көрәсән? Гајаларын јаддашы нә гәдәр сахлар онлары? Мән «дама» чыхыб, көзә һеч бир сәрһәд чәкмәјән кеңишлији сәјр еләдикчә дәриндән инанырам ки, нә вахт-са гајалары данышдырмаг мүмкүн олачаг. О заман Гарабаг торпагында ујумуш нәғмәләри бу жүксәкликдән инсанлара охујачаглар.

...Бу илин мајында јенә дә Шушаја, о жүксәк «дама» чыхдым. Адлары мәнә гәрнбә әһвали-руһијә доғуран дағларла јенә бахдым. «Баяры ган»... Иә гәдәр накам мәһәббәтә, тәләји дәрә ашыға јуварланмышларла, әли гојмушдалара хатирә јери... «Топхана», «Чахмәг»; һүчүм, мүдәфиә, дејүш, атышма... Халтын тарихинә, түшләни күлләләр, төкүлән паһаг гавлар, јандырылан әлјазмалары...

Даһа өзүмә сөз вермишәм ки, «дүңјанын дамына» чыхмајачагам. Сонра ордан еимәк чәтин олур...

Шуша Дағлыг Гарабагын беш рајонундан биринин мәркәзидир. Шуша республикамызын күрәрт шәһәридир.

—Демәк олар, бүтүн сәһәләрдә планлары јеринә јетирмишик.—Рајон партија комитәсинин биринчи кәтиби Гәшәм Асланов мәълумат верир.—Бу ил бизим үчүн имәчилик или олуб. Әһвали бир гәдәр чәтин башланан бу иш инди бир физики-мәһәви тәләбәтә чеврилиб.

Гарабагын тарихиндә фәдәкар оғуллар чох олуб. Бир рәвәјәтдә дејилир ки, Кәнчәли төхәллүслү бир нәфәр Шушаја кәлир. Буранын ичмәли су еһтијачыны дујур, бүтүн варидатыны төкүб Шушаја су чәкдирмәк фикринә дүшүр. Ишин гызгын вахты мадди вәсәит түкәнир. Кәнчәли Кәнчәјә пул дамынча кәдәркәи, јолда хәстә әниб өлүр. Ағыллы адамлар бу хәјирхәһ әмәли өлмәјә гојмурлар Татевос адлы бир фәдәкар бүтүн варындан кечир вә әбәди вара јетир. Кәнчәли хәттинә Татевос хәттини гошуб, Шушаја су кәтирир. Сонралар заманын селләри бу кәмәри гирыр.

Инди әсас мәсәдләримиздән бири Шушанын су проблемини там һәлл етмәкдир.

Һазырда Хан гызы хәттинә 20 км олава олунуб. Шушанын су мәсәләсини әсәсән һәлл етмишик. Аңчаг шәһәр бөјүјүр, тикили, чохалыр. Күрәрт шәһәрини шәһәрәти кетдикчә даһа бөјүк миҗас алыр. Одур ки, биз инди ијирми ил бундан сонранын гајылары илә дә јашајырыг...

Катиб күлө-күлө элава елајир: Даг адамы карак гыр-гы кими гывраг ола. Апрель эввалдэн ахыра гэдэр бизим јашыл ишыг ајымыз олуб. Ајын 19-да јүз мининчи агачы торпага басдырмышыг. Јалгыз бир факт: мәркәзи хәстәхананын сүрүчүсү һәсэн һәсэнәв тәкчә өзү 1.500 агач тинки басдырыб. Шушанын јахын перспектив—гуручулуг ишләриндә әсас јери кәлән илдән догузмәр-тәбәли мейманхана бинасы, 1.200 нәфәрлик јени орта мәктәб, идман маллары фабрики, курорт тичарәти үчүн комплекс тикниги, шәһәрин газлашдырылмасы, канализасија шәбәкәсинин тәмири вә кенишләндирилмәси, Фуад Әбдүррәһмановун пантеон—абидәләр комплексинә Шушада үнван вермәк вә с. мәсәләләр тутур. Бүтүн бу тикниги-гуручулуг ишләри она хидмәт едир ки, Шушанын тәбин курорт илмини даһа да көзәлләшсин. Шушанын тәбин-музеј релјефи даһа да зонкипләшсин. Гәдимлији сахламаг, бәрпа еләмәк, һәмни меймарлыг көзәллијинә хәләл кәтирмәмәклә курорт шәһәрини мүасирләшдирмәк. Һәр чәһәттән—тикниги-абадлыг, мәдәни-мәншәт, јашыллашдырма сәлигәси, курорт тичарәти, турист хидмәти...

Ахы, Шуша гәдимдән бәри мусиги очагы олуб. Бәс бу гәдимлик бизим дөврдә һансы нәгмәсини јашадыр? Шушада шәрг мусиги әләтләринин «доғум еви»—шәрг мусиги әләтләри сехи јарадылыб. Сехин мүдири Чәфәр Чәфәров дејир ки, бүтүн ССРИ-дә белә бир сех—фабрика ола, о да Шушанын пајына дүшә, бу бизә чох бөјүк етимадыр. Бу етимадын мәсулијјәтини јахшы дујуруг. Бизим сехин тары, каманчасы, гавалы Ермәнистандан. Орта Асијадан вә башга гардаш республикалардан элава, харичә—Јахын Шәрг өлкәләринә, һиндистана да сорат апарыр. Усталарымыздан Адил Мәммәдов, Фикрәт Әлијев, Таһир Әһмәдовун белә ушаг көркәмләринә бахмајын, бармагларында сары сым ешиг вар. Азад Осипјан күндә нечә нағара, Ферман Мәһәррәмов нечә тар дүзәлдир. Хошбәхтликдән һәлә үстүмүзә үзү гара гајыдан мәһсулумуз олмајыб. Мән дә, сехин бригадири Рәчәб Һәсәнов да бир мейјары әсас көтүрүрүк: мусиги әләти көзәллик чарчысыдыр. Өзү көзәл олмајан кимин үрәјини чала биләр... Ән бөјүк арзуларымыздан бири будур ки, фабрик—сехин чалгы әләтләри ансамблыны јарадаг. Ушагларын чоху тар-гавал дүзәлдир, амма өзләри чала билмирләр. Бу она бәнзәјир ки, кәмичи—дәнизчи

үзмәк бачармыр. Одур ки, уста фәһләләримиз мусиги мәктәбләриндә тәһсил алмага һәм һәвәсли, һәм дә мәч-бурдулрлар. Ваһид демил: «Гигмәтли о шејдир ки, хиридары көзәлдир...»

Бу ил мусиги сехинин коллективи бир нечә һектарлыг саһәни—јарарсыз даш-гајалыгы һамарлајыб, бағ салыб. Диггәт верирәм: тинкләрин һамасы тутуб.—Сех мүдири чидди төврлә дејир ки, биз инди көзәл бир «хәстәлијә»—агач әкмәк хәстәлијинә тутулмушуг.—Образлы данышыр: Мардакертдә, Кәләбчәрдә агач кәсиб, мусиги көјәрдирик, бурда тинк басдырыб јашыл нәгмә көјәрдирик.

Санаториянын баш һәкими М. Мәммәдову танымамыш олмазсынын. О, курорта кәләләрә дә бу «хәстәлији» јолухдуруб.

Шушада Гарабаг Ипәк Комбиннатынын сехләри ишләјир. Орада әјиричиләрин, сарыјычыларын зәһмәти илә таныш олмушдum. Ипәкчи Земфира Ағасијева вә Хавәр Исмајылованын, 3 нөмрәли сехин рәиси Вағиф Кәримовун адларыны дәфтәрчәмә јазмышдым. Хан гызынын бағында бүлбүлләр концертинә, бүлбүлләр хорунә гулаг асмышдым. Мән һеч јердә бу гәдәр бүлбүлүн бир јердә охудуғуну көрмәмишәм.

Хан гызынын әли илә әкдији агачларын чоху, о чүмләдән тут агачлары өмрүнүн гурубуна әјилрләр. Гурујан вә ја гурумага намизәд олан агачларын јериндә чаван тинкләр әкмәк бәрәдә, Хан гызынын свиини тәмиринә даһа һәссас олмаг, бу еви дүјија туристләринин диггәтини чәлб едәчәк бир музејә дөндөрмәк бәрәдә... Јазачагыма сөз вермишдим. Вахт чатмыр, вахт. Нә исә, сагылы олсун... Бәлкә, диггәтләри сикләмәјә чәсарәт чатмыр?. Нә исә, Шушанын јоллары хәјли көзәлләниб. Һәр шеј јолдан кечир. Јол јахшыдырса, демәк ишкүзарлыг тәкәр үстәдир...

Һолавар дүнјасы, зәһмәт симфониясы

Степанакерт шәһәриндә Азәрбајҗан јазычылар Иттифагынын филиалы јарадылыб. Филиал атрафында С. Хавјан, К. Агачајан, Г. Габриелјан, В. Омијан кими республикамызда артыг мәшһур олан јазычылар, һәмчинин истәдадлы чаванлар чәмләниб.

Гарабага «сәјаһәтнин» сон күнү сәһәр тездән гәләм достларымла көрүшүрк.

—Бујур.—дејирәм, јолдаш филиал катиби, башыны ач, дүш габага, пөвбәти маршрутумузун планыны тәртиб вә тәсдиг елә.

— Башым ачыгдыр, план мөһүрләниб. Маршрут мүәјјәндир. Јоллар јағланыб. Машың јәһәрләниб. Степанакерт—Мардакерт истигамәти... Баш бәләдчимиз исә Сократ.

Јола дүзәлирик. Степанакерт—Ағдам јолунун долајларыны сииб дүзәнлијә чыханда Сократ ишарә верир:

—Кеворг чан, даш дашы једи, дабаныны галдыр...

Кеворг санки «һим» бәнд имиш.

— Көзүм јолларда галмышдыр, хәбәр јох Күр ғырағдан...

Һејрәтләндијими көрән Сократ:

— Бәс нә билмишин,— дејир,—бура Гарабағдыр, суал вердин, чавабыны муғамат үстүндә верирләр.

Кеворг гәзәли ахыра гәдәр охујур. Сонра гәфилдән Гачар ролуна кирир, Вагиф олуб онунла габаглашыр. Вә бирдән дүнјанын мүхтәлиф радиостансијаларыны «тутур», футбол ичмалларыны јамсылајыр. Јенә дә гәфилдән «маскасыны» дәјишир. Бу дәфә елә чидди, елә үрәкдән охујур ки, һамымыз көврәлирик. Шоферә дејирәм:—Ахбер, сахла көрүм; дүшүб әкин јерләринә бахмаг, синәми бошалтмаг истәјирәм. Залым Кеворг ушағлығымы көзүмүн габағына кәтирди. О гәдәр чүт сүрмүшәм, о гәдәр һолавар ешитмишәм ки... Инди һаны, о хәзинә кифәјәт гәдәр өјрәнилибми? Јәгин, елә ермәни әдәбијјатында да биздәки кимидир...

Һолавар охунур... Котан чырылдаја-чырылдаја она дәм тутур... Гызыл өкүзләр мүркүлү-мүркүлү котаны дартыр. Арабир гоча маңгал: киши, матах, киши» (сүр, башына дөнүм, сүр) дејир. Мәрз әтәјинин күләшли јери гара шума чеврилир, тохум сәпилир, көј курулдајыр; зәми көјәриб галхыр... Тәәссүф ки, бу әкин—бәрәкәт нәғмәләрини тәрчүмә еләјә билмәдим.. Мән дә гәләм достларыма Азәрбајҗан дилиндә, форма вә мәзмунча һәмин һолаварларла јахын һолавар охудум. Ондан бир бәнд:

Јери, јери, хышым, јери;
Енир дағдан ғышым, јери.
Јазмағдан һеч јорулмадым,
Кағызымды бу шум јери...

Јолумузун һәр ики тәрәфи әкин јери, дизәчән галхан көј зәми, бир аз аралыда үзүмлүк иди. Торпағын әтри, торпағын рәнки тәбин олараг бизи һолавар дүнјасына апармышды. Инди бу тарлаларын зәһмәт симфониясы олан инсан әмәли, инсан ешиги өз ошлангычыны о һолавар дүнјасындан көтүрмәмишми?

— Чатдыг, — шофер машынын әјләчини басыр.— XXII партија гурултајы адына совхозун идарә бинасы. Директор јәгин ки, саһәдәдир...

Директор, доғрудан да, саһәдә иди.

Мән имкан тапыб совхоз идарәсинин габағында вурулмуш стендлари көздән кечиртдим. Совхозун бүтүн план вә өһдәлији илә таныш олдум. Үзүм планы— 7.600 тон, өһдәлик— 9.000 тон вә с.

Стендләрдә иттифаг, республика үзрә нә гәдәр үзүм, тахыл, барамә вә с. планы, һәмчинин совхозун өзүнүн план вә өһдәлији өз әксини тапыб.

Чох јахшыдыр. Совхоз әмәкчиләри јахшы дәрк едирләр ки, онларын мәнсулу бөјүк Вәтәнимиздә алынған мәнсулун хүсуси чәкисинә нә гәдәр әләвәдир.

Бу нәһәнк тәсәрруфатын башчысы ССРИ Али Советинин депутаты Сәйвәл Мамунсу тарлада—тракторчуларын јанында тапдыг. Дејәсән, тәмир иши илә мәшгул идиләр. Директор да онла кәмәк едирди.

Кечән ил совхозун 1 милјон 900 мин халис кәлири олуб. 60 мин һектар торпаг саһәсиндән. Сон алты илдә совхоз 14 дәфә кечичи Ғырмызы бајрағы (мүхтәлиф тәсәрруфат саһәләри үзрә) өзүндә сахлајыб. Совхозун 280 нәфәр фәһлә вә гуллуҗусу ССРИ ХТНС-нин иштиракчысы олуб. Бу јахынларда 36 фәһлә совхозун һесабына ССРИ-нин көрмәли јерләрини кәзмәјә кедиб.

Совхозун әразисиндә беш јемәкханә ишләјир. Фәһлә учуз гижмәтә— 25 гәпијә наһарыны вә ја шамыны еләјир. Тәнәффүс заманы вахты итмир, режими позулмур, үстәлик иштирахәт дә елә билир. Совхозун 300 мин маната гәдәр мұкафат фонду вар.

Директордан сорушурам:

—Кечән ил бу фондун фәһләләрә нә кимн бахымы олуб?

— Факт дејим: һәмин ил һүснүс һәмә—3 мин. Асја Бабајан—2.500, Гран Бабајан—2.600, Асатур Галасјан—2.200 манат мұкафат алылар. Сијаһыны артырмаг да олар. Директор совхозун мүвәффәгијјәтини садаламағ-

да хәсислик еләйр. Бу наилијјәти һәр аддымбаши көрүб охумаг чәтин дејил. Бу наилијјәтләр барәсиндә өлкәмин һәр јериндә ән јүксәк күрсүләрден данышмаг мүмкүндүр.

Директор тез-тез «Һектарчы» сөзүнү ишләдир. Бу сөз ырдаламағы ондан хаһиш едирәм.

... Совхозун сәккиз үзүмчүлүк бригадасы вар. һәр бригада өз саһәсини үзвләри арасында бөлүб. һәр адама 2,5—3 һектар саһә дүшүр. Бир адам 3 һектара гуллуғ едир! Бөјүк һүнәрди, доғрудан да һектарчы!

Сямвел Мамунс дејир ки, һәр бир тәсәррүфат бир совет аңләси демәкдир. Биз јалныз мәнсул истәһсалы үчүн чалышмырыг, һәм дә бөјүјән, бизи әвәз едән јени нәсил тәрбијә едирик. Бу јахынларда гоңшу тәсәррүфатлардан бириндә орта јашлы бир нәфәри ишдән чыхардыблар. Куја дили ачыдыр, әли нә билим, нәдир. Мән ону ишә көтүрдүм. Пис дә ишләмир. Ахы, бүдрәјини голундан кәрәк бири јапыша, әјрини кәрәк бири дүз јола чағыра; ишдән говмаг тәрбијә јолу дејил. Инсан иш—әмәк просесиндә, коллективдә формалашыр, ја да формасыны итирир. «Формасыны итирәни» «гәлибә салмаг» бизим вәзифәмизә дахилдир. Тәсәррүфат ишиндә дә педагог олмаг кәрәкдир. Әмәк интизамынын чох инчә психоложи нормалары вар...

Мән бејнәлмиләл тәрбијә мәсәләләриндән данышмајачағам. Сиздән хаһиш едирәм, ахшам бизим мал фермамыза кәлин, кәрәк, бизим чаван гызларын—сағычыларын ермәни вә ја азербәјчанлы олдуғларыны мүәјјән едә биләрсинизми?

Ахшам машинымызы фермаја сүрдүк. Гызлар сағдығлары сүдү тәһвил верирдиләр. Доғрудан да, онларын миллијјәтинин нә кејимләриндән, нә дә сифәтләриндән тәјин едә билдик. Азербәјчан гызлары ермәничә, ермәни гызлары азербәјчанча чох тәмиз данышырлар.

Директор дејир ки, мән өзүм онларын чохунун адыны билмирәм. Дилләринин дә мәним үчүн фәргә јохдур. Онлар мәнә гызылкүлү хатырладырлар...

Инсанлыг дили јүксәк инсани кејфијјәтләрдәндир! «Баки фәһләси» колхозу Мардакертдән Кәлбәчәрә кедән јолун үстүндәдир. Колхозун сәдри Габриел Балајна район мәркәзиндә таныш олдуғ.

—«Мардакертдә кәлиб, «Баки фәһләси»ндә олмадын демәк ков дејил» —бизи колхоза дәвәт еләди.

— Сизин тәсәррүфатда олмушуг, —дедим, — Ортакәнди, Гасапеди вә Дәмирлини бирләшдирән 600 тәсәррүфат.. Кәлириниз милјондан артыг: 800 тон памбыг, 1.300 тон тахыл, 350 тон сүд, 80 тон әт, 11 тон јун, 160 тон үзүм... истәјирсиниз, ардыны да дејим...

— Сәдрин ичәзәси олмадан бу рәгәмләри сизә ким вериб, —зарафатла әләвә еләди,—ејби јохдур, бунлар һеч дә сирр дејил. Бүтүн тәсәррүфатлар бир-биринин планыны, дахили «сирләрини» билирләр. Мәсәлә бундадыр ки, бизим Ортакәнд—колхозун најтахты јол үстүндәдир. Кәлбәчәр дағларына кедән јолун. Елә әјрәнчәлијик ки, јолдан кечән гонағларын евә дөнәчәјини көзләјирк...

Сәдрлә вәдәләшдик ки, саат 3-дә колхозда көрүшәк. Дејимиз вахтдан јарым саат кечикдик. Сәдр бизи көзләјирди. Чох рәсми шәкилдә деди:

— Мән аңаг поезиянын хаһиринә кечикмәјинизи бағышлаја биләрәм, јохса һәр көрүшдә јарым саат вахт итирсәк, дәнимизи сәрчәләр јејәр...

Үзр истәдик. Күнаһы «ханәндәнин» бојнуна јыхдыг— елә көзәл охујурду ки, шофер өзүндән асылы олмајараг сүрәтә азалтмышды...

— Шаир һа...

Шаир, көрүнүр, Г. Балајаны јахшы таныјырды. Она көрә дә:

— Әрә, бу кишинин јанында мән шакирдәм,—деди,— Габриел әсил профессионалдыр...

— Бујурун, һәр кәс өз машинына.—Сәдр кечиб «ГАЗ—69»-ун сүканы архасында отурду.

— Гардаш, мән сәдрлә отурмаг истәјирәм,—дедим вә кечиб әјләшдим.—Сәдр ше р адамына охшајыр... Өзү дә етираф еләди ки, кәнчлијиндә ше р јазыб. Һәм ермәни, һәм дә Азербәјчан дилләриндә. Бу, ушағлыг һәвәси иди... Ичиндә нә вар, дејә билмәрәм... Амма 7—8-чи синифдә јаздығым ше р дәфтәрини арвад-ушағдан кизләдиб, сәјфимдә сахлајырам. Әсәби һалларымда вәрәләјирәм. Јадыма дүшүр ки, ушағ олмушам, гајғыдан азад олмушам. Илк кәнчлијимдә кимсә көнүл ачмыбәзән ачыг-ајдын көрүрсин ки, бу иш бу сәмгә кетмәлидир. Бир дағалын бириси јана чәкир— «јох, мән бу шам... Олур, әсәби һалларымыз чох олур. Мәсәлән, сән тәрәфә истәјирәм». Онда гангаралығы олур. Нә исә... Чамаатымыз ишләкдир, доғручудур. О чылыз адамы

көрүрсүнүзмү?—Үзүмлүүн арасы илэ чийиндө ири бир ағач апаран балачабој кишини көстөрир.—Бу [јахынларда анбардар чағырыр ки, кэл чахырыны апар. О да дејир апармышам. Демә, догрудан да, апарыб, гол чөкмөјиб. Анбардар ғышгырыр: эрә, сөнә апар дејирәм, јеримиз јохдур. Бу балача, чылыз киши билсәниз, көзүмдә нечә бөјүдү; кәлиб мәнә деди: бу анбардарына дејипән мән-дән әл чөксин, мән 350 литр чахырымы апармышам...

— Бәс Азәрбајчан дилини һарда белә јахшы өјрән-миснииз. Данышанда ајыр д еләмәк олмур...

— Ушаглыгда чох камил «лүгәтләрим» олуб—јахшы достлар, јахшы гоншулар. Гарабаг дүзүндә аз адам тапылар ки, гапысыны ачмајым, гапымы ачмасын. Бу күн бөјүк бир артезиан колхозумуза һәдијјә верилир. Бәр-дәли достларым вурублар. Сизи инандырырам, арада бир манатын да сөһбәти јохдур. Анчаг хәтир-һөрмәтә. Бизим хәтир-һөрмәт дилимиз зәнкнидир...

— Бешилик план көстәричиләриниз барәдә...

— Бешилијин барама, јумурта планыны өдәми-шик. Памбыгы вә тахылы бу ил верәчәјик. Галан са-һәләрни һамысы кәлән ил. Бизим бешилијимиз дөрд илдир. Сонра зарафатла әләвә едир.—Инди дә мәним сизә суалым вар:

— Дејин көрүм, Вагиф ичән олуб, јохса јох?

— Догрусуну десәм, билмирәм. Бу барәдә охума-мышам. Анчаг, Вагиф көзәлләрин көзләриндән ишыг ичиб, гајаларын додагларындан торпаг поезијасы... шә-рабы дејә билмәрәм...

Сәдрин нәјә ишарә еләдијини анладыг. Дедик ки, шам јемәјини Ортакәндә сахламышыг.

— Бах, бу олду поезија...

Ајрыланда Г. Балајан тәқрар-тәқрар хаһиш еләди ки, бизим колхоза кәлин. Достларынызла кәлин. Имканла-рымыз бөјүкдүр. Гонаг отагымыз вар. Сиз елә зәнк вү-рун ки, көрүшә кәлирик. Чамаатымыз олдугча көзәл ја-шајыр. Тәкчә јазычы сөзүнә ачыг.

Сонра әлини гулағына гојуб, елә зәнкулә вурду, елә көзәл Гарабаг шикәстәсн охуду ки, санки бүтүн Гара-баг дүзү, Гарабаг дағлары ешитди...

Бир нечә күн Гарабагы кәздим. Үрәкләрдән гопуб кәлән мәнәббат симфонијасыны, зәһмәт симфонијасы-ны—Гарабаг симфонијасыны өзүмлә апардым. Бунун әвәзиндә учадан демәк истәјирәм:

— Бајрамын мүбарәк, Гарабаг!

КҮР ГОВУШҮР САЛЈАНА...

Күрүн нәғмәси

Күр чајы һарадан башланыр, һаралардан кечиб, һа-раја төкүлүр—билирик. Бу, Күрүн чоғрафи јолудур. Фә-гәт, Күрүн елә јоллары вар ки, бунун координатыны тәјин еләмәк чох чәтиндир. Әсрләр боју бу јолларда Күр нечә јол өз сәмтини дәјишиб; ағыллардан, шүур-лардан кечиб, үрәкләрдә ғыврылыб јатыб, бәзән исә бир поезија чапарынын гамчысында һаваланыб, Аразын да солундан јапышыб, нәғмә дәнизләри јарадыб. Ычран ја-ғышларындан лал-кар олуб; үзүнә јағышдан чох, тәһә-тарғыш әләниб.

Нејләсин Күр? О, тәбиәтин низамына табедир. Јер кү-рәси она бу гәдәр су, бу гәдәр мәнзил, бу гәдәр ахым, сүрәти вериб... Күрүн һөкмүнү, истигамәтнин дәјишмәк үчүн јер күрәсинин орбитинә «чијин вериб», онун мејил-лијини дәјишмәк лазым кәләрди. Бундан өтрү дә бир јер бојда күтлән олмалыды...

Күр белә доғулмалы, белә ахмалы, белә охумалы иди. О тај-бу тај нә охујур, нечә охујур—она дәхли јохду.

Анчаг Күр инсан әмәлинин бүтүн мөчүзәләринә мү-кәммәл бәләддир. Онун дилини тап—үстүндән көрпү версин, онун дилини тап—чеврилиб сәһранын Мәчнун кејимини ал гумаша дөндәрсин. Онун дилини тап—«Ғы-зыл балыг нағылы»ны нағыллыгдан чыхартсын...

Күрүн нә күнаһы вар ки;

Бу дунјада кәлағәј јох, катар јох,
Синәм бута, мүжжан охун атан јох,
Сәрхош дуруб, бир нәзакәт сатан јох,
Һеј сөвдәкяр фајда булмаз бу јердә.

Јазыг јер, јазыг тәбиәт! Үстүндә ајаг тутуб јеријән, ширәни чөкән, һарынлашан ичтиман мүһитин күнаһла-

ры сәнин бојнуна жүкләнирди. Сән буну силкәләјиб чијниндән ата биләрдинми? Јох! Бурада инсан әли, заманын һөкмү илә дүјүн-дөјөнәк олмуш инсан әли лазым иди.

Күр онда да ахырды; јағышын аһәнки, гарын рәнки, илдырымын сәси елә о заманкы кимидир. Мин илләр сонра да белә галачаг. Күр инди дә ахыр. Нәгмәси нечә, дөјишибми? Јох, дөјишмәјиб. Онун саһил нәгмәләри дөјишиб. О заман:

Гыш күнү гышлага Гырабасанын,
Көзүдүр Аранын, чүмлә-Чаһанын,
Белә көзәл јерин, көзәл мөканын
Бир көзәл обасы һајыф ки, јохдур.

Индикиндән дә кур олан Күр чајынын саһил мәнзәрәси—тәбии мәнзәрәси, көз дојуран Тугај мешәләри мүхтәлиф һејван вә гуш нөвләри илә зонкин иди. Бәс нә јохду? Вагиф нә ахтарырды? Күр боју бу бәрәкәтли торпағлары өзүнә бүнөврә еләјән бир көзәл оба, јарашыглы кәнд вә шәһәр јох иди.

Мән, әлбәттә, Вагифин «Күр гырагынын әчәб сөјрән-каһы вар» гошмасындан ажры-ажры мисралары гопарыб ше'ри өз мөвзүмун мөгсәдинә ујгун мөвгедән тәһлил етмәк фикриндә дејиләм. Вагиф ше'ринин өзү өз мөвзүмуну чох ајдын шәкилдә ифадә едир. Бунула белә, деди-јим ажры-ажры ичтимаи гәјәли мисралар бу ше'рдә мәнзәрә Вагиф лирикасынын сүтунларыдыр. Вагиф бу сүтунлар үстүндә даһа мөһкәмдир. Вагиф бу сүтунлар үстүндән дөфләләрлә Күрә көрпү атыб, ону Азәрбајчан торпагынын даһа сәмәрәли истифадәсинә вермәк истәјир. Тифлиси вәсф еләјән, «Мәрһәба, Тифлис имиш чәннәти—дүнја јеринин» дејән Вагиф, бурадакы сәлигә-сәһманын, тәмизлијин бир сәбәбини дә Күрдән истифадәдә көрүр. Тәбии олараг, Вагиф Күр саһили мәнзәрәләрә «Һајыф ки» тә'нәсини вурачагды.

Күр исә јенә әввәлки аһәнки илә ахачаг, бу тә'нәләрин һеч бирини дүјмадан, жүкүнү Хәзәрә дартачагды. Лакин бир күн гәфил бир әл онун чод јалындан јапышыб, агзына јүјән вурмаг истәјәчәкди. Дәли көһлән фыһырыб бу гәфил чәнкавәри тозанағында итирмәјә чан атачагды. Чәнкавәрин јени нәгмәси Күрүн һовуну алачагды: «Ана Күр, Ана Күр!» һәмшишә она Дәли Күр демишләр. Инди «Ана Күр» дејирләр... Каналлар газылды, архлар ачылды. Күрүн габагына дүшдүләр. Күр бо-

јууну бу көзәл обаларыны—јени кәнд вә шәһәрләрини «Һајыф ки» нин мүәллифи һејиф ки, көрмәди.

...Ана Күрүм, сәнин нәгмән нә һижмәтли бир нәгмәдир? Ана Күрүм, бу дүзләрдә учалап о дағлар нәдир?—О, нәгмәдир. Күрүн нәгмәси. О гызаран бағлар нәдир?—

Нар бағлары! Күр нәгмәси.

Гатар-гатар-карван-карван, чөкәкләри селләјән машиналар да, дикирләри ағырлыгга үтүләјән машиналар да—Күр нәгмәси.

Сән олмасан, гозаларын додағлары чатлардымы? Бу дүзләрин аг күлүшү, гызыл күнәш зијасыны күлүшүнә гатардымы?

Ана Күрүм, нәфәсини азачыг дәр. Башыны гој саһилнә, мүркүлә бир. Гулагыма узаг үфүг архасындан бир сәс кәлир...

Чөјранларын ајағыны јердән үзүб,
Буну үчүн чавабдәһсон, Муған дүз!
Турачларын јол үстүнә чыхыр даһа,
Буну үчүн чавабдәһсон, Муған дүз!

Билдирчинләр нәгмәсини јығыб кетди,
Торагајлар јол үстүндән чыхыб кетди.
Буну үчүн чавабдәһсон, Муған дүз!..
Ахы: «Муған, Муған олса—бири үч еләр»,
Ахы: «Муған туфан олса—үчү һеч еләр»,

Белә демишди бабаларымыз. Белә дејирик: Муғанын Муғанлығыны һәмишә горумаг, Муғанын туфанына сәнә көрмәк, Муғанын тәбии ритмини сахламаг! Ана тәбиәти елә еһтијатла дөјишмәк ки, о тәкчә беш—он ил бир—иһи адамын шәһрәтини учалдыб, сонрадан өз тәбии кечмишини китабларда, гәдим мәнзәрә хәритәләриндә ахтармасын. Муған инсан әлинин бу күнүк әмәлијатларынын һамысыны гәбул етмәклә бәрәбәр өз тәбии низамыны да сахлаја биләр. Бу шәртлә ки, Муғандан каналлар кечи-рәндә дә, торпагына тон-тон кимјәви маддәләр сәһәндә дә карәк онула үз-үзә отуруб, дәрин елми сөһбәтләр апарасан. Онун «разылығыны» аласан, нәји она кәтирмәклә, нәји ондан апармагы вә бунула нә газандығыны јахшы һесаблајасан. Елә, совкаја гаршы мүбаризә тәдбирләрини көтүрөк. Бу, тәкчә Муған вә ја Мил дүзү колхозларына аид дејил. Памбыг кими гүјмәтли бир биткнин, колхозчу әмәјинин бәһрәсини онун агзына вермәк олмаз. Бу, ајдындыр. Лакин мүшаһидәләр кәстәрип ки, совкаја гаршы мүбаризәдә елми-тәдғигат иһинин сәвијәси

чох ашагыдыр. Оуну биоложи аләмниннн тәбии «ганлы»-сына даһа чох архаланмаг, бу тәбии дүшмән-досту әсил дүшмәнә гаршы силаһландырмаг әвәзинә, мүбаризәчиләр онла һүчүмдан сонра аҗрылырлар. Өзү дә о заман ки, артыг бу дүшмән «сәрһәд хәттинн» хеҗли жарыб кечиб. Әлбәттә, совканын «тәрчүмеҗи-һалыны» һәлә мүкәммәл өҗрәнмәмәк тәҗири үчүн тәсәррүфатчылар чавабдәһ деҗилләр. Анчаг тәсәррүфатын да өз тәрчүбәси, бу тәрчүбәҗә вә һәм дә елми нәзәриҗәә җиҗәленән чари ишкәрәнләри — агроном вә дикәр мүтәхәссисләри вар.

«Чырчырама нәғмәси»нә уанлар бир дә хәбәр тутурлар ки, совка һәддини ашыб. Памбыг тәһлүкә гаршысындадыр. Нә еләмәк? — Химикатларын дозасы бирә үч артыр, тарла дәрман тозанағынын «догузунчу балына», мәруз галыр. Бу, фактдыр. Бир сыра җерләрдә тәрчүбәҗә тәсәррүфат башчылары илә апарылан сөһбәтләр бу гәһә-этә кәтирир ки, дәрманлама ишиндә елми дәҗиглик, елми диагноз ашагы сәвиҗјәдодир. Вә беләликлә, чох җердә торпаға сәпилән мүәлицә маддәләри башга биткиләрә, фәјдалы микроорганизмләрә зәрәр верир; җрунт суларынын сәвиҗјәси, торпағын маиллик дәрәчәси нәзәрә алынмыр. Нәтичәдә күләкләр, јаған јағышлар өз тәбии фәәлиҗјәтиндә бағлара, мешәләрә, ичмәли вә әкин суларына зәрәри маддәләр ахыдыр. Иттифаг вә республика мигҗасында бу мәсәләләрә чидди нәзарәт олунур; мүшаһидәләр, елми ишләр апарылыр. Лакин һәлә дә тәәссүф үчүн факт вә әсәс да вар.

...Күр өз нәғмәсини охуҗур. Бу нәғмәнин сәмтини һара истәсән, дөндәрәрсән. Тәки Күрүн нәғмәсини өз мәчрасындан чыхартма! Чыхарда да билмәсән, чыхартсан да, һеч нә газанмазсан! Бу тәбии-әбәди мәчрадан нә гәдәр истәсән голлар аҗыр. Бу голлардан да голлар аҗыр. Муган соҗу јашыл-јашыл јоллар аҗыр. Бу нәғмәдән гатар-гатар машын јүклә. Дағ зәнчирлә бир-биринә! Јагыш дашы аранлар! Ишыг дашы үрәкләрә! Ағыл дашы шүүрлар! Күр чаҗынын саһилиндә сәндән сонра, әбәдиҗјәт үнванында нәчә нәсил јашаҗачаг. Күр чаҗыны јашыш гору!

Бәрәкәтдир, тәбәрүкдүр бу боз сулар.
Күр чаҗынын нәғмәсинә нәғмәләр гат!
Гәлиндә дә, ағлында да бир Күр јарат,
Үрәҗиндән кечмәҗирсә бу Күр чаҗы,
Һаҗыф онда,

Һаҗыф, һаҗыф...

Биринчи катиблә мүсаһибә

Салҗан деҗәндә, нәдәнсә һәмишә «Самбал» сөзү гулагымда әкс-сәдә верир. Мәнә елә кәлир ки, Күр чаҗы мүх-тәһлиф релҗеф вә тәбии шәрәитдән гидаланлы «чиҗинә» алдығы чохчәшидан нәғмәләр јүкүнү сонунчу салҗанда—Салҗанда бошадыб, раһат нәфәс дәрир. Салҗан, доғрудан да, республикамызын самбаллы, ағыр әкили раҗонларындандыр. Нечә деҗәрләр, Муганын адыны, шөһрәтини өзүндә чөмләшдириб, доғрудан раҗонларымыздан биридир.

Салҗанын Муган кәһнаһлиҗиндән мүһбитлик, мүһбитлиҗиндән исә мөһсулдарлыг шөһрәтини истәҗирләр.

Бәзән јаддан чыхыр ки, бу әразинин чох җерндә мин илләрлә гызмар чәнуб күнәшинин алтында јаныб-говрулан, дузлашан торпаг һәкимдир. Бунлары јуҗу тәмизләмәк, суварылан торпагларын өзүнү тоқтар дузланмагдан горумаг кими чәтти, ағыр зәһмәт тәләб едән ишләр вар.

Бәс нечә олуб ки, еҗни иглимдә, еҗни «хәссәли» торпаг шәрәитиндә мүтәһлиф нәтичә алынма? Салҗан раҗону биричиләр сырасында, биринчиләрин бир нечәсинин бирликдә вердиҗи гәдәр памбыг верә билиб? Нечә мин һектар саһәдә памбыг әкилиб. Бунун бечәрилмәсиндә 8 мин, җығымында исә 20 мин адам гол чырмаҗыб. Сон илләр 30 мин тондан артыг памбыг!

Катиб әввәл рәғәмләрин дили илә данышыр. Өзү дә деҗир ки, вахты адыр, филан зонада бригадирләрлә сөһбәт апарачаг. Сонра рәғәм дили әсил тәсәррүфат рәһбәрлинин тәһлилдиндә шәкәтәтир, сәһи, бечәрмә, җығым мәсәләләринин проблемләри орталыга чыхыр; адамларла нечә ишләмәк, идеолоҗи ишн тәсәррүфат фәәлиҗјәти илә әдәгәләндирмәк, тәсәррүфат ишинин инсанларә тәкчә чөрәк, мадди нәғмәт деҗил, һәм дә мәһәви нәғмәт олмасынн бағлара илә спәһмәккә вә с. Бу кими мәсәләләр катибин вахтынын алдығыны јадында чыхардыр. Мугаҗисә, торпаға сәҗабәт, иҗтисәди анализ онун монологуна чеврилир.

— Белә сөһбәтәр чох олуб—деҗир—биз һамымыз еләмишик. Көһвә сәдрләринин кабинетә җығыб план тәләб еләмәк, һәтта, нә кизләдим, гөрхудуб һәдәләмәк—«планы вермәсән, ишдән кәдәчәксән»—кими методлар өзүнү доғрултмаҗыб. Бәзән белә дә олуб: сәдр планы җернә җәтирмәҗиб, чох «архаҗынча» вәзифәсини бүрәдә гоҗуб

кедиб. Бунулла иш ашмыр ахы! Бэс ајларла зәһмәт чәкән колхозчунун төгсири нәдир? Она изаһ еләмәк вә әјани шәкилдә сүбүт етмәк лазымдыр ки, јүксәк мәһсул сәнин балаларын үчүн мәктәб, кәндиң үчүн мәдәнијјәт еви, һамам, тәмиз, сәлиғәли ағ евләр, асфалт јол дәмәкдир.

Јенә рәғәмләрә әл атаг. 1971-чи илдә колхозларымьзын кәлири 1969-чу илә нисбәтән 2 дәфә артыб— 25 милјона чатыб. Кәлән илә исә 30 милјон олачаг. Башга бир рәғәмә диггәт верин. Бу ил биз рајонда памбыг истеһсалыны 19 мин тондан 33.500 тона галдырырыг. Бу исә 1975-чи илдә нәзәрдә тутулан пландан да хәјли артыгдыр. Бу, садәчә рәғәм—садәлама дејил. Бу, әсил фәдакарлыгдыр, гәһрәмәнлыгдыр. Колхозчуларымьзын, бүтүн әмәк адамларымьн, рајон зәһмәткешләринин фәдакарлыгыдыр. Неч бир шејлә мугәјисә олуна билмәјәчәк фәдакарлыг!

Бир мәсәлә барәсиндә ачыг вә гәти фикримиз дејирәк: памбыгы әвәз едәчәк икинчи мәһсулдар биткимиз јохдур. Вә ону да дејәк ки, памбыг гәдәр дә гуллуг севән икинчи биткимиз јохдур. Көрүнүр, һәлә она аз зәһмәт тәләб олуна «елми гуллуг» методуну кифәјәт гәдәр мәннимсәмәмишик. Елми инкишаф едир. Алимләр өз ахта-рышларындадыр. Биз һәләлик 140 күндә 30 әмәлијјаты дүзкүн, даһа бөјүк сүрәтлә апармалыгыг вә апарырыг. Шүбһәсиз, зәһәрли кимјәви маддәләрлә дә ишләмәли олурт.

Бајагкы суалыңыздан биринә чаваб. Зәһәрли химикатларын тәдбири мәсәләси.

Бурада бизим күнаһымиз онда ола биләр ки, техника гүсурларә јол верилмәсинин гаршысыны лазымынча алмырыг. Тутаг ки, дәрман сәнән тәјјарә совкалы памбыг саһәсинә «баш вуруб» галханачан әтраф гарғыдалы саһәсинә дә «пајыны» әсиркәмир. Дәрманын вахты, мигдары, башга микроорганизмләрә, (бәзән лап хејирлиләринә) мәнфи тәсири мәсәләсинин, ачыг дејәк, һәлә республикамызда кифәјәт гәдәр сабит «низамнамәси» јохдур.

Јенә бајагкы суалыңыздан биринә чаваб.

Сиз сәнәт адамлары гызларымызы, гадынларымызы ағыр әл әмәјиндә көрәндә неч бир итгисади кестәричи илә һесаблашмаг истәмирсиниз. Дүздүр, биздә әмәк азадлыгы вар. Анчаг әмәк тәкчә гарын дојурмаг үчүн

дејил. Әмәк инсанын сағламлыгыны горујан, онун физики камиллијини даһа да көзәлләшдирән, кәнчлијин бојлу-бухунлу, бабаларымьзын дедији кими—сүмүклү бөјүмәсинә васитә олмалыдыр. Әлбәттә, физики әмәк һәм дә мадди не'мәт дәмәкдир. Мадди не'мәт өзү дә сонра бу дедијимиз амилләрин тәканверичиләриндән бири-дир. Бол мәһсул олмајанда истираһәтдән данышмаг артыгдыр. Нәр шеј эндәзәсиндә, нәр шеј јол верилчәк норма даһилиндә јахшыдыр. Биз кәләчәкдә јығым ишини бүтүнләүклә машынла апармалыгыг. Мүмкүн гәдәр јахын кәләчәкдә. Бунун үчүн релјеф, сәпин, култивасија мәсәләләриндән кәлән мәнәләри арадан галдырмалыдыр. Нәр рајон, нәр колхоз машынын сајыны чоһалтмалыдыр. Бир механизатору 250—300 тон памбыг јығмагда рекордчу еләјиб, мајак јаратмагданса вә беләликлә, јығым мүддәтини узатмагданса, гој он механизатор һәмин иши аз мүддәтә көрсүн. Бизим мәғсәдимиз памбыгы вахтында, иткисиз јығмагдыр. Рәғәмләрин дили илә јенә дә тәһлил апарсаг, көрәрик ки, машын өз мајасыны тезликлә чыхардыр; беш машыны бир ај ишләтмәкдән, 10 машыны он күн ишләтмәк итгисади чәһәтдән даһа сәрфәлидир. Әлбәттә, көрәк бу машынлары алмаг үчүн «чибин» долу ола. Чибн дә долдуран ишидир, һүнәрдир.

Бүтүн бу итгисади кәлир-чыхар сәһбәтләриндән сонра сөзүмүн әввәлине гајыдырам.

Бу ирәлијәшин сәбәби нәдәјмиш көрәсән? Адамларла ишләмәкдә! Планы тәкчә сәдрләрдән тәләб етмәкдә дејил, партија тәшкилаты катибләрини, бригадирләри вә дикәр тәсәррүфат рәһбәрләрини мәс'улијјәтә, чавабдеһлијә чагырмагда! Нәмчинин бүтүн зәһмәт адамларына—торпага әјилиб галхан сучуја, кәтмән вурана, механизаторларә вә башга ишчиләрә «мәһсулуң әсил саһиби сәнән» психолокијасыны ашыламагда!.. Бунлары әсас амилләр һесаб еләмәк олар, јардымчы амилләр дә чоһдур. Мәсәләјә һансы рәһбәр ишчинин нечә јанаш-масындан да чоһ шеј асылыдыр...

Чаван, тојун мүбарәк!

Бир кәндә јолум дүшүб. Кәндиң көркәмли јериндә, макистрал јолла кечәнләрин диггәтиндән јајынмајан бир бина көрүнүр. Сүрүчү бәләдчи севинчәклији илә: «Кән-

димизин мәдәнијјәт евидир» дејир. Бу һансы - кәнд иди? Адынн фәрги јохдур. Күр бојунда јерләшән кәндләрдән бири. Тутаг ки, Күрдәјән! Бина мәнә таныш кәлди. Габағышдакы асфалт мејданча да, әтраф мәнәэрәләр дә. Јадыма дүшдү: гәзетләрин бириндә бу шәкли көрмүшәм: «Мүасир кәндин мәдәнијјәт еви». Јахшыдыр, кәзәлдир. Мүасир архитектуранын бә'зи кәзәл чәһәтләрини, классик бемарлығын самбалыны өзүндә бирләшдирир. Әслиндә, мәлә мәдәнијјәт евләри кәнд үчүн тәкчә мәдәнијјәт евидирми? Јох, бунар мүасир кәндин «академијасыдыр». Кәнддән али мәктәбә кәдәнләрдән бу «академијанын» зәманәтини истәмәк лазымдыр. Тар чалмаг, рәгс еләмәк, шәкил чәкмәк, һәтта бир мәчлисдә сағлыг демәк, бир јығынчагда чыхыш етмәк бачарығына маликсәнми? Севдијин бир кәнчә мәктуб јазмаг габилитјәтин вармы? Јалныз дәрслик материалларыны голтуғуна вуруб, шәһәрә көтүрүлән чабанлар чох заман мәнз бу һәјәти билликләрә јијәләнмәдикләри үчүн пешман-пешман керн гаҗыдырлар.

Бә'зи кәнчләрдә мүстәғиллик аздыр, һәјәтә өз көзү илә бахмаг габилитјәти јохдур. Ахы, мүстәғиллији, һәјәтә, варлыға «оригинал бахыш» вәрдишини тәкчә мәктәб вермир. Бурада әтраф мүнит бүтүнлүклә—мүнбит шәранти, сарт вә мүләјим «иглими» илә чавабдәдир. Бу «шәрант» вә «иглим» амиллиндә мәктәблә јанашы, валидејн вә бүтүн кәнд ағсаггаллары, зијалы коллективи о чүмләдән, кәндин мәдәнијјәт еви вә ја клубу әсас рол ојнамалыдыр.

Мүшаһидә еләдијим бир тәфәррүаты хатырлајырам... Кәнд мүәллимләриндән бири илә јол кедирдик. Габағдакы евин тининдән бир дәстә мәктәбли чыхды вә бизи көрән кими һәрәси бир колун далында кизләниб јох олду.

Мүәллимни додағы гачды:

— Ушағларымыз әдәблидирләр. Күчәдә ојнадығларыны бизә көстәрмәк истәмәдиләр.

— Биз ки, көрдүк онлары...

— Онлар елә билдиләр көрмәмишик.

Макаренконун бир мүдрик кәламы јадыма дүшдү: «Назакәтлә јалтағлыг арасында мәсафә чох аздыр».

Јенә Макаренко: «Инсана гаршы мүмкүн гәдәр чох тәләбкар олун вә она мүмкүн гәдәр чох һөрмәт един».

Биз мәдәнијјәт евинин јанындан чохдан өтүб кечмиш-

дик. Анчаг мән хәјәлән јенә онун габағында дајанмышдым; көрәсән, бу кәзәл бинанын ачары кимин чибиндәдир? Јалныз ичласдан ичласамы ачылыр бу паслы тыфыл?

Биринчи катиблә мүсаһибәмизә бир дә гајытмалы олдум. Она зарафатла белә бир суал вердим:

— Рајон мәркәзини, бир чох колхозлары көздим. Анчаг һеч јердә «һәрби вәзијјәт» тәшвиши көрмәдим. Бу, ығым сүр'әтинә мәнфи тә'сир еләмир ки?

— Јох, еләмир! Гулағымыза белә бир сәдаләр чатыр,— бабалы дејәнин бојнуна—бә'зи рајон рәһбәрләри идарә мүдирләринин маршрутуну иләјир, киноја рәсторана, тоја—мағара кетмәсинә көз гојур. Биз адамлары мәнәви мәнәһәтдән јохсуллашдыра билмәрик. Бу јохсуллуг истәри-истәмәз өвләдә: нәвәјә-нәтичәјә «мирас» олар; һәј-күјдә, тәшвишлә көрүлән ишин бүнвәрәсини һансы мөгамдаса үзә чыхачаг, «бура сәнин јерин дејил» һөкүмү верән тапылачаг. Әкәр тәсәррүфат рәһбәри ишин јөндәмә салыб, өз сағламлығыны горујур, концертинә бахыб, киносунә да кедирсә вә ишчиләрини дә бу истираһәтдән мәнһрум етмирсә, чох әлә. Мән өзүм һамыдан чох киноја кедирәм. Мәсәлә вахты сәмәрәли мөгсәдә јөнәлтмәкдә, вахты дүзкүн бөлүшдүрмәкдәдир...

Узагда тој сәси ешидилирди. Машынымыз һәмин евин јанындан бурулуб, кениш «тарлагапысынын» ағына чыханда, сүрүчүјә јавашча пычылдадым: «Дејәсән, тәкәрләрин бошалыб, бир әјлән, тәкәрләрә бах.» Сүрүчү: «Јох, ола билмәз»,—деди. Анчаг гејри-ихтијари сүр'әти азалтды.

— Зарафат еләјирәм,— дедим, — гара зурнанын сәси мәнә әркәнлијимә гәјтарды.

Сүрүчү дә сөз алтда галмады:

— Сизи субајлыға гәјтаран о сәс, инди көр биз субајлара нә дағ чәкир...

— Бәс нијә евләнмирсән?

— Валлаһ дүзү, бу евләнәнләр субајлығын дәмниндән о гәдәр данышырлар ки, бу дәмн әлиндән вермәк истәмирәм. Амма доғрусун, бу дәмниндән ибарәт олдуғуну белә билмирәм. Демәк истәјирәм ки, даһа субајлыг гуртарыр. Бу јахынларда тојумдур. Сиздән дә јазылы, мазалы вә дә алачагам ки, тојумда башда отурасыныз...

— Елә бу башдан сизи тәбрик едирәм. Сағлығыныз вә Муған һәрарәти илә долу бадә галдырырам. Тәзә бә-

жә өз тәзә кәлиһә биринчи арзум будур ки, бу торпаға бағлы балалар бөтүсүнләр. Бир дә, бу мәдәнијјәт евләринин ачар-гыфылыны пасланмаға гәјмәсыһлар...

Бир дә көрдүк ки, Күр ғырағында, сөјүд ағачынын алтында балача бир сүфрә ачылыб. Сағлығымы тәкрат еләдим:

— Чаван, тојун мүбарәк!

Торпаг дәрси

Бизим бабаларымыз торпаг дәрси кечмәмишдиләр. Торпаг әлифбасы охумамышдылар. Торпаг романы јазмамышдылар. Торпаға хидмәт «әсаснамәсинә» бәләд дејилдиләр, һеч о заманлар онлары инандырмаг да олмазды ки, торпагшүнаслыг елми вар; торпағы агротехника гәјдалары илә бечәрмәк кәрәкдир. Онлар торпағы сеvirдиләр; ону дашдан-чыңғылдан, колдан-қосдан, алагдан-тикандан горујурдулар. Бизим гәдәр мәнсул алмасалар да өз истәдиқләри гәдәр мәнсул көтүрүрдүләр. Бә'зән ил гураг кәләндә, көјдән бир дамчы јағыш дүшмәјәндә әкин јерләринин бөјрүндән кечән Күрә, Араза һәсрәтлә-һәсәдлә бахардылар. Заман жүксәк тәрәггитехники аддымларыны һәлә бу јерләрә кәтирмәмишди. Бу, Күнәшдән дә асылы дејилди, јерин фырланмасындан да, Күрүн ахарындан да! Заман дәјишди, ағыллар јеткинләшди, шүүрлар чилаланды. Һәр нә тапылдыса—торпагда тапылды. Һәр нә јарандыса, јерин мадди нәмәтләринә әсасланды. Одур ки, тәби олараг биз бу күнкү жүксәк тәрәггитехники кечмишлә мүгајисәдә даһа ајдын көрүрүк. Көрүрүк вә көрмәлијик. Лакин бу тәзәни көрмәкдә бә'зән көрмәмишлик әләмәтләри илә дә растлашырыг. Кәнддән јазылан бә'зи мәгалә вә гејдләрдә мүасир кәндләрин јени ағ донундан, даш евләриндән, мәдәнијјәт сарајларындан тәкрат-тәкрат сөз ачылыр. Бу доғрудур. Анчаг кечмишдә мүгајисә бә'зән елә шиддәт дәрәчәсинә галхыр ки, бу мүгајисә аз гала бабаларын руһуну иттиһама дөнүр. Кәлин, бабалары мүһитиндән ајырмајаг. Онларын нә күһаһы вар ки, 400—500 ил бундан әввәл дунјаја кәлибләр, өмүрләрини сүрүб, дунјадан көчүбләр...

Инди торпаг, мүасир техниканын бүтүн имканларыны әлиһә алмыш инсанларын ихтијарындадыр. Сөзсүз ки, мүасир техника олмаса, Муған дүзүнүн учсуз-буцагысы

орпағларыны шорандан тәмизләмәк, дузуну јумаг мүмүн олмазды. Бу бахымдап Салјан чамаатынын зәһмәти, ишкүзарлыгы әп жүксәк тәрифә лајигдир. Бу тәрифин жүксәк күрсүләрдән демәк, бу фәдакарлыг һәмнә һечә-һечә Муған гәһрәманынын бәди образы јазыларымыза, роман вә поемаларымыза кәлмәлидир. Бу барәдә хучу уму-күсүләрини ешидиб, тәклифләрини динләјик; лакин әвәзиндә вердијимиз вәдләр доғрулму; азылан мәгалә вә гејдләр исә чоғ заман лүзумсуз курулудан, рәгәм садаламагдан ибарәт олур. Бу, ишин бир әрәфидир. Ишин о бири тәрәфи исә мүрәккәбдир. Инди бу жүксәк иғтисади кәстәричиләрә, мадди базаја малик кәндләрин тикити-гуручулуғ чәһәдән имканлары чоғ артыб. Бунун мүгабилиндә чоғ аз кәнд тапмаг олар ки, бүтүн Азәрбајчан мигјасында) онун өз мейманханасы олсун. Бу мейманхананын сакит бир кушәсиндә бир һечә өфтә отуруб ишләјәсән, чамаатла ишә чыхасан, гәјна-ыб-ғарышасан, бу мүһитин һавасыны дуја биләсән. Дә'вә биләләр ки, бизим адәтимиз вар; гонаг һәрмәтлә аршыланар, јухары башда отурдулур. Бунлар һамысы доғрудур, дүздүр. Дә'вәт олунан мәчлисин гонағы олағдан гачмаг да-лазым дејил. Ахы, јарадычы нә гәдәр ашда отураг, шәрәфинә дејилән сағлыглардан мәст ла билә!..

Узаг елдән, өлкәмизин мүхтәлиф шәһәр вә гәсәбәләриндән кәлән гонағлары бә'зән икинчи мәртәбәсинә суырмајан мейманханаларда гаршылајырлар... Мейманханаларымыз Азәрбајчан халгынын меймансәвәрлик сәвијјәсиндән чоғ ашағыдыр. Бу мәсәләләрин низама дүшәсиндә һөкүмәтимиз малијјә тәминатыны әсиркәмир. Дә галыр? Фәрәсәт, гол чырмајыб ишә киришмәк, бүтүн шәһәр, гәсәбә, кәнд зәһмәткешләринин күч вә көмәјинән истифадә еләмәк!

Салјан кими бир шәһәрин күчәләри сыныг-сөкүк, јазыллыгы аз, канализасијасы јохдур. Бурада кәрәк дамларын өзүнүн дә шәхси тәшәббүсү олсун. Евләр вар ки, габағындан кечәндә һәјәтинин сәлгәсинә, јашыллыына тәкрат-тәкрат дөнүб бахмаг истәјирсән. Оунла әбәүз евин габағында исә гуру бир сөјүд ағачы да јохур. Һәтта һәјәт-бачанын зир-зибилини чоғ «сәхавәтлә» әркәзи күчәләрә сүпүрүб атанлар да тапылыр. Лап Күүн ғырағындача, Күрүн сәвијјәсиндән бир-ики метр шағыда һәјәти олан бир нәфәри диндирирәм:

- Нија һәјәтиниз белә сәһрајы-кәбирдир?
- Су чәкмирләр, гардаш! Су чәкмирләр!
- Күрдән нечә алдымлыгда јашајырсыныз?
- Олар, белә 40—50 метр...
- Әкәр гују газсаныз, нечә метрдән су чыха биләр?
- Јәгин ки, 5—6, узағы 10 метрдән...
- Отур, гардаш, дејирәм, бу Күрлә үз-үзә отур!!!

Ондан ишләклик өјрән, чәсарәт өјрән! Өзүңлә мүбаризә апар. Әталәтнилә мүбаризә апар. Әкәр гапы-бачандан әталәти гова билсән, Күр гапыны ачага. Муғанда «аллаһын бујруғундан» гујруғ кәләмә. «Аллаһын бујруғу» јалныз бу јерләрә гыздырма кәтирә биләр. Белә бујруғуну Күр говар, су говар, јашыллыг говар...

— Башга бир тәссүф. Азәрбајҗанда торпаг болду. Әкинә јарарлы торпагларын азлыгыны исә һамымыз билirik. Одур ки, мүнбит торпаглара сәлвәсиз, пинти мүнасибәт һалларына гәти дөзмәк олмаз.

Сәһбәтнинизин әввәлиндә бабаларын торпага мүнасибәтиндән данышышдыг. Әсил рәнчбәр—кәндли торпагда бир гарын да хәрәк тојмазды. Зәми јерини, мәһсулдар торпагы хәрәк дөлағына гәдәр шумларды. Мәрзин отуну бичәрди. Отлағ кими истифадә едәрди.

Бир анлыга јодунузу Муғана салын, Күрү адлајын. Ширвака кечин, Милә, Гарабаг дүзүнә үз тутун. Јол гырагларында мин һектарларла истифадәсиз торпаглар вар.

Кәрәк телефон, ишыг хәтләри кечән торпаг саһәләри дә, канал, дренажлар чәкиләп јерләр дә чох чидди «елми-тәсәррүфат нәзарәтиндән» јайынмасын. Ферма дүшәркәләринин, ичтиман биналарын мәктәбләрин јерләри елә еһтијатла сечилсин ки, кәләчәк нәсил онлары сонрлар мүнбит әкин саһәләриндән сөкүб чыхартмасын.

Гәсәбәләрин, кәндләрин вә дикәр јашајыш мәнтәгәләринин јерләшдирилмәсиндә торпагы сәхавәтлә пәјләјиб кәләчәк нәсил чөрәјинә шәрик чыхмаг, онун имканыны мәһдудлашдырмаг, торпаг дәрсинә, торпаг әлифбасына пис бәләд олмагдан ирәли кәлир. Бизин бабалар торпага һөрмәт, торпағын һәр гарышындан истифадә дәрсини чох јахшы билирдиләр. Торпаг романы әбәли јазылан, јазылдыгча битмәјән, охунлугча охунан романдыр.

Муған романы, торпаг романы, һәлә нә гәдәр ачылыб охунмамыш сәһифәләрин вар!..

«Бол мәһсул угрунда»

Шаумјан адына¹ колхозда бу әдда дивар гәзети бураһылыр. Колхоз идарәсинин габағындакы бағын кирәчәјиндә, диггәти чәлб едән, әтрафы гырмызы шүәрларла бәзәдилмиш стейдлардә бир нечә мәркәзи вә республика гәзети асылмышды. Јап башда да «Бол мәһсул угрунда» дивар гәзети. Партија тәшкيلاتынын катиби нә дедим ки, колхозунузда илк дәфә «чәсарәтлә» таныш олдум, хошум кәлди. Партком зарафаты дүјмады.

— Јәгин, дејирсиниз гәзетимиздә чәсарәтли јазылар јохду?

— Јох, елә демирәм. Хошума кәлир ки, өз дивар гәзетиниз иһфузлу гәзәтләрлә јанашы, һәм дә башда вурмусунуз.

— Мүхбир гардаш, о һөрмәтли гәзәтләр кәлиб бура чатана гәдәр биз өз јахшы ишләримизи вә гүсурларымыз ораја јапшыдырыб, колхоз чамаатыны хәбәрдар еләјрик.

Гәзетин јазыларына кәз кәздирә-кәздирә парткомдан сорушрам:

— Нә гәдәр абунәчиниз вар?

— Демәк олар ки, бүтүн мәркәзи вә республика гәзәтләрини, һәмчинин әдәби мәтбуаты—«Азәрбајҗан» вә «Улдуз» журналларыны охујуруг.—Чәсарәтлә әләвә еләди,—суаллаша дә биләрик.

— Муса мүәллим, мән дивар гәзетинизин «тиражыны» сорушдум.

— Нә, о асылдыр бизим журналист бачарығымыздан. Елә нөмрәләримиз олур ки, бүтүн колхозчулар бир-биринә хош хәбәр верир. Елә дә олур ки, дүзүнү дөсәк, өзүмүз јазыб, өзүмүз дә охујуруг. Мәтбуат ишчисиниз, биләрсиниз, охучу јахшы нөмрәнин руһуну почталјонун јеришиндән дүјур.

— Бу нөмрәнин адыны кәрәк «Бол тәриф угрунда» гојадыныз.—Зарафатла дејирәм—бу тәрифләр ки, белә сәхавәтлә пәјләныр, бунлар һамысы өзүнү доғрулдуьму?

¹ Инди бу колхоз Нефтчала рајонунун эраисинә тахилдир

— Тәрифләрин дә, вәдләрин дә һамысына нөгтә-веркүдүнөчән чавабдәһник. Чамаатымыз әсил мә'нада һүнәр көстәриб, әмәк чәһәсиндә вүрушуб вә галиб кәлиб.

Әлиндә, мән бу колхоза елә јолүстү дөнмүшдүм. Сүрүчүе демишдим ки, узагдан бу кәндин јарашығы хошума кәлир. Сүр көрәк, һансы кәндир? О да мәнн Шаумјан адына колхоза кәтирмишди.

Иәди билдим ки, бура Нуруш Әлијевин сәдр олдугу колхоздур. Бир күн әввәл, республикамызын адлы-санлы тәсәррүфатчыларындан бири олан Нуруш Әлијевин телевизияда чыхышына дигләмишдим. һәлә она да фикир вермиштим ки, кәһәсыз, охусыз-јазысыз даһа сәрбәст вә мәһәһәти данышыр. һәјәти, тәбиәти, тарлағын, чәдү, көрдүү ишләри чох дәһәг «вараглајыр». Бу колхоздан чох јазылыб Тоғә сөз дәмәк чәттиндир. Әлиндә јазыланлар көрүлән ишләрин мугабилиндә аздыр. Бу атамларын әмәји бәдин гижәг алмалыдыр. Сәһәт дилини мүкәмәл китабларинда «тәдрис» олунмалыдыр. һамымыз дәјирки: бу бәрәдә кәләчәкдә! Мән дә дәјирәм: «Бәлкә бу јерләрә бир дә гајытдым».

Парткома дәјирәм:

— Елә билмәјин ки, мәсәлә гуртарды...

— Јох, һара гуртары, һәлә чәј сәһбәтимиз вар.

— Әјләһини машына, кәнддән чыхаг. һара истәсәм, о саһәјә сүрәчәјик.

— Мән разы. һара кефиниздир, сүрүн. Инанырам ки, көзүкәлкәли олмарыг...

Күн тәзәчә доғмушду. Уфүгдән «бир сичим боју» галмыш оларды.

— Гардаш, сүр Күнәшә тәрәф. һәлә Күнәшдән зәрәр чәкән олмајыб. Сүр, ондан бир сорушаг: арабир бу будударла нијә бачара билмир? Нијә хаһиш вә көстәришләрлә һесаблашыр!..

Машины канал бојунча шүтүјүр. Узагда бир дәстә гыз-кәлин көрүнүр. Саһәнин канарына топлашыблар. Јахынлашырыг. Сәһәр јемәјинә әјләшибләр. Партком дәјир ки, алагаранлыгдан кәлирләр. Машинылар памбығы јығыр, бунлар төкүләни, машынын дишинә кечмәјәни дәнләјирләр.

Орда-бурда очаг түстүләнир. Чәј гојублар. Әзләри дә гуру јердә әјләшибләр. Бир аз аралыда үч ағ чәлләк көзүмә дәјир. Биринин гапағыны галдырыб бахырам.

Су буланыгдыр. Гапағы өртүрәм, фикир-хәјал мәнн Тәр-тәр дәрәси илә Истисуја галдырыр. Нечә милјон литрләрә минерал су чәја ахыдылыр. Дәли дағдан ашыб Кичик Гафгаза, орадан да Нахчыван чухуруна дүшүрәм. «Бадамлы», «Сираб» сују ахыр дәрәләрә!..

Јадыма бир әһвалат дүшүр, узаг дағ районларындан биринә гонаг кетмишдим. Јајлаға чыхдым. Бир чобан-ла таныш олдум. Чох мөһрибанлыгга алачыға дә вәт еләди. Кетдим. Чәј-чөрәк, хош үз сүфрәни бәзәди. Сүфрәјә гајмаг да кәлди. Көрдүм ки, гајмаға милчәк дүшүб. Бычағын учу илә милчәји чыхарыб атдым. Тәр-ликдән бир башгасы да гајмаг көлүндә үзүрдү. Киши мәннм мүһәһидәмн һисс еләмишди. Амма фикир вер-мәдән гајмагдан тикәләјирди. Мән истәдим балача бир сүфрә «мүһәһирәси» охујам. Охудум: милчәјин зәрәри, хәстәлик јаймасы, јолухучу микробларын әсәс дашијы-чы олмасы вә с. Киши әлини сахлајыб башыны тәрпа-дир, тез-тез «һә, һә» — дәјирди. Севиндим ки, мәннм микроблара гаршы мүбаризә «мүһәһирәм» ев саһибинә тәсир еләјиб. Сөзүмү гуртарандан сонра киши сәһбәти јекунлашдырды:

— Рәһмәтлијин оғлу, фикир вермә, је кетсин...

— Хош кәлмишиниз.—Гадын сәси мәнн хәјалдан ајырды. Әл вериб көрүшдүк. Әлинин чодлугу, үстүнүн пытрағы, үзүнүн мис рәнки онун тәрчүмеји-һалындан илк мә'лумат верди. Партком ону тәгдим еләди:

— Бригадирдир. Тарламызын дан улдузларындан биридир. Кечән ил Ленин ордени алыб.

—Багда ханым,—дедим,—о көрпә нә гәдәр јығыр?— Памбыг харалынын көлкәсиндә јатмыш үзүачыг сүд-әмәр ушағы көстәрдим.—Бундан башга да белә гәһрә-манларыныз вармы?

Шәһадәт бармағыны додағына апарыб, јавашча орта јашлы гадына пычылдады. Гулағыма бу сөзләр чатды: «Буј, аллаһ, нә тез буну көрдү?» Суалыма чаваб алма-мыш икинчи суал вердим:

— О гадына нә дединиз, Багда ханым?

— Валлаһ, гардаш, мәннм саһәмдә көрпә бирчә бу-дур.—О јанда, тәхминән ики километр мәсафәдә көзә дәјән ағ бинаја әлини тушлады,—бах, орда көзәл јас-лимиз вар. Бу чаны јанмыша нечә јол демишәм ки, уша-ғы күнүн алтында әритмә. Мәннм бригадамын үзвү олмадығы үчүн әрким-һөкүм чатмыр. Бу дәстә һамы-

сы Талышдан кәлиб. Өзләриндән һүндүр олан-кисәләри сүрүжә-сүрүжә (елә бил гарышга чәйрткә апарырды) мәрзин этәжинә кәтирән гызлара ишарә еләди.—Ичлә-ләриндә бир буду әли ушағлы. Горхур ушағы яслијә гоја, гајыдада данаг, вермәјәк. Дејирәм, «горхма» даныб еләмәрик, өнсуз да нәбәил машын артыр. Бир-ики илдән сонра јалварсаныз да сизи тарлаја бурахмајачағыг.

Багда ханыма чохла суал вермәдим. Планыны, өһ-дәлијини, план вә өһдәликлә олмајан гадын мүнәсибә-тини, онлары ағыр зәһмәтдән (о деди ки, зәһмәтдән јох, ағыр зәһмәтдән) гуртармаг арзу вә хәјалларыны ачыб ағартды. Мән һеч бир рәгәм јазмадым. О чод әлләрдә, о күнәшдә јаныб бәнәшәји рәик алмыш әсмәр чөһрә-дә; инчәлијини, һәлимәјини, гадын тәбиәтинин нәзакәт вә һөрмәт әдаларыны даһа чох сахлајыб горумуш көз-ләрдә һәр шәј јазылмышды. Сөз—һәјаты, инсан—вар-лығы, инсан әзәмәти истајинчә тәгдим едә билмр. Бурада сөздән чох, фырча кәрәкдир.

—Урәјиниз вар олсун, Багда бачы. Ханымлыг ке-јим-кечим дејил, алыма әдалар дејил, ханымлыг инчә, көврәк, фәдакар гадын урәјини синәдә кәздирмәк-дир. Кәздирмәк дә јох, инсанлар үчүн мәш'әл еләмәк-дир. Вар олсун урәјиниз, Багда бачы!

Вәличан мәнәбәти

Исти һавалар, бүркүлү күнләр Муған дүзүнә дүздән чох дәниз көркәми верир. Адама елә кәлир ки, машын бу саат ағ ганадлы ләпәләрлә тәггушачаг. Лакин бу «ағ көлмәчәләрә» чатмаг олмур ки, олмур. Илғым... Дејир-ләр, гәдимдә чәјран сүрүләрини овчудан чох, илғымлар ләһләдәрмиш. Бәлкә, елә бу назик илғым пәрдә доғру-дан да, Күрдән галхыб дүзәнкаһа јайылан су бухары-дыр. Нә гәзәр зәрб вә зәифдир... Бир исти нәфәсә бәнддир ки, бухар да «бухарлансын». «Муған дәннәзи-нин» илғым көлмәчәләрини гуруда-гуруда ирәлиләјирик. Муған сәјаһәтләримизин бәләдчиси кәч шаир Балаш Нури дејир ки, Муғана кәлиб Бојат кәндини көрмәмәк инсафдан дејил. Бојат... Азәрбајчанын нечә јериндә бу адда кәнд вар. Буларын һамысындамы Фүзулиннин ата-бабасы илә бағлы әфсанәләр јашајыр? Бәлкә, бојатлы-лар Азәрбајчан торпағынын һарасындаса мәскән салан бир нәсил имиш? Бу сөзүн мәншәјини арашдыраркән

«бојат», «бој ат», «бајаты», «бој аты» вә с. кими һал-ланмалар апармаг мүмкүндүр. Бәлкә, тарихин һансы бир гәфил күләјисә бојатлылары торпағымызын мухтә-лиф јерләринә сәпәләјиб. Бу күләјин ағзындан саламат гуртаранлар бир «чөкәјә» чәкилиб, бајатысыны зүмзүмә еләјә-еләјә торпаға күл төкүб, су сәпибләр. Гуру јурда чубуг санчыб, ев көјәрдибләр.

Кәч шаир Солтан Аббас Бојат кәнд сәккизиллик мәктәбиндә дәрә дејир. «Вәличан дастан»ны о даныш-ды. Она да атасы данышыб. Атасынын 103 јашы вар. Атасы бабасынын сөнбәтини—Вәличанын накам мәнәб-бәтинин тарихини, бу мәнәббәтини гуру торпагда нечә севки обасы салмасыны јахшы хатырлајыр. Тәхминән 300—350 иллик тарих варагланыр.

... Бојат кәндинин гошулуғунда Баллычалы кәнди вар. Вәличан инди Иран Азәрбајчаны адландырдығымыз Азәрбајчан торпағындан Муғана кәлир. Һәрис овчу, чәјран сүрүсү далынча о гәдәр даш-кәсәк ајаглајыр ки, јорулуб өлдән дүшүр. Көзүнә түстү дејир. Дөнүб бир ичим су истајир. Бу истак башга бир истајин говуну алышдырыр. Көплү: «Овуз бу бәрәдәдир» дејир,—даһа ајағымы һеч һара гојан дејиләм. Ипәк гарыларә дәрди-ни дејир. Мүдрик гочалардан утана-утана имдад дилә-јир. Дејирләр ки, бала, Муғанын јарысыны тутан, этәји булудларын этәјинә кәдиб чатан сүрүнү көрүрсән-ми? Дејир көрүрәм! «Бах, о гыз буларын саһибнин-дир. Һәр јолдан өтән она ағыз ача билмәз. Оғул, гәриб-сән, јолундан галма».

Сөз кәдиб бәјә чатыр. О һәңгәтән, Вәличаны гәриб-лијинә бағышлајыр. Вә дејир ки, бир дә Муғана аја-ғын дәмәсин. Вәличан рәддин-изини јығышдырыб ке-дир. Бир мүддәтдән сонра кери гајыдыр. Јенә һәмин чаваб, һәмин һәдә. Вәличан кери дөнүр. Јашадығы әја-ләтин ағасына дејир ки, «мәнә бир ат бағышла. Елә ат ки, Муғанда гушлар онун тозуна да чата билмәсин».

Аға инсафлы имиш. Чаванын мәгсәдини баша дүшүр. Јахшы бир ат верир. Једди нөкәрини дә атландырыб, она гошур: «Кәдин, мүбарәк гәдәмлә гајыдын»,—дејир.

Вәличанын дәстәси Муғана јетишәндә артыг башга бир чаванын елчиси гапыны дөјмүшдү. Еркәкләр кәсил-мишди. Маңар гурулмушду. Кәлин бәзәнирди. Вәлича-нын дәстәси мәсәләдән хәбәр тутур. Ел адәтинә хәјанәт

еләмирләр. Лакин ар еләјиб кери дә дөнмүрләр. Гылынчаларыны јерә санчыб, бу кәндин бүнөврәсини гојурлар. Ишләјиб мал-мүлк саһиб олур, бир-биринин архасында дуруб гојуну еләјир, гоңшу кәндләрдән гыз алырлар.

Солтанын атасы һәмишә дејәр: «Бизим бу кәндин бүнөврәси әсил мәнәббәтдән, Муғана мәнәббәтдән гојулуб. Бу, иңдики чаванларга ибрәт олсун кәрәк. Вәличан олун, бала, Вәличан! Ишиниз әјди, торпага әјилиб хәбәр верин. Торпаг дејәчәк: «Күлүнк кәтир, бел кәтир, дашы-гуму мәнән. Бир балача һин ач, ев гур. Галаны илә ишин олмасын. Әсил Мәчнун—сөзүнүн саһиб Мәчнун торпага бағланыб, ондан мәнәббәт истәјәндир. Биздә елә чаванлар олур ки, гыз атасы «бир балача фикирләшим» дејән кими, «башыма гыз гәһәтди?» дејиб, үзүнү архын о үзүнә чевирир. Бабамыз Вәличан өз накам мәнәббәтнини гоңшулуғунда ев гуруб, кәнд салмағы илә өз үрәјин дејиб: «Ај үрәк, нә гәдәр күчүн варды јолунда күлүнк чалдым. Инди мән күлүнкү башыма чалан Фәрһад олмајачағам. Мәнәббәтини гоңшулуғунда јашамағ һәр Фәрһадын иши дејил. Гој бәјдән бу Муған торпағында намәрдлик, мәнән исә бир кәнд галсын».

Һагы тәсдиг едир ки, Вәличанын мәнәббәти әфсанә дејил, јахын кечмишини һәгигәтидир. Инди бу ики кәнди бирләшдирән Бир Мај колхозунун сәдри дејир ки, план-өһдәлик чәһәтдән, гејри-тәвазәкарлығ да олса, үзүмү ағдыр.

— Јолларыныз һәлә ағ дејил,— дејирәм.

— Дүздүр; о да дүздүр ки, мүасир кәндин бүтүн јахшы чәһәтини вә ја кәм-кәсирини сәдрин ады илә бағлајырлар. Инди сиз өзүнүз дејин, дунјанын ән савадлы мүәллиминә шакирд тәлеји тапшырсалар, вәлидејини тәсири, кәмәји олмадан нә еләмәк мүмкүндүр? Бир шеји ачығ етираф едәк ки, мүасир кәндин тәрәггиси—инкишафы үчүн кәнд зијалысы аз иш көрүр. Һагы колхоз сәдринә бахыр. Мән кәндин гүввәсини күчлү бир арх сујуна бәнзәдирәм. Сәдр олса-олса, бир бәнд ачан ролуну ојнајыр. Бунула перспектив ишләрдән мәдәнијәт—тижинти мәсәләләриндән өзүмү кәнар еләмәк истәмирәм. Колхозмузун мадди базасы илдән-илә мөһкәмләнир. Кәңчләримизин сәбкисинә, аилә гурмасына, ев-ешик саһиб олмаларына һәр чүр шәраит јаратмалыјығ. Јохса «Бу күн јахшы ишләсән мәнимсән, сабағ балача бүдрәдин, башыны сахла» шүары илә колхозчу мәнәббә-

ти газанмағ олмаз. Чалышырығ, ишләјирик. Муған торпағына гуллуғ еләмәк, онун дилини тапмағ бир аз кәтиндир, бир аз да мүасир билик тәләб едир. Һәр һалда, тез-тез кәлин буралара. Кәнар көз, гусурлары даһа јахшы көрүр.

— Сағ олун,— дејирәм.— Вәличан бабанын торпага мәнәббәти өз ән'әнәсини јашадыб бөјүдүр. Муғана јени-јени ән'әнәләр кәтирир... Бу ән'әнәләрин илк чыгыры син-зин кими оғулларын үрәјиндән башланыр...

Күр говушур Салјана

Күр көзәли, дара зүлфүн, сал јана. Сәнин күр сәвкенин бир кәңч синәсинә сыхыб. Аһ чәкмә, Күр үстүнүн көрпүләри чохдур. Күр нә гәдәр дашыр дашсын, о кәлиб вәд күнүнә чатачағ. Әввәләчә Күр мәнәббәт, сонра күр мәнәббәт, сонра да тојунуза сәпилән күд мәнәббәт. Күр говушур Салјана. Мәнәббәт Күрү, һөрмәт Күрү, әһмәт Күрү.

Күр говушур Салјана.
Сағ јана, сол јана...

1972

АРПАЧАҢЫН АШЫБ-ДАШАН НӘҒМӘСИ

Поэзияның вә үмүмән, сәнәтин зәһмәтинә гатлашмаг нә гәдәр тәбиидирсә, зәһмәтин ше'ријјәтини дујмаг, әмәк адамының образыны јаратмаг да бир гәләм саһиби үчүн бир о гәдәр тәбиидир.

Мә'лумдур ки, тарих боју һәјәты көзәлләшдирән, бәшәр өвладыны јаранлыг мағарадан космик фәзаја чыхаран, «каинатын јени хәритәсини јарадан» инсан ахтарышы, инсан зәһмәти, инсан фикри олуб. Вә ән ибтидан ахтарышдан тутмуш ингилаби кәшфләрә гәдәр јол кечиб кәлән инсан фәалијјәтинин гоншулуғунда һәмишә сәнәт јашајыб, јарадычы сәнәт!

Һәјәтын ади көрүнүшүндән башга бир дә поетик көрүнүшү вар. Бәлкә дә, инсанын әтраф аләмә бу поетик бахышы олмасајды, бу кечә-күндүзүн «тәкрар кәлиши», улдузлар дүнјасынын «ејни рәнкләри», ону јорар, бездирәрди. Поетик бахышын архасында һәјәтын рәнкләрини тәзләмәк, әтраф мүйитә јени дон бичмәк вә с. инсан зәһмәтинин тарих сәһифәләринә һәкк олуб галан шәһәрләрә, обалара кәдән әбәди јолларыдыр. Бөјүк Низами наһаг јерә демирди ки:

Һәјәткн мә'насы әмәкдир, әмәк:
Инсан өмрү боју чалышсын кәрәк.

Даг чапан Фәрһадын күлүнкүнүн сәси, гоча кәрпичкәсанин мүдрик нәсиһәтләри һәлә дә гулағымызда сәсләнир.

Бәс, бизим дөврүн фәрһадлары: бизим јени донлу шәһәр вә кәндләримизин кәрпичкәсәнләри, дашјонанлары?

Бу күн онларсыз нәинки дөврүмүзүн јүксәк елмн-техники тәрәггисиндән, һәмчинин јени сәнәт ахтарышларындан данышмаг мүмкүн дејил. Вахты илә Сарваны

дилләр әзбәри еләјән Сәмәд Вурғун гәләми олду. Боздағын әтәјиндә Сарван өз сәнәтинин даг чапмаг ән'әнәсини јени шәкилдә давам етдирир, онун бәдин образы исә Сәмәд Вурғун гәләминдә мөһкәм бүнөврә јарадырды, дөврүмүзүн јени, реал зәһмәт адамынын портрети поезиямыза кәлирди. Кәлирди вә өзүнә һәмкар ахтарырды.

Республикамызда доғгузунчу бешиләјин ән нәһәнк тикитиси олан Арпачај дәрјачасы һаггында мүйәјән гәдәр јазылыб. Мән бу тикитијә бир нечә дәфә кетмишәм.

Ашыб-дашан Арпачај, ики кәччи тојуну јаса дөндәрән Арпачај әсрләр боју беләчә баш алыб кедиб, инсан күчүнә табе олмајыб. Бабаларымыз һәлә алтынчы әсрдә ону чилөвламаг истәјиб, күчләри чатмајыб. Арпачај дәрјачасынын тикилдији јердән о заман нәһәнк бир арх чәкибләр. Учурумлардан, јарғанлардан кечирибләр бу архы. Халг она ад вериб: Фәрһад архы! Бәлкә, Низаминин Фәрһады доғрудан да, бу јерләрдә олуб, өз Ширани үчүн ширин су апарыб?! Тарих боју нә гәдәр Фәрһадлар олуб!

Мән һәмин Фәрһад архынын дәһнәсиндә—дәрјачанын өзүдүнә даш гојан бир Фәрһадла таныш олдум: Гадир Садыгов. Дүнәнки Фәрһадла, бу күнкү Сарванла...

Јох, мәнчә, узатдан ејни көрүнән гоша даг јахындан баханда нә гәдәр бир-биринә бәнзәмирсә, гәһрәманлар да еләчә бәнзәмәз, еләчә бәнзәр бир-биринә.

Гадир... Адама елә кәлир ки, елә онун ады Гадир олмалымыш... Бојлу-бухунлудур. Чоқ саглам көркәми, инамлы вә гәтијјәтлн чавәбләри вар. Екваторчудур. Көзүндә елә гајнарлыг, тәбәссүмүндә елә күчлү ишыг вар ки, дејирсән, онун һеч экскаватор хортумуна еһтијачы олмаз, ән нәһәнк гајалары көтүрүб дәрә ашағы гулајлаја биләр.

Таныш олурсан, үрәјиндән сөз чәкирсән, инана билмирсән ки, бу гәдәр көврәк ушат үрәји олан бир адам белә шүчәт саһибидир: тикитинин ән чәтин јерләринә, учурумлу-тәһлүкәли даг дөшүнә илк јол ачандыр. Онун экскаватору јол ачыр, сонра нәһәнк машиналар бу јолларла, гајалары ашағы дашыыр. Гадир әввәлләр дә Араз су тикитисиндә ишлајыб. Бәс ону тәкрар бу чәтин ишә һансы арзу кәтириб? — Суал верирәм. — Јох, дејир—инанын, тәкчә пул газанмаг, јүксәк әмәк һаггы дејил. Бир дә-

гардаш, вәтәндашсан, халгын оғлусан, күнүн һансы сааты һара кетмәк лазымса һазыр олмалысан...

Тикинтинин рәйсн деди ки, Гадир һәм дә јахшы устадыр. Әснл сәнәткар о адамдыр ки, онун шакирди вар. Уста Гадир дөрд нәфәр шакирд јетишдириб. Өзү дә сөз вериб ки, бу тикинтидән сонра Худафәринә кәләчәк. Худафәрин су тикинтисәнә.

Гадир күлүмсүндү:

— Јолдаш рәйс: «сөз вериб», «вә'д вериб» кәлмәләрини мәним адыма јаздырмајын. Мән бура кәләндә дә сөз вермәмишдим. Дедим: Кедирәм. Бурдан сонра да елә...

— Јенә дә сөз вермәк олду ки...

Гадирин сөһбәтләриндә һеч бир гејри-ади боја, өзүнү тәғдим вә ја тәғдир әдасы јохдур. Фәрһад кими фәлсәфи чаваблар вермир. Савалан кими монолог сөјләмир. Ади бир торпаг адамыдыр. Үзүндә чәнуб күнәшинин рәнкләри, әлләриндә гајаларын сојуглуғу, көзләриндә инам вә гәтијјәт. Онун ады анчаг Гадир олмалы имиш...

Јухарыда дедијим кими, Арпачај тикинтисиндән јазылыб, дејилиб. Лакин гәһрәмән ләјагәтли елә адамлар вар ки, бунлары көрмәк. дујмаг, онларла дост-мусаһиб олмаг кәрәкдир. Онларын һеч бири чағырышла, дә'вәт-лә бәдин әсәрә кәлмәјәчәк.

Арпачајын ашыб-дашан нәғмәси—ғырх мин һектардан артыг торпаға су верәчәк бир дәрјачанын нәғмәси јенә мәни дағлара, мин алты јүз нәфәрлик бир аиләнин сүфрәсиндә чәрәк кәсмәјә чағырыр. Фикрим дәрјачанын болдуғ, бәрәјәт нәғмәсинин ғырылыб бәндә сөјкәнәчәји, орадан Шәрур дүзүнә ахачағы күнләрә јөнәлир:

Бир дәрәнин инадына ғыфил вурулур.
Хәјалларын ајнасында бир чај дурулур.
Бир чај ахыр бабаларын арзуларындан.
Бир чај ахыр гәлбимизин хәритәсинә.
Нәғмә гопур дәрәләрин боз суларындан,
Гајалар да гулағ бағлар өткәм сәсинә.
Бир чај ахыр һәсрәтинә илғымларын да,
Гүм алтында јол көзләјир чнәк күлүшү.
Бир вахт дәли шимшәк кими о да һарынды,
Инди күршад ганадлары јанына дүшүб.
Кәклик сәси, гартал сәси ғырышыб она,
Сары сүнбүл сачағлары чөлдә мүнтязир.
Бир чај ахыр боз сәһранын додағларына,
Бир чај нәғмә дилдә кәзир, додағда кәзир.

Бу ахтарыш мисралары, бөјүк бир истәһсалат мејданыны сөјр еләмәк вә гүдрәтли бир әмәк гәһрәманы илә үз-үзә отурмаг кәләчәк бир әсәрин бүнөврә дашы үчүн илк аддым демәкдирми?

Бәлкә, бир мүнһитин адамлары јазы—ахтарыш просесиндә башга мүнһитин релјефинә көчәчәк? Чох ола биләр. Лакин о адамларын ады, үнваны дәјишсә дә характерини әсас чизкиләри, дахили портрети әсас әләмәтләрини сахлајачағ, бу күнүн охучусуна јени инсанын зәһмәт ешгиндән, фәлсәфи дүнјасындан сөз ачачағдыр. Ахы һәјәт елә пәнчәрәдән дә көрүнүр. Бә'зән белә јазылара да раст кәлирик: 20—30 ил өз отағындан чыхмајан бир гәләм тутан «күнүн вачиб мөвзуларына бикәнә галмыр»—дејә, һамынын чохдан билдији, гәһрәманын иши-күчү үчүн чохдан көһнәләмиш «мә'луматлары» јоғуруб сәһифәјә дүзүр, зәһмәт адамына нәзәри «дәрс верән» јазылары илә күрсүјә чыхыр.

Әлбәттә, сәнәткара да сәһһәт имкан вермәјә биләр. О, һәр јерә, һәр иглим шәрәитинә кетмәјә дә борчлу дејил. Онда бир јол галыр: гәдәмләринин, илһам вә тәхәј-јүлүнүн кедә биләчәји, кедиб мөвзу кәтирә биләчәји бир объектдән сөһбәт ачмалысан. Бу мә'нада иш отағындан «көрүнән» ичтиман вә ја чоғрафи мәнзәрәләрдән даһа јахшыны вә доғмасы јохдур.

Зәһмәт адамынын һәјәты нәһәнк бир дағ чајынын һәјәтыдыр. Онун саһилиндә дајанмағ аздыр. Онун мән-бәји, мәнсәби вә бунлары бирләшдирән мәчрасы вар.

Бөјүк һәјәтлә, ичтиман мүнһитлә вә бүтүн тәбнәт һадисәләри илә мүгајисәдә сәнәткар гәләми бәлкә дә, көзәл имла јазандыр. Бурада бөјүк сәнәтин ролуну кичилтмәк мәгсәди јохдур вә бу мүмкүн дә дејил. Бөјүк һәјәтын, бәшәрин өвлады олан сәнәткар гәләми заманын ән гүдрәтли мүәллими сәвијјәсинә мәнз бу мәктәбдә јүксәлир. Бу күнүн мүрәккәб һадисәләри, бу күнүн зәһмәт адамынын мә'нәви әләми, шахси вә ичтиман дујгулары бу күнүн јазычысынын ән јахшы мәктәбидир.

Јазычы гәләминин һәјәтдан дәр әлмасы әбәди еһти-јачдыр, сәнәтин үнванына јазылымыш әбәди ганундур.

ЈЕР ҮЗҮНҮН ГАРАБАҒ ДҮЗҮ

Јер үзүнүн Гарабағ дүзү вар. Күр—Араз овалығы илэ бирлэшир, онун бир һиссәси кими үфүгәчән узаныб кедир. Күр чаы бу эразинин һәр јерини јалаја, сулаја билмир. Јухары Гарабағ каналы онун көмәжинә чатыр. Јухары Гарабағ каналы бу эразинин ән бөјүк ган дамарыдыр. Эразини дилик-дилик еләјән башга ган дамарлары да вар. Бунлар коллектор—дренажлардыр. Дүзүн ағ саггалыны, јәни дузуну бунлар јүзүр. Көрүрсән бир илин ичиндә он һектарларла шоракәт торпаг дөнүб олду бәрәкәт торпаг. Мәгсәдимиз чоғрафија дәрси кечмәк дејил, Гарабағ дүзүнүн адамларындан сөз ачмагдыр.

Дүз дејөндә нөдәнсә, дүзлүк јада дүшүр. Дүз һамар олур, манеәсиз олур, атыны көпүкләнәнә гәдәр гова билирсән. Дүздә күнәш һәр јерә бирдән дүшүр. Һәр јер ејни дәрәчәдә ишыгландырылыр. Дүзәнкаһ инсаны истијә-сојуға өјрәдир. Торпага даһа мөһкәм бағлылыг өјрәдир.

Бәрдә рајону Гарабағ дүзүнүн чох һиссәсини тутур. Бу торпага гәдәм гојаркан адамын фикриндә гејри-ихтијари бөјүк Низами учалыр. Нәдәнсә, мәнә елә кәлир ки, Бәрдәни јер күрәсиндә Низами кәшф едиб, дунја хәртәсинә Низами кәтириб. Низами дөврүндә Бәрдә һансы тарихи тәрәгги пилләсиндә дајанмышды, дејә билмәрәм. Шүбһәсиз, бу, јүксәк мәдәнијәт пилләсә олуб. Даһи шайр һәлә илк бөјүк поемасы «Хосров вә Ширин» дә онун адыны рәғбәтлә чәкмишдир. Аран торпагынын падшаһы Мәһин Бану Хосрову чох үрәк ачылыгы илә өз шәһәринә дәвәт едир:

Бизим бу Бәрдәни јери арандыр,
Сују чох, оту чох бир күләстандыр.

Низами идракы өз дөврүнүн ағыл очагларына һәмләшә од пайламыш, онун утопијасы өмрү боју әдаләтли адамлар ахтармыш, онлары чәмијјәтдә тапмаса да, арзуларында тапыб идеаллашдырмыш, нәһајәт, өз гәһрәманы етмишдир. Онун илк әдаләтли падшаһлары мөһә Азәрбајчанда тапылыб. Икиси дә гадындыр. Икиси дә Бәрдәдә гәрар тутуб. Бунлар Мәһин Бану вә Шириндир.

Даһи Низами сонралар фәлсәфи-естетик вә сијаси-ичтимаи фикирләринин зирвәси сајылан «Искәндәрнамә»дә тәкларән «Бәрдә мүнһитинә гајыдыб» өз идеал чәмијјәтини, идеал падшаһыны јенә дә бурада көрмүшдүр. Әслиндә, көрмәмишди. Низами һәр јердән әввәл, јашадығы чоғрафи мүнһитини, әтраф ичтимаи әләми белә көрмәк истәмишдир. Бу чәмијјәти идарә едән јенә дә гадын иди—Нүшабә.

Бәрдә нә көзәлдир, аһ, нә гәшәкдир,
Јајы да, ғышы да күлдүр, чичәкдир!

Тарихин һансы гәфил күләјисә Бәрдәнин гәдим шәһәрәтини Гарабағ дүзүндә гузгун кими дидиб, түкүнү һаваја соврмушдүр. Бәрдәнин шәһрәти әсрләр боју јалныз Низаминин әсәрләриндә кизләниб јашаја билмишдир. Әслиндә, Бәрдә Совет һакимијјәти илләриндә гурумуш бир көтүкдән көјрән көрпә шивләр кими тәзәдән бөј атыб. Бәрдә инди-инди әсил јеткинлијә гәдәм гојур, шәһәрләшир.

Дүнәнин шәһрәти көлкәсиндә хумарлананлар сабаһын јолуна сонунчу чыхарлар. Сабаһын јолу дүнәндән, бу күндән башлајыр. Анчаг онларда илишиб дајанмыр. Бәрдә сабаһын бүнөврә дашыны бу күнүн ән јахшы оғул вә ғызларынын, торпагы «әләјиб үјүтмәји» бачаран зәһмәткешләрин чийиндә учалдыр.

Бәрдә республикамызын чохсаһәли тәсәррүфаты олан, хүсусилә памбығы илә гүррәләнә билән рајонларындан биридир.

Бәрдә рајонуна кәләркән мәгсәдимиз бу иди ки, бүтүн колхозларда олаг, адамларла көрүшөк, шәһрдән-сәнәдән данышаг, онларын сәсинә гулаг асаг, арзуларыны динләјөк. Машыла, пијада Гарабағ дүзүнү башдан-баша кәзәк. Мүмкүн олмады. Ишкүзар, сөһбәтчил, мөһрибан вә гонагпәрвар адамлар планларымызы позду. Јахшы ки, поэду. Јахшы ки, илк дөфә јолумуз—«Азәрбајчан» колхозуна дүшдү.

Фикримдөн илк кечен бу олду: көрөсөн бу колхоз өлкөмизин габагчыл колхозлары сырасында, онун үфүглөриндөн узагаларда Азербайжаны тәмсил едө билечөк бир самбаллы тасэррүфата, жүксөк мәдәнијјетә маликидирми?

Колхозун сәдри һүсејн Агајевдир. Сүрүчү Әһмәд јол боју бизим суалларымыза чаваб верир. Кәндләренин кечмишиндән, торпаг дахмалардан, гамыш дәјләрдән данышыр. Дејир:—Һүсејн гаганын тәзәчә тикилән бир еви булдозерлә учуртдугу јадымдадыр. Ев саһиби башы аловлу өзүнү машинын габагына атмаг истәди. Сәдр онун голундан јапышды.

Ев саһиби дартынды:

— Сәдр, сән Бајрам кишинин оғлусан, сәдр! О киши бурада колхоз бинәси гојуб. Сән дүнән кәлмисән, бу күн ев учурусан!

— Мән сәдр олдуғум кәнддә бундан сонра чиј кәрич бир синиф кими булдозерә гурбан! Јери, үч машин сәнин сәрәнчамында! Нәр оғулардан да кимә истәјир-сән әмр елә. Најды, ағ даш далынча!..

Һәмин еви бизә көстәрир. Икимәртәбәли јарашыгылы бина. Габагында «Волга» машины дајаныб.

Әһмәд:

— Колхозчудур,—дејир.—О күнү һеч јадындан чыхартмыр. Дејир ки, һүсејн гага мәни икинчи хәрчдән, һәм дә икинчи эзабдан гуртарды. Онсуз да инди чохлары кими өзүм сөкмәлијдим.

Бајрам киши Хәсили кәндиндә 25 ил сәдр олуб. Бурада колхоз гурулушунун бүнөврә дашыны гојанлардандыр.

Биз кәндә келәндә Бајрам киши хәстәләнишиди. Һүсејнлә бәрәбәр кәнд чамааты да нараһат иди. Кәндлиләр она инди бәрәкәт бригадири дејир. Бајрам киши әризә вериб гочалыгына көрә сәдрликдән чыханда кәнд чамааты онун оғлу һүсејн сәдр тәләб еләмишиди. Даһа доғрусу, сечмишиди. Сонралар чамаат хаһиш еләди ки, колхозун тохумчулуг бригадири вәзифәси Бајрам кишијә тапшырылсын. «О әл бу кәнддә бәрәкәт әкиб, хејир әмәл әкиб. О кишинин әлијлә бизим тохумумуз сәпилмәлидир».

Бајрам киши елин тәләбиндән чыха билмәди. Әслиндә сырави колхозчу олуб, јүнкүл ишдә бир гәдәр динчәлмәк истәјирди. Нејләсин, ағсагаллығын јүкү һәми-

шә ағырдыр. Елә мәсләһәт верән ел мәсләһәтинә гулағ асмаға борчлудур.

Һәфтенин сон күнү оңула көрүшдүк. Јахшылашмышды, һәким, дурмага ичәзә вермирди. Анчаг кирәвә ташыб һәрдән һәјәтә чыхырды. Ән мүгәддәс һәкими олан торпага, әкин јерләринә, тәзәчә арата гојулан шумлара бахыб күмраһлашырды. Бајрам кишини јолухмаға кетдик. Чарпајыдан галхыб бизимлә јахын адам кими чох мейрибан көрүшдү.

— Бу сәдр јолдаш нечә бахыр сизә?—деди.

— Бизим сәдрлә ишимиз јохдур. Чамаат бизи динләјир, әл чалыр, бәсимиздир,—зарафат еләдик.

— Бизим әл чалмаға вахтымыз јох иди. Индинин дәбиди о.

Елә илк сөзүндән һисс етдик ки, күләш адамдыр. Јумор севәндир.

Јарычидди, јарызарафат сорушдум:

—Бајрам әми, һүсејн сәдрлијиндән разысынызмы? Вәзифәнизи әлиниздән алмасына нечә бахырсыныз?

— Бу гарыны көрүрсүнүзмү?—Өмүр-күн јолдашыны көстәрир. —Бир вахт вар иди ки, бу дүзләр гаҗаг-гулдур јувасыјды. О вахт бу гары әли түфәнкли кешик чәкәрди, мән чөрәк јејәрдим. Онда индики кими бу күчәләрдә «Волга» сүзмүрдү. Дөјүшә-дөјүшә, воруша-воруша колхоз гурурдуг. Һүсејнин онда 5—6 јашы варды. Анасыны кешик чәкән көрәндә һәрдән күлә-күлә дејәрди:

—Нәнә, дејәсән, дәдәм бир аз о мәсәлә... горхур ахы.

Инди ағыллы сәдрләр һәфтәдә бир дәфә үмуми көстәриш верир. Нәр бригадири өз саһәсинин сәдридир...

Һүсејн атасынын тәнгидини дә, ирадыны да күлә-күлә гәбул едир, сонра бизимлә чидди сөһбәтә кечир: «Мәним аләмимдә пис тасэррүфат башчысы одур ки, онун колхозу ола, амма кәнди олмаја. Колхоз вар, план—көстәричи, һесабат, күрсүдән данышмаг вар, көстәрмәјә абырлы колхозчу еви јохдур, мүасир кәнд—«балача шәһәр» јохдур. Ахы, кәндә кәлән, тасэррүфатла таныш олуб јазан јазычы, журналист, алим, елм адамы бәлкә, сәнин кәндинәчән онларла өлкә көрүб; колхоз, колхозчу мәдәнијјәтинин наилијјәтини јахшы билир. Бах, биз бу бешилијин бүтүн көстәричиләренин ән јүксәк фаизлә јеринә јетирмишик. колхозчуларын да, мәним өзүмүн дә әмәјим нечә орденлә игијәтләдири-

либ. Бунунла белә, мәһсул жығымынын нәш'әсиндән, радио-телевизија вә гәзетларын тә'рифиндән сонра мән-дә фәрәһ, хумарлығ түтүр, бунларын јерини бир гәдәр өзүнү суал-чаваба чөкмәк һиссләрн тутур.

Инди һәр шәј колхоз үстүндәдир. Доғрудур, кәнди-миз дүнәни өзү илә мүғажисәдә, рајонумузун, республи-камьзын бә'зи кәндләрн илә мүғажисәдә чох ирәли кә-диб. Анчаг бә'зән мән һачаллы, Хасили, Бәчрәван вә башга кәндләримизи фикримдә апарыб өлкәмзин, һәт-тә башга өлкәләрин габагчыл кәндләрн илә јанашы го-јурам. Кәнардан бахырам. Онларын фонунда бахырам. Јохса елә Хасили, Бәчрәванын, Бәчрәван, тутаг ки, Ју-сифлинин јанында пис көрүнмүр. Мәсәлә керидә гал-мышлар бахыб фәхр еләмәкдә јох, мәнчә, габагчыл-лара бахыб онлардан габаға кечмәк јолларыны ахтар-магдадыр...

«Сән тәсәррүфат рәһбәрисән, верилән тапшырыгла-ры, план-өһдәлији јеринә јетирмәлисән. Бу, вәзифәдир. Бундан әлавә, сәнин рәһбәрлик еләдијин мүһитдә кәнч-ләр јетишир, кәнчлик шүүру формалашыр. Бунун үчүн вәтәндашлығ, инсанлығ чавабдәһлији дашыјрсан. Он-ларын эмәјә мәнәббәтинә, тәһсилә мүнасибәтинә мәк-тәблә бирликдә тә'сир еләмәли, истигамәт вермәлисән. Тәәссүф ки, бә'зи мәктәб директору илә колхоз сәдри арасында аз гала «рәсми дипломатик әләгә» мөвчуд-дур. Беләләри унудур ки, колхоз да, мәктәб дә ејни мәг-сәдә—инсан јетиширмәјә, тәсәррүфат вә мәдәнијјәт гуручулуғуна хидмәт ејдир. Чәмијјәтин варлығны јүк-сәк мәнсул боллуғу мүәјјән едир. Јүксәк мәнсул боллу-ғуну исә шүүрлу инсанлар јарадырлар. Бунлар мә'лум, дәфәләрлә сөјләнилмиш, дејилиб јазылмыш кәламлар-дыр. Анчаг елә елми биликлер, ичтиман-сијаси проблем-ләр вар ки, бунлар шүүрлара һәкк еләмәдән тәзә анлајышлар кечмәк лазым дејил. Инди кәндләр 30—40 ил әввәлин, һәттә 10 ил әввәлин дә кәнди дејил. Кәндин симасы дәјишир. Әтраф мүһит, өзүнә бахышы дәјишир. Кәрәк инди она ујғун, ону даһа да ирәли апаран әдәби-јатла, сәнәт әсәри илә кәндә кәләсән. Кәләсән дејәндә, јә'ни кәтирәсән-кәтирдәсән. Бә'зән јазычы елә тәсәррү-фат вә ја кәнд проблемләринә тохунур ки, тә'сир әвзинә күлүш доғурур. Ахы, бу проблем он ил әввәлә аид иди. Кәнд инди әтраф тәбилијини сахламагла, дахили мәз-мун е'тибары илә шәһәрләшмәк процесини кечирир. Бу

шәһәрләшмә илә кәндликдә галма арасында проблемләр орталыға чыха биләр вә чыхыр да».

Бүтүн мәсәләләр барасында һүсәјн Ағажевлә фикир мүбадиләмиз, сәмими шәкилдә мүбаһисәләримиз олур. Һүсәјн һәмишә нүмунә үчүн өзүндән јох, сәдр достла-рындан данышыр. Онларын иш үсулуну даһа чох тә'-рифләјир. Нөгсанларыны үрәк јанғысы илә тәнгид елә-јир. Гардашынын иши илә дә марағланыр. Кичик гардашы Иса Чәфәр Чаббарлы колхозуна рәһбәрлик еләјир. Үч илдир сечилиб. Иса Ағажев бу колхоза кәләндә—колхозчулардан биринин сөзү илә десәк—банкада гәпик дә јох иди. Инди исә ән габагчыл колхоз-ларла јарыша билән бир тәсәррүфат јарадылыб. Иса-нын өзү исә адлы-санлы гардашы һаггында дејир: «Һүсәјнин иши көз габағындадыр, демәк артыгдыр. Аталарымыз нағылларда һәмишә кичик гардашы зирәк гәләмә верибләр. Мән һамыдан чох Һүсәјнлә јарышмағ истәрдим. Гој Бајрам киши билсин ки, кичик оғлу инди дә бабаларын е'тимадыны доғрулда биләр». Әләттә, Иса бунлары зарәфатла дејирди. Лакин бу зарәфат әр-хасында онун бөјүк арзусу да кизләнмәмиш дејилди.

Јенә дә Һүсәјн һаггында. Онун ән көзәл кәјфијјәт-ләриндән бири нәнки Бәрдәдә, һәттә республикамызын габагчыл тәсәррүфат рәһбәрләринин иши илә јахындан таныш олмасыдыр. Исмајыллы рајонундан Никитинлә танышылығындан данышыр: «Ән хошума кәлән кәјфијјәт онун јүксәк мәдәнијјәтидир. Никитин сәдрдир. Никитин торпағын алимидир. Никитин өзүндән бөјүкләрин дә ағсапгалыдыр. Никитин гојунда јашадығы тәбиәтин шаирдир».

Тәвәзәкарлығ етсә дә, «һәлә мән инди-инди өз сәнә-тимә јијәләнирәм» десә дә, Һүсәјн Ағажевин өзү дә Ни-китиндә көрдүјү кәјфијјәтләрә маликдир.

Сөзүн әсил мә'насында ХХ әсрин һәртәрәфли билијә малик адамы олмағ, јүзләрлә колхозчуја, фәһләјә рәһ-бәрлик етмәк хүсуси истә'дад истәјир.

Јалныз тәсәррүфат рәһбәри, јалныз мәдәнијјәт иш-чиси, јалныз һәким вә ја мүәллим! Инди беләләри мүә-сир тәләбатла ајағлашмыр. Дүздүр онлар һәләлик мүәјјән тәкәр үстә фырланыр, дајағ да тапырлар. Ла-кин заман өз ишини көрүр. Онун објектив сүр'әти һә-рәкәт јолу вар. Онунла ајағлашмағы бачаранлары заман өвләдлыға көтүрүр. Бурада бабамын бир мисалы

јада дүшүр. Бабам бисавад иди. Анчаг ел эдэбијатыны, аталар масэллэрини пис билмирди. О дејирди: «Аллаһсыз јердә отур, бөјүксүз јердә отурма». Фикир верин: буну дејән Азербайжан халгыдыр. Јүз ил-перлә Мәһәммәд динини «Аллаһ кәримдир», «Аллаһ билән јашыдыр», «Аллаһ белә мәсләһәт билиб» вә с. кими еһкамыны әзбәрләмиш бир халг! Бәли, бу халг бабәкләрин, короғлуларын, нәбиләрин, сәттарханларын, һәмчинин низамиларин, молла пәнаһларын, һәсән бәј зәрдабиләрин, мирзә чәлилләрин сәркәрдә, сәнәткар, алим, мүәллим бөјүклүүнү, нәһәјәт, бизим әсрдә һәм дә рәһбәр ишчи нүфузуну нәзәрдә тутур.

Һарада бу рәһбәр ишчи нүфузу әсил ишкүзар тәсәррүфатчы, јүксәк әхлағи вәрдишләрә малик дәррақәли ағсағал вә нәһәјәт, гејрәтли вәтәндаш нүфузу илә бир-ләшир; орада әсил зәһмәт вә зәһмәткеш тәнтәнәси јараныр. Бу јахынларда республикамызын әлли иллих бараманы тәнтәнә илә гејд етмишик, бу һамынын јадындадыр. Бу әлли илдә јетишән кәнд тәсәррүфаты кадрларындан хүсусән колхоз сәдрләри, агроном, бајтар һәкимләри вә зоотехникләр, бригадирләр, ферма мүдирләри, ади әмәк адамлары, баш чобанлардан фәрәһлә данышмағ олар. Инди сәдрләрин вә мүтәхәссис-ләрин чоху назир олмаға, һәр һансы рајону, вилајәти идарә етмәјә, ән јүксәк партија вә дөвләт апаратында ишләмәјә гадир кадрлардыр.

Елә зәһмәткеш тәсәррүфатчылардан бири, бизим сәһбәтимизин гәһрәманы һәсән Кәримовдур. Һәсән социалист Әмәји Гәһрәманыдыр. Нечә орден вә медалла тәлтиф олунуб.

Мәсәдә буилары сажмағда дејил. Һәсән Кәримов һаггында һәддиндән чох јазылыб. Мән өзүм дә јазмышам. Очерк, мәгалә, ше'р. Онун өз китабы да чапдан чыхыб.

Буну да ачығ дејим ки, Һәсәнлә таныш олмајан, онун јајлаг вә ғышлаг јерини көрмәјән, гузуларынын гујругуна әл чәкиб һүркүтмәјән, әмүр досту, иш јолдашы, мәсләкдашы, «биринчи муавини.» Мәләк ханымын сүфрасиндә чөрәк кәсмәјән бә'зән Һәсәнин көстәрничләринә шүбһә илә дә бахыр.

Мәнчә, онун јүксәк көстәрчисиндә елә бир тәәччүб доғуран гејри-ади исте'дад әли јохдур. Бурада садәчә бәрәкәтә—сүрүјә, гојун-гузуја гајғы вар. Ону јемләмә, бечәрмә вар; сағмалчына бир, субајына бир, гузусу-әм-

лијинә ајры бахым вар. Бу сүрүләрә бахан адамларын өз сәнәтинә мәһәббәти вар. Онлар сәнәтинин бәһрәсини, гејмәтини чох кениш мијасда көрә, ала билирләр. Бурада баш чобан—бригадир Һәсәнин тәшкилатчылығы, јајда ғыш үчүн, ғышда јај үчүн тәдарүкү, бүтүн аиләси илә бирликдә—гардашы, оғулары илә бир кечәли-күндүзлү чалышмалары вар. Гојун да елә һејвандыр ки, гарыны тох елә, тулла гарын ичинә. Буғлана-буғлана көвшәк чалачалғ.

Инди Һәсәнин оғлу Шираслан атасынын шөһрәтинә шәрһк чыхмаға башлајыр. О Шираслан ки, Шәрәф нишаны орденинә лајиг көрүлүб.

Һәсәни артыг өз иши дејил, башгаларынын иши дүшүндүрүр, гојунчулуғун нәзәри мәсәләләри марағландырыр. Һәсән дөзә билмир ки, бизим сүрүләримиз асфалт јолла јајлаға кедиб-кәлир. Техники тәрәггинин бу дөврүндә буилар дөзүлмәз һалдыр.

Һәсәни дүшүндүрүр ки, чох јердә јајлаг вә ғышлагларда чобанларын мәишәт шәрәити јахшы дејил. Хүсусилә ғышлагларга кедән јоллар бәрбад һалдадыр. Чобан кечәли-күндүзлү арвад-ушағы илә чөл-бијабанда, јағышын-гарын алтында фәдакарлығ еләјир, әзаба дөзүр. Бә'зән ајларла кино көрмүр. гәзет-китаб нәди билмир. Бурада Әләкбәрин килеји јада дүшүр.

Чобан зәһмәти ағыр зәһмәтдир. Чобан тәлеји јај-ғыш дағла-дашла, сәһәрин ајазы, ахшамын тораны, кечәнин сәксәкәси илә бағлыдыр. Әләкбәрин, нечә дејрләр, бир бөлүк ушағы вар. Бу ушағлар һамысы «көчәри муһитиндә» доғулуб. Көз ачыб чадыр көрүб, јол көрүб, арана-јајлаға көч дартан елат көрүб. Әләкбәр бу һәјатын һәр үзүнү дујуб, гарындан-човғунундан илдырымына кими чохуна таныш олмајан чөлчү һәјатыны јашајыб вә инди дә јашајыр. Онун һәјәт јолдашы да бу һәјата алышыб. Бизим нәнәләр чох көрүб бу һәјаты. Көј нәрилтисиндә, дәрә ваһимәсиндә әр јолу көзләјә-көзләјә әријиб, гочалыб, нәнәләшибләр. Онларын синәләри чох зәман тәһһалыгдан, јол көзләмәкдән гәмли бир китаба дөнүб—ағылар, бајатылар, дастанлар китабына. Әләкбәр өз сәнәтиндән гәтијјән наразы дејил. Бирчә наразылығы одур ки, «чапарлар» виситәси илә рөгәм алыб, күрсүләрдән данышан бә'зи рајон рәһбәрләри бизим һәјатымызы аз көрүр, аз дујур, нечә јашамағымызла аз марағланырлар. Дејир ки, һөкүмәтимиз чобанлар үчүн

елә бир асфалт јол ачыб ки, бу јолу кедә билмәјәнләри анчаг топал адландырмаг олар. Гојун сахламаг о гәдәр дә ағыр иш дејил. Анчаг онун да өз инчәликләри вар. Мәсәлән, памбыг ағыр зәһмәт тәләб едир. Амма памбығын алағыны вуруб, сујуну вериб, евинә кедә биләрсән. Гојун исе чанлыдыр. О һәмишә инсан сәсинә мөһтачдыр. Бә'зән архача вурурсан, көрүрсән овунамады. Сүрүнүн ичиндән бир нечә дәфә о тәрәф-бу тәрәфә кечмәсән, ајағыны-башыны һәрләјиб бир јерә јығмасан, јатмаг истәмир. Су ичәндә фит чалмаг тәләб едир, отлајанда түтәк сәсиндән хумарланыр. Бүтүн чанлыларда тумара, тә'рифә фәһми бир һәвәс вар. Гојун да беләдир. Кәрәк белинә ара-сыра инсан әли дәја. Јохса чәтин әт тутар».

Әләкбәрин јеканә бир истәји вар: «Республикада әләгәдар тәшкилатлар бир чарә тапалар ки, сүрүләр јајлаға вә ја ғышлаға машын јоллары илә дартылыб, дырнагдан чыхарылмаја. Дәдә-баба јолнан јајлаға гојун чәкмәзди. Бир аја, ај жарыма, отара-отара, динчәлә-динчәлә кедәрди. Инди јол кәнарларында өрүш јохдур. Машынла да дашымырыг. Бу барәдә һәлә нәзәријәләр сөјләнир».

Идарә, мүсәссисә вә ја тәсәррүфат рәһбәрләриндән коллектив үзвләринин мүтләг разылығыны тәсәввүр етмәк чәтиндир. Көрүнүр, мәсәлә нисбәтдәдир. Јә'ни, коллективин әксәр үзвләри өз идарәдичисиндән разыдырса, бир-ики килејли дә «өз мәнәфејини» гурбан верир; ја да саф-сағлам инсанларын нәфәси онлары әридиб итирир. Бә'зән белә олур: бүтүн саһәдә план көстәрчини јеринә јетирилиб, әмәјин дәјәри јүксәкдир, анчаг чамаат өз сәдри вә ја директорундан наразыдыр. Сәбәб нәдир? Көрүнүр, бурада идарәдичинин шәхси кејфијјәтләри аз рол ојнамыр. Јәғин онда адамларын өз пајыны өзүнә «гахынчла, миннәтлә» вермәк хәстәлији вар. Бу хәстәлик адамлары ијрәндирир. Онун әлиндән алынан чөрәји јемәк истәмирләр.

Һүсејн Агајевдән башға тәшкилатлара бир дәнә дә олсун наразылыг мәктубу кетмәјиб. Бунун сәбәбини арашдыраркән јадыма колхозун тә'мир е'малатханасындакы бир сөһбәтимиз дүшдү. Һүсејн бир чаван оғланы көстәриб деди:

— Инанын ки, ону өз доғма оғлумдан чох истәјирәм. Әлиндә ијирми сәнәтин ачары вар. Чох әркөјүндү-

јүнә дә дөзүрәм. Чүнки сәнәт дили илә десәк, истә'даддыр.

Коллектив рәһбәри айла башчысыдыр. Әсил башчы әнләсинин мәнәфејини үмуми мәнәфејә табе едә билир. Көстәричини көрк еләмәк ишин бир тәрәфидир. Икинчи тәрәфи ону «нечә, нә јолла әлдә етмисән» мәсәләси-дир. Бүтүн бунларда чидди тәсәррүфат естетикасы, етикасы, тәсәррүфатын психоложи проблемләри кизләнир. Бунлар ачылмалы, дејилмәли, јазылмалы сөһбәт-ләрдир.

Бәрдәдә бир колхозчунун зарафатла дедији бу сөз һәлә дә фикримдән чыхмыр: «Бә'зән радиола, телевизорла јазычылар Азәрбајчан рајонларындан елә данышырлар ки, дејирсән, бунлар харичи елкә тәсәррүфатыдыр». Ејһам онадыр ки, јазычы вә журналистлар тәсәррүфат адамлары арасында аз олур. Чохумуз елә машындан тардалары сејр еләјир, һәр шеји һамар вә дүз көрүрүк. Адамларын дәрди-сәри, әкин јеринин алағы кими узакдан кәзә дәјмир. О јердә ки, инсан әли һәрәкәтдәдир, о һадисә вә предметә ки, инсан фикри јөнәлир, орада әдәбијјата, мәтбуата дәхли олмајан мәсәлә—проблем јохдур. Әсас мәсәлә бунлара јанашмада, бу проблемләри сәнәт дилинә чевириб тәсәррүфатчыја охумағы бачармагдадыр. Һүсејн дејирди:

— Әкәр бу вә ја дикәр колхозун памбыг планы јеринә јетмәјибсә, фермада әт-сүд, јүн вә саирә истәһсалы кәсирлә өдәнибсә, бунун сәбәбини объектив амиллә дејил, биринчи нөвбәдә субъектдә ахтармалыыг. Бу о демәкдир ки, һардаса памбыгчынын ев, айла шәрәитиндә сојуглуг, дарлыг, чатышмазлыг вар. Һардаса чобанын, сағычынын чадыры нәмдир. Уну, чөрәји кечикиб Хөрәји вахтында бишмәјиб. Демәли, биз гајгыја мөһтачларла өз тә'чили јардым диггәтимизи јөнәлдә билмәишик. Бизим чамаат ишләкдир, зәһмәткешдир. Анчаг бу да кизли дејил ки, онун тәбиәтиндә рәһбәр ишчијә е'тигад, инам вә ја јахшы мәнәда пәрәстишә бәнзәр хасијјәт јашајыр. Онда чох ичә һөрмәт вә е'тибар етмәк хасијјәти чәмләнир. Кәрәк бу һөрмәт вә е'тибары е'тимадла доғрулдасан. Јохса онун тәрс үзү чох бәдхасијјәтдир.

«Азәрбајчан» колхозунда сөһбәтләрдән, көрүш заманы рәсми чыхышлардан ајдын олду ки, инди Һүсејн Агајев кими сәдрләр «хырда тәсәррүфатчылыг»ла де-

жил, тасэррүфатын үмүмү мәдәни-техники сәвијјәсинин жүксәлдилмәси, адамларын өз сәнәтинә али дәрәчәдә иң-јәләнмәси, бундан зөвг алмасы, зәһмәтин естетик тәләбата чеврилмәси, нәтичәдә инсанларын аз вахт сәрф етмәклә чох мәһсул газанмасы мәсәләләрн илә даһа чох мәшғулдулар. О, тасэррүфаты идарә үсулуну елә гәјдада гуруб вә елә јөнә салыб жи, һәр сәһәнин, доғрудан да өз сәдрн, өз мәһсул адамы вар. Сәдр аңчаг ирәли вә ирәли кетмәк үчүн нәзәри вә әмәли ишләр көрүр. Һәсән дејирди:

— Достуму достумла таныш еләјиб борчумдан чы-
дым. Инди о, кәнд тасэррүфатындан данышсын, сән
ше'р тасэррүфатындан. Дүзү, Һүсејн ше'р, сәнәтә
колхоз низамнамәси гәдәр бәләддир. Бақыја кетдимн,
биринчи вәзифәси јени драм, опера вә балет әсәрләри
илә таныш олмаг, бәдиини китаб алмаг, шаир, јазычы
достларыны тапыб сәнбәт еләмәк, онлары динләмәк,
тәзә охудуглары барәдә фикир бөлүшмәк олур. Горху-
рам ахырда «Азәрбајчан» колхозунда Јазычылар Ит-
тифагынын бир шө'бәсини ачаг. Бура о јерләрдир ки,
бир вахт бәрдәлиләр зарафатла дејәрдиләр: Хәсилидә
сағсаған гонмаға бир ағач јохдур. Инди нечә мин сағса-
ған көндәрсәләр, Һүсејн сәхавәтлә һәрәсинә бир ағач
бағышлаја биләр.

Кәнди јағыш битирмир. Инсан әли көјәрдир. Кө-
рүрсүнүз, бу јерләр шорәкәтдир. Валлаһ, о торпагла-
рын дузу гәдәр дә инсанларын күрәјиндән дуз чыхыб.
Јохса бура Гарабағ дүзү јох, Гарабағ дузлағына чеври-
ләрди...

Һәсән Кәримовун сәнбәти фикримдә Ағдамын Тел-
ман адына колхозундан А. Аллаһвердијевн, Киров
колхозундан И. Чәфәрову, Ермәнистанын Красноселски
рајонунун Әли Вајрамов колхозундан А. Мазанову, Са-
бирабаддан А. Гурбанову, Исмајыллыдан јухарыда
адыны чәкдијим Никитини вә онларла башгаларыны
Һ. Ағажәвлә көрүшдүрдү. Онун бу кејфијјәтини адлары
чәкилән тасэррүфат рәһбәрләриндә дә көрүшүдүм. Де-
фәләрлә бу суала чаваб ахтармышдым: «Көрәсән, бу
гәдәр мүталиә, кәнар сәнәтләрә» мејл етмә онларын тә-
сэррүфатчылығына зијан вурмурму? Әввәл, мәдәнијјәт,
јохса тасэррүфат? Бунлар арасында суајрычы вармы?
Бәлкә, елә суајрычыја мә'руз галанлардыр керн галан-
лар? Һәмишә дә онларла көрүшдән сонра бу гәрәра

өлмишдим ки, дејәсән бу адамлар тасэррүфаты бәдиин
дәбијјәтла идарә едиләр. Бу идарә үсулунда: инсана
ајғы өн планда дурур. Көнүлләри өз истәји далынча
јөнүллү јолламаг, зәһмәт адамында һаһы үчүн ишлә-
кәји өзү үчүн ишләмәк борчу тәрбијә еләмәк мәдәниј-
әти хүсуси истә'даддыр. Хүсуси сәдрлијидир. «Комму-
низм», Орчоникидзе адына колхозлардан да белә со-
раглар алыр, севинирик. «Бунлар һаггында да нә вахт-
са јазылачаг»—дејирәм өз-өзүмә.

«Азәрбајчан»ын бүтүн колхозчулары тә'рифә, гәһрә-
ман һүнәринә лајиг зәһмәткешләрдир. Онларын чоху
илә сәнбәт еләдик, ше'р охудуг—алгыш мұкафат ал-
дыг. Хош сөз, сәминни, дузлу сәнбәтләр ешитдик. Бу
гејдләр үзәриндә ишләркән даһа бир шад хәбәр ешит-
дик: «Азәрбајчан» колхозу Ленин ордени илә тәлтиф
едилиб. Гарабағ дүзүнүн бир парчасына тәзә ишыг
дүшүб. Онларын севинч ишығына гарышыб бу ишыг.

Гарабағ дүзүндә бир атлы чапырды. Санки күн до-
ғандан күн батаначан чапачағды атыны. Бүтүн дост-
ларына муштулуг апарырды. Муштулуг апарырды ки,
јүксәк тәлтифә лајиг көрүлмүшүк.

— Үзүнүз ағ олсун,—дејирәм. —Азәрбајчанын шә-
рәфини учалдан «Азәрбајчан» колхозу! Бу колхозун
зәһмәт адамлары! Доғрудан да:

Бәрдә нә көзәлдир, аһ, нә гәшәнкдир!

Вә бир дә:

Ел билдир ки, сән мәннимсән...

1971

МАСАЛЛЫНЫН БАҢАРЫ

Бу ил баһарла Масаллыда көрүшдүм. Һәр жердә мүн-бит, бәрәкәтлї торпаг, буғлана-буғлана мүркүдән оҗаныр, күнәш ишығынын, һаванын нәмли нәфәсини удмагдан дојмурду. Мәрзләрин јашыл һашијәси, мешә әтәкләринин чәмән хончалары әлванлашыр, ағачларын тәбәссүмү дурулашыр, күлләрин додағы гачыр, гушларын һәзин нәгмәләри бир-бири илә јарышыр, Виләһи чајы су артымындан гүррәләниб күчүнү сынамаг истәјирди.

Чај коллары арасында, тәрәвәз ләкләри чәркәләриндә гызлар дүзүмү, гызлар пычылтысы, гызлар гәһ-гәһәси... Онлардыр шитил басдыран, алаг вуран, тәзә-тәр тәрәвәз дәриб пајтахта көндәрән. Онлар тарлалара чоҳдан, һәлә март ајынын алачалповунда, гыш кейминдә чыхыблар. Капрон чадырларда соба галајыб, шитил басдырыб, торпағы дырмыгдан кечириб, дараг чәкиб-ләр: Көз ишыгы, үрәк оду илә фараһ тәрәвәз јетишди-рибәр.

Тәрәвәзчиликдә дә јайлаг, гышлаг вар. Һәр тағ үс-түндә әл әсир, һәр тага ушаг кими гуллуғ едилди. Кул-бурну члчәкләр сүн'г јолла—әл илә тозландырылыр. Онларын јанында соба галаныр. Истилик нормасына һәр дөгигә нәзәр јетирилди. Санки шитилләрин јухусуна белә кешик чәкилди.

Фараһ тәрәвәз јетишдирмәк ағыр ишди. Лакин бу ағыр иш адамлары безикдирмир, јормур. Онлар бу иш-дән әвг алып, фәрәһәнирләр. Пешәләри адамларын сүфрәсинә пај јолламаг, көзәл не'мәт јолламаг, онларын столуну бәзәмәкдир.

Масаллынын торпағы чоҳ мүнбит вә мәнсуллардыр.

Чохсаһәли тәсәррүфата малик олан бу рајонун һәр һек-тарындан алты јүз маната гәдәр кәлир әлдә едилдијини десәк, әразинин мәнсулдарлығы һаггында әләвә сөзә еһ-тиҗач галмаз.

Бәс инди бу әрази өз мәнсулдарлығынын зирвәсиндә-ми дајаныр? Мәнчә, јох! Бә'зи јерләрдә торпагдан сәмә-рәсиз истифадә, иһрафчылыг, торпаға гуллуғ мәдәнијә-тинин ашағылыгы вә кейфијјәтсизлији шәраитиндә аз мәнсул алыныр. Јалныз бурада јох, рајонларымызын бир сыра колхоз вә совхозларында да торпаға гуллуғ мәдәнијјәти, әкин јериндән истифадә, отлаг јери илә әкин јеринин, мешә илә өрүш јеринин сәрһәдди мәсәлә-ләриндә бир низам-интизам, мүәјјән норма јохдур. Хү-сусилә рајонларарасы, кәндләрарасы јолларын әтрафла-рында узаныб кәдән јүз һектарларла, бош саһәләрдән нечә истифадә олуныр? Бу бош, ағачсыз саһәләрә бах-дыгча һејфәсиләнмәјә билмирсән. Көрүрсән ки, бирдән кәндин коһарында ән мәнсулдар торпаг саһәсиндә бир ичтиман бина тикилди. Бунун дөврәсиндә исә нечә һек-тар торпаг тапдаг јеринә чеврилди. Нә бағ үчүн јарады, нә әкин үчүн. Мәнә елә кәлир ки, ферма гышлагы, тар-ла дүшәркәси вә ја јени мәктәб бинасы үчүн тәләсик—тә'чили јер сечмәк, торпаг болдур,—дејә ону нечә кәлди «хәрчләмәк» кәләчәк нәсил гаршысында чидди мәс'у-лијјәт дашымаг демәкдир.

Калинин адына совхоза—Гызылағач кәндинә кедиб гајыдандан сонра санки мүталиә еләдијим көзәл бир әсәрин тә'сири алтында идим. Охудуғум бу әсәрин— «Гызылағач» романынын гәһрәманлары иш көрән, торпаг чевирән, јол дөшәјән, көрпә тәрәвәз шитиллији дөврә-синдә ана гајғыкешлији илә доланан, тәзә мәктәб бина-сы учалдан инсанлардыр. Чоҳу да чаван. Һәр һансы бир гонағын кәлиши онлар үчүн мараглыдыр. Һисс едирсән ки, тәзә сәс ешитмәк истәјирләр. Хүсусилә, сә-нәт адамлары кәләндә. Онлар бирчә анда кәндин мәдә-нијјәт евинә јығышыр, шәрә гулаг асыр, әл чалыр, еһтирасла алгышлајырлар. Кечән илин бүтүн план вә кәстәричиләри, өһдәликләри, буналарын јүксәк фаизлә јеринә јетирилмәсини кәстәрән чәдвәл гаршымададыр. Бу илин биринчи рүбүнә анд мә'луматлара да бахырам. Онлары садаламаг истәмирәм. Бу да фактдыр ки, рөгәм, фаиз, адамларын зәһмәт вә гәһрәманлығыны бир-бирин-

дөн аыран, биринин дикэриндэн үстүнлүүнү көзө чат-дыран ме'јардыр.

Торпаг үстүндө һәмишә женилијә чан атан инсанларын раһат ишләјиб, раһат нәфәс алмасы, варлы вәшән јашамасы үчүн кәнд мәдәнијјәти јарадыб вә онун һөр-күсүнә жени-јенини дашлар гојмаға чалышан чохдур. Маариф шө'бәсинин мүдири нүмунәви кәнд мәктәбләри тикинтиси, мәдәнијјәт шө'бәсинин мүдири абад вә јарашыгы мәдәнијјәт еви илә гүррәләнирди.

Өзлүүмдә план чәкдим ки, бир дә тәкрарән бу кәндә кәләчәјәм. Ағыллы тәсәррүфатчы, јүксәк мәдәниј-јәтли, кәндин ағсагалы Ибраһим Сәлимовла икиликдә сөһбәт еләјәчәјәм. Ики күндән сонра Гызылағача га-јытдым. Ибраһим киши мәни евинә дә'вәт етди...

Бә'зән һәјәт-бачасы сәлигәсиз олан тәсәррүфат рәһ-бәрләри бәһанә кәтирирләр ки, вахтлары јохдур. Хоруз банында кедиб, ахшам кәнд јолларындан әл-ајаг чәки-ләндә гајыдырлар. Белә иш чохлуғу ола биләр. Анчаг јашы тәсәррүфат рәһбәри, ејни заманда, өз һәјәтиндә дә, өз аиләсиндә дә нүмунәдир. Онун тәләби, зөвгү, иш-күзарлығы, сәлигә-сәһманы аиләсиндә, өвладларын һәрәкәт вә давранышында, иш бачарығында илк дајаг тапыр. Хисс едирсән ки, бу адам истәр өз һәјәтиндә, истәр совхоз тарласында үстүндә кәздији, она гуллуг еләдији торпағы күзкү саныр. Бу күзкү онун зөвгүнү, бачарыг вә истә'дадыны әкс етдирир. Әкин јеринә әлин дәјмәјәндә чәтин ки, бу күзкүдә өзүнү көрә биләсән.

И. Сәлимовла тәсәррүфатдан сөһбәт ачанда сән бу күнкү кәндин, кәнд тәсәррүфатынын бир сыра ичтимаи вә иттисади проблемләринин нәзәри вә тәчрүби тәһли-лини верә билән, лакин өзүнү бу мәсәләдә гәтијјән би-личи сәјмајан бир мүсаһиб—мүтәхәсссин, садә вә сәмиби тәһкијәли сөһбәтиндән зөвг алырсан. О, ади зәһмәткеш бир мүәллим сәнәтиндән, рајком катиби, ичраијә комитәсинин сәдри вә нәһәјәт, өз доғма кәнд-ләриндә совхоз директору вәзифәсинәчән нә гәдәр исти-ти-сојуглу илләрин шаһиди олуб, нә гәдәр һадисәләр-лә үз-үзә кәлиб. Онун ағыр вә тәмкинли тәбиәти коммунист принципаллығына сөјкәнәчәк олуб.

Мәним нәзәримдә онун характерини мүәјјән едән мүһүм чәһәтләрдән бири будур ки, онун өз ме'јары, өл-чүсү вә «өз планы» вар.

Онун фикринчә, «бизим нәһәнк бешиллик планлары-

мыз өз конкрет ичра јериндә голлара ајрылыр, началаныр, бир нөв сәнин өз планын олуб. Бу план һәр бир адамын конкрет ишкүзар, кичик, јә'ни «сәнинләш-миш» плаяларынын үмуми мәчмусундан ибарәтдир. Торпағын јазы вә рәгәмдән хәбәри јохдур. О, өзүнү сә-нин истә'дадынын ихтијарына верир. Көрәк сәнин јара-дычы зәһмәт планларын онун дилсиз тәләби илә дил тапа, онунла һесаблаша. Бә'зиләри күрсүлөрдән галхыб «биз дашда мәһсул јетирәчәјик» дејә биләр, елә белә дејәнләр олуб да. Торпаг нагыл вә әфсанә севмир. Кә-рәк голларыны чирмәјиб ишә кирәсән...»

Онун өзүндән асылы олмајараг баш алыб кәдән сөһбәтини гәфил суалла кәзирәм.

— Көрәсән, бу «Гызылағач» сөзү һарадан мејдана кәлиб?

— Әфсанәјә көрә Шаһ Аббас бурадан кечиб. Куја гызыл әл ағачы јадындан чыхыб галыб бурада. Әлбәт-тә, бу әфсанәдир. Шаһлар бу јерләрдән гызыл ағачла-рын бүтүн бар-бәһәрини дартыб апарыб. Кәндин тари-хи гәдимдир. Бәлкә дә, орта әсрләрдә шәһәр олуб, «гызылағачлы», гудуз шаһлар дәфәләрлә бу јери дағы-дыб, виран гојублар.

«Гызылағач» сөзү һарадан әмәлә кәлиб? Бу суалы мән өзүмә дә вермишәм. Анчаг бирчә чаваб тапа бил-мишәм ки, бу јерин торпағы барлы-бәһәрли олуб. Һәр шәј јетириб. Истилачылар һәрисликлә бу јерләрә һүчүм чәкиб, һәтта бурада, ағачларын да гызыл битирәчәјинә иннаныблар. Ким билир, бәлкә дә, бу, ади бир тәсадүф-дән јаранмыш аддыр...

Сөһбәтимиз Гызылағач чәрчивәсиндән чыхыр, јенә дә рајонун эразисини доланыб, бурада зәһмәт адамла-рынын кәләчәк ишләриндән, сүрәтлә артыб бөјүјән нәслин сабаһкы пешә тәминатындан данышырыг.

Масаллыда чај әкилир. 2.300 тондан артыг чај исте-һсал олунур. Лакин дәрилән чај јарпағы анчаг гу-рудулур. Бүкүлмәк үчүн исә башга јерә кәндәриилр. Көрәсән, буна нә гәдәр әләвә вәсаит вә әмәк сәрф олу-нур? Масаллы әтчилик, сүдчүлүк рајонудур. Бурада 7000 тондан чох сүд истеһсал олунур.

Истеһсал олунан сүдүн јалныз бурада чијәси алы-нур. Демәли, сүд сағылыр, башга јерләрә е'мала кәндә-рилир вә сонра Масаллыја мәркәздән јағ кәгирилир. Иттисадчылар дәгиг һесабламышлар ки, бүтүн бу про-

сесләрдә сөзүн һәгиги мә'насында «газанч мајаны јејир». Бураны, әлбәттә, Талыш зонасынын үмуми игтисади мәнзәрәсиндән ајырмаг лазым дејил. Әт, сүд, тәрәвәз, түтүн, барама вә башга мәнсуллар үчүн бурада елә сәнәјә объектләри тикмәк олар ки, зона әһалисинин үмуми еһтијачы өдәнәр, исрафчылығын, сәмәрәсиз жүк дашымаларын гаршысы алынар, ән үмдәси адамларын раһат јашамасы, ишләмәси үчүн шәраит даһа да јахшылашар.

Кәнчләрә «ағыллы олун, дәрракәли олун» дејиб әхлаг дәрси вермәк һәмишә мүмкүн дејил. Онлары ишә чәлб еләмәк, әјләндириб мәшгул еләмәк, зәһмәт руһунда бөјүтмәк әсил әхлаг дәрсидир. Һаны, рајон мәркәзиндә вә бир чох кәндләрдә елә идман мейданлары ки, бу дедикләримизин мүәјјән һиссәсини өдәјә билсин? Бу барәдә аз јазылыр, аз дејилир, ән башлычасы, аз иш көрүлүр.

Талыш дағлары сых мешә илә өртүлүдүр. Бу мешәнин чох фәзинин тәшкил едән палыд ағачларыдыр. Инди кәлин көрөк, бу ағачлардан әһәмијјәтли истифадә олунурму? Јох! Бәлкә, гоча ағачлардан мүәјјән гәдәр истифадә олуна, јенисн әкилә, һәм дә кәлчәкдә гаршыја чыхачаг проблемләрдән һеч олмаса, бә'зисинә чаваб тапыла. Дикәр тәрәфдән, мешә үчүн чаванлашма просесинә сүн'и тәкан һәмишә лазымдыр. Масаллыда даш карханасы јаратмаға имкан чоһдур. Бурада консерв заводунун күчүнүн артырылмасы, онун рентабелли ишләмәси үчүн рајонун зај олан тонларла тәрәвәзинин вахтында јығылыб бу завода верилмәси вә саир кими нә гәдәр диггәт јетирилмәли олан мәсәләләр вар. Доғрудур, игтисадчы алимләр—тәсәррүфат рәһбәрләри инди бу мәсәләләрлә чидди мәшгулдулар. Лакин тәшәббускарлығын сәвијјәси ашағыдыр. Ачығыны десәк, јерләрдә әли чибиндә кәзәнләр чоһдур. Булар орда-бурда данышыр, гол чырмаламаг лазым кәләндә исә арадан чыхырлар.

Бу торпаг бүтүн ил боју мәнсул верир. Бу торпаг индики мәнсулдарлығыны һәлә хәјли артыра биләр. Гадир, әмәксевәр адамларын иши, һүнәри, тәсәррүфат башчыларынын јөндәмли рәһбәрлији бу һәгигәтин сәһрли ачарыды. Рајонун әксәр совхозларында исә белә адамлар вардыр.

ТОРПАГДА КӨЈЭРӘН УЧАЛЫГ

Муған дүзүнү дәфәләрлә кәзмишәм. Һәмишә дә Муған тәзә көрүнүб; дүзү-тарласы, бағ-бағаты, тәзә мәнзәрәси, тәзә көркәми. Таныш олдуғум јени зәһмәт адамлары гәлбимдә хош хәтирә јувасы тикиб.

Муған јер үзүнүн ән гијмәтли биткисинин, јердән «көјәриб галхан» гызылын мәнбәјидир.

Сабирабад вә Саатлы рајонларынын бу сәһәдә өз јери, өз хүсуси чәкиси вар.

Гәләм достларым илә бу рајонлары кәзмәјә, памбыг мөвсүмүнүн гәһрәманларыны «тапмаға» кәлмишдик. Һардан башламаг, нечә башламаг чәтиндир. Белә гызын иш заманы адамларын диггәтинин башга сәмтә јөнәлтмәк тәсәррүфат рәһбәрләринин хәјринә дејил. Сабирабад Рајон Партија Комитәсинин биринчи кәтибинин гәбулу вә «хош кәлмисиниз» сөзләриндән сонра, «мане олмаға кәлмишик»—дедим.

— Јох, —деди— мә'нәви гида һеч вахт манечилик дејил. Әксинә, тәсәррүфат дилинә чевирсәк, һәзмә көмәкдир. Дејин көрүм, һарадан вә нә шәкилдә башламаг истәјирсиниз?

— Ағажар Гурбанов вә Исмајыл Мәдәтовун сәдр олдулары колхозлардан.

— Нәјә көрә?

— Она көрә ки, онлардан бири— Исмајыл тәләбә јолдашымыз олуб. Ағажарын адыны, тәсәррүфатчы шөһрәтини ешитмишик, көзүмүзлә көрмәк истәјирик.

Анчаг бу күн сәдрләри бәлкә, көрә билмәдиниз. Бир аздан буро олмалыдыр...

— Ола билмәми биз дә иштирак еләк? Елә һесаб едип кә, онлардан биријик. Анчаг бизи диндирмәз-

— Мәсләһәт билмирәм. Бизим бә'ээн хусуси тәсәррүфат сөһбәтимиз олур. Һәрдән әсәбләр кәрилик, ичләс чәрчивәсиндән чыхыр. Һәр бир евин өзүнмәхсус сөһбәтләри вар. Бу күнкү сөһбәтимиз хусусидир. «Һәрби сиримизи» билмәсениз јахшыдыр.

— Гонаг вә ев саһиби «низамнамәсинә» табе олмага борчлујуг...

Әкрәм Әјлисли:

— Тутаг ки, бу јығынчагдакы мәсәләниз кимин һансы чинаһдан нечә һәрәкәт етмәсинә һәср олуначаг. Бизи нәтичә марагландырыр. Гәләбә рапорту нә вахта тә'јин едилиб?

— Әсас мәсәлә, доғрудан да, олур. Мәгсәдимиз, елә сиз бурда икән, ики күнә планын јеринә јетмәси барәдә рапорт вермәкдир.

Сөһраб Таһир:

— Јәгин ки, ондан сонра да өһдәлијә һәср едилмиш тәнтәнә олачаг. Вә биз онда мәшвәрәтчи сәслә иштирак едә билерик...

Илк танышлығымыз, илк мүшаһидәмиз Ленин адына колхоздан башланыр. Саһәдә көрдүјүмүз илк памбыгчылар кәңчләрдир. Ләнкәранын техникум тәләбәләри, памбыг харалларыны саһәнин кәнарында машынлар јаукләјирләр. Чоху бизи таныјыр. Гачыб јахын адам кими сәмијјәтлә көрүшүрләр. Онлара гарышыб памбыг саһәсинә киририк. Һәрәмиз бир гучаг памбыг јығыб бојча балача олан бир гыза бағышлајырыг. «Һәдијјәмизи» утана-утана гәбул едир.

Вахтымыз аздыр. Муғанын сәрһәдди күнбатаначан узаныр.

Ленин адына колхоз рајонун ән ири тәсәррүфатыдыр. Сабирабадын памбыг планында әсас ағырлыг бу колхозун пајына дүшүр. Истәр машынла, истәрсә әллә јығылан саһәләрдә вә памбыг хырманларында—һәр јердә колхозчуларын бөјүк зәһмәт шөвгүнү, фәдакарлығыны көрүрсән, дујурсан. Һисс едирсән ки, памбыг бизим адамларын мәишәтинә дахил олуб. Онун јығылыб тәһвил верилмәсиндә бүтүн ел-оба, һәр ев, һәр аилә өзүнү борчлу сајыр. Һамы өз борчуну јеринә јетирмәјә чалышыр. Инди зәһмәт, һәмчинин памбыгчы зәһмәти план—өһдәлији јеринә јетирмәкдән, өз еһтијачыны өдәмәкдән чох, әстетик тәләбата чеврилиб. Адамлар бу ишдән һәззә алыр, бу ишдә өз өмүрләринин ән јахшы аяларыны ја

дајырлар. Чаванлар бир-бирини бу иш јолларында өрүр, таныјыр, сечир. Сонра да мәһәббәт гоншулуғу, илә бирлији, севки бирлији...

Телман адына колхозда Дадаш Әскәровун башчылыг тдији бригаданын үзвләри илә көрүшүрүк. Планы дөтәк олур ки, икигәт јеринә јетирибләр. Лакин бригадирлә таныш олуб, сөһбәт едәндә адама елә кәлир ки, әзәчә ишә башлајыб, һамыдан керидир, һамыдан гајылыдыр. Бәли, архајынлыг тәнбәлләрин «али кејфијәтидир». Саһәдә памбыг варса, рајонун, республиканын планы һәлә өдәнмәјибсә, демәли, онлар өз планыны онат да јеринә јетирсә, јенә өзүнү борчлу сајачаг. Бу, сил инсана, коммунистә хас олан мәнәви камилликдир.

Агроном бизи саһәләрә апарыр. О да башга «бәләдиләр» кими габагчыларын үваныны јахшы билир. Билир ки, мәркәздән кәләнләрин чоху габагчылактадыр. Габагчылар да тәзә адам көрән кими әлләрини шдән үзүр, салам-кәламдан сонра һәмишә ешитдији уалларын мә'лум чаваныны вермәјә һазырлашыр.

«Нә гәдәр саһәјә гуллуғ едирсиниз?». «Планыныз нә әдәрдир?», «Өһдәлик һесабына...»

Һансы габагчылынсә саһәсинә кедәркән, јолда малыны дајандырмағы хаһиш еләдик. Сол тәрәфдә үч памбыгјыған машин саһәдә «үзүрдү». Үч механизаторла аныш олдуғ: Чәфәр Чәфәров, Чапај Абдуллајев, Рәһман Аббасов.

Агроном мә'лумат верди ки, машинла ән чох памбыгын, јүксәк көстәрчиси олан Ч. Чәфәровдур. Рәгәм-әр садалады. Мүгајисә еләдик. Әлбәттә, һәлә С. Имрәјев көстәрчиси јохдур. Механизаторлар өзләри дәтираф еләдиләр. Чапај Абдуллајевә машинын «хәсијәтинә», јығым күчүнә даир суал верирәм. Бир-ики деги-ә ишдән ајырдығыма көрә үзр истәјирәм. Машын памбыг колларыны хортумна чәкдикчә, онун ишини өзәрдән кечирирәм. Бир кедишлә бүтүн коллары јығаилмир. Ән азы, јарысы галыр. Механизатор һәмнин чәр-әјә тәкрат гајыдыр. Бу дәфә, әсасән, тәмизләјир. Чапај әјә дигәт вердијими баша дүшүр вә дејир:

— Машын бөјүк гүввәдир. Машын гадынларын бенин дүзәлмәси, шакирдләрин мәктәбдән ајрылмамасы әмәкдир. Анчаг һәлә...

— Бунлар өз јериндә. Бир гәһрәман кими достларына нүмунә олмага, нечә, һүнәриниз вармы?

— Һүнәримиз вар, әкәр мејдан олса...

— Мејдан бу бојда Муған.

— Бу бојда муған хырдаланыб ајры-ајры мејдана дөнәндә кәрәк ону от-алагдан, чајырдан, сармашыгдан јашхы тәмизләјәк. Саһә һапар ола, дүз ола; чәркәләр арасы ләкләрин дәринлији, нечә дејәрләр, «тәкәр тутуму» памбыгыған машынын бојуна бичилә.

Чапај ортабојлу, гарајаныз оғландыр. 32 јашы вар. Елә бил табәссүмү ишыгдыр. Јајылыр үз-көзүнә. Онун күндән јаныб гаралмыш сифәтинә бир киши көзәллији сәпир. Бахышындан хасијјәтини, мәрдлик вә чәсарәт-лилик кејфијјәтләрини охујурсан.

Евинә дә вәт едир: «Ахшам гонағым олун»—дејир.

Агроном дејир ки, Бақьдан кәлибләр, јазычылар-дыр. Чапај да мөһкәм јанышыр ки, ахшам гонағымыз-сыныз. Мәтбуат ишчиләри бәзән саһәјә кәләнә машындан дүшмүрләр. Сиз дејәсән, бир аз торпаг ада-мысыныз.

Көрүшүб ајрылырыг. Вәд верирәм ки, кәлән дәфә гонаг олачағыг. Сабирабадда олдуғумуз күнләрдә мү-әјјән «тәчрүбә газанмышыг». Памбыг јығмышыг машына памбыг јүкчәлмишк. Габагчыларын адыны билирик, әл илә ән чох памбыг јығанларын бәзиләри илә танышыг.

Саатлы јолуну бу мөвзуда кәдән сөһбәт вә мүбаһи-сәләрлә баша вуруруг. Мүбаһисәдә «тәсдиг» вә «инкар» фикирләримиз «адамлашыб» бизә ишошулур. Бири дикә-ринә үстүн кәлир. Бәзән һәр икиси ифрата варыр.

И н к а р—Көрдүнүзмү, о бојда нәһәнк машыны нечә бир инчә гызга тапшырылар! Јазыг уча бир тәпәјә гон-муш сағсағана бәнзәјирди. һаны поезија, һаны көзәл-лик, һаны лирика?!

Т ә с д и г — Бу торпагда гадын ишләмәлидирми? Иш-ләмәлидир. О, бурда јашајыр, зәһмәткешдир, инсандыр. Бу башдан о баша кетдикчә мин дәфә әјилиб галхмаг јашхыдыр, ја сүкан архасында елә бир әда илә отурмаг?

И н к а р—Гој анда чамаат истәдијини әксини. Бәлкә, гарпыз даһа фәјдалыдыр...

Т ә с д и г — Гој памбыг әкәнин өзүндән сорушаг. Со-рушаг ки, јолдаш зәһмәткеш, сәнә десәләр бу торпагда нә истәјирсән әк, нә әкәрдин?

Јанымыздакы бригадир бу суалла мүрачиәт едирик.

Б р и г а д и р — Инди әкдијими әкәрдим. Һәләлик XX

әсрдә Муғанын ән хејирли, ән мәһсулдар биткиси пам-быгдыр...

И н к а р — Китаб мағазалары бағлыдыр, мәдәнијјәт евләри мүркүләјир...

Т ә с д и г — Китаб охумајан «әличибиндәләр» даһа чохдур.—Диггәтимизи памбыг тыгынын үстүндә отуран бир чаван оғлана јөнәлдирик.—Тәнәффүс вахтыдыр, кө-рүрсүнүз, чөрәјини жејиб, бош вахтыны елә кеңирик.

Бу сөһбәт Саатлыдакы памбыг-тәчрүбә стансијасы-нын хырманында кедирди. Оғланы чағырыб, охудуғу китабла марағландыг. Ә. Әјлислинин «Аталар вә ата-сызлар» китабы иди. Мүәллиф охучусуну көрүр. Күлүм-сәјир, дахылән севиндији үзүнү ишығладан тәбәссүмдән һисс олунур.

Саатлы Рајон Партија Комитәсинин биринчи катиби дә бизи «әдәбијјәтлә» гаршылајыр.

Һафизәсинә һејран галырыг. Нә гәдәр шәр әзбәр билир!.. Фүзули гәзәлләрини охујан ханәндәләрин һан-сынын һансы мисраны нечә тәһриф етдијинә гәдәр. Сөһ-бәтимиз гыса олур. Вәд еләјир ки, шаһрләрин рајонму-за кәлишиндән сонра әдәби мәтбуата абунәни бир хејли артырачағыг. Бу барәдә тәблиғат шөһбәсинин мүдиринә кәстәриш верир.

Машынлара «һазыр ол» әмри верилир. Истигамәт мүәјјәнләшир. Бизә тәшкилат шөһбәсинин мүдир бәләд-чилик едәчәк. Сүрүчүдән хаһиш едирәм ки, сүканы пам-быг «кәмилири» олан саһәләрә дөндәрсин. О, башыны бир нечә санијә сүкана сөјкәјиб фикирләшир вә шөһбә мүдиринә:

— Адил мүәллим, бәлкә Мирбәшир Гасымов колхо-зуна јөнәләк.

— Һә, олар, Хураманла көрүшмәк јашхы олар.

Адарыны ешитдијим, сүкан архасында илк дәфә көрдүјүм сүрүчү-механик гызлардан бири. Хураман Иманова. Бизи көрән кими таныјыр. Мәлүм олур ки, китабарымызы охујуб, шәкминизи көрүб. Бу ил ән јүк-сәк балла имтаһан вериб, журналистика фәкүлтәси-нин гијаби шөһбәсинә дахил олуб.

Гәбул имтаһанында јаздығы мөвзуну сорушурам. «Ана лајласы»—дејир.

— Ана лајласына нечә рәнк верә билдин, нечә тәһ-лил етдин, көзүнүн гаршысында лајла дејән бир ана, ујујан бир көрпә дајандымы о анда?

Механизаторлуғу, памбыг жығмасы жадымдан чыхыр
Биз саһәјә чатанда машынын һансы һиссәси исә хараб олмушду, колхозун механикләри тәмирлә мәшғул идиләр.

Инкар — Көрүрсүнүзмү, гыз сәнәти дејил. Азмы бығыбурма оғланлар, кишиләр көлкәләрдә нәрд чагылдадыр. Инди гадыны техникаја чағырмаг керликдир, 20-чи илләри тәкрат еләмәкдир.

Хураман — Сүкан архасында отурмағын зөвгү ајрыдыр. Елә бил бүтүн тарланы учсуз-бучагсыз дүзләри машынына гошмусан. Машын ирәлиләдикчә мәнә елә кәлир ки, һәр колдан ал-әлван парчалар гопарыб машына туллајырам. Мәнә сары гызлар топасы јүјүрүр. Күлә-күлә дејирәм: «Күллү сәнин, Телли сәнин, Хавәр сәнин, Шәфәг бу да сәнин..». «Ана лајласы»ны да јаздым. Поезијамазда, нәғмәләримиздәки лајлаларла бирләшдирдим. «Әдәбијат»ын јазысындан «4», шифаһисиндән «5» гиймәт алдым. Памбыг жығымындан горхмурам. Анчаг јахшы журналист дә олмаг истәрдим.

Ким исә кәнардан орталыға сөз атыр:

— Хураман ше'р јазыр.

Анчаг тәкид еләсәк дә ше'р охумаг истәмир. Дејир ки, ше'ри мән өзүм үчүн јазырам. Һәлә шаир јанында ше'р охујан вахтым дејил.

Он доггуз јашлы бу гызын чевиклији, чевиклији гәдәр дә инчәлији, өз ишинә инамы, гадынларымызы өз әмәјиндән гуртармаг барәдә фикирләри Тәсдиги үрәкләндирир. Инкар тәслим олмаг истәмир, додагалтын нә исә дејир. Дејәсән, Хураманын сөзләрини бу гулағындан алыб о бири гулағына, орадан да һараса туллајыр...

Адамлар ишләјир, чалышыр. Күлә-күлә, әмәјиндән ишиндән һәзз ала-ала һүнәр көстәрир, план долдурур.

Рајком катибиндән тутмуш сырави колхозчуја гәдәр һамыны дүшүндүрән бу иди: кимәсә чатмаг, кими исә өтмәк, Вәтән гаршысында вәтәндаш вәзифәсини ләјагәтлә јеринә јетирмәк!

Севинирәм ки, Сабирабад вә Саатлы рајонлары габагчылар чәркәсиндәдир. Мән Сабирабад вә Саатлынын ајры-ајры колхозларындан, габагчыларын иш тәчрүбәсиндән мисаллар, рәгәмләр садалаја биләрдим. Демәк олар, бу рајонларын бүтүн колхоз вә совхозларынын үзләри ағдыр. Һамысы халгымызын адына, ча-

ғырышына лајиг ишләр көрүб, һүнәр көстәриб. Мәним јадымда галан, фикрими маса архасына дартан әсас будур ки, адамларымызын мәдәни сәвијјәси јүксәлир, зәһмәт мә'нәви тәләбата, зөвг вә һәзз гајнағына чеврилir.

О гајнагда инсанын учалығы, инсанын камиллији, јеткинлији үнван тапыр. О үнванда һәмишә инсан ахтармаг ше'рин, шаирин вә бүтүн сәнәт адамларынын вәзифәсидир.

1971

ПОЕЗИЈА ДОСТЛАРЫ, ЗЭЪМӨТ ДОСТЛАРЫ

Азербайжан торпагынын елә кушөләри вар ки, адам онлары тәкрар-тәкрар көрмәкдән дојмур. Һәр дәфә көрәндә санки онлар јени мәнзәрәләрини, тәзә рәнкләрини бирузә верир. Әслиндә торпагын тәбии мәнзәрәсиндәки дәјишиклик аз көзә чарпыр. Бу әбәди дәјишиб јениләшмә, көһнәлиб өлмә просеси санки «өзүндә һәрәкәтлә», көзәкөрүмәз бир сүр'әтлә кедир. Торпаг үзәриндә, тәбиәт гојнунда күндән-күнә дәјишән тәсәррүфат мәнзәрәси, мәдәнијјәт очаглары, мәишәт јыр-јыгышлары исә көз габагындадыр. Бунлар бу вә ја дикәр колхозун сымасыны мүәјјән едән, тәсәррүфат рәһбәринин үмуми сәвијјәсини көстәрән ән јахшы өлчү ваһидидир.

Тәбиәт һамы үчүн ејни көрүнүшдә, ејни кејимдәдир. Ону башга чүр көрүб, башга «кејимә салмаг» јарадычылыг ишидир.

Бир вахт шәһәрлә кәнд арасында әсаслы фәргин арадан галхмасы нәзәријјәси һәлә китабларда иди. Инди бу нәзәријјә торпага дүшүб, көјәриб. Кәндләримиз нечә дә сүр'әтлә бәј атмагдадыр! Көһнә кәндин мүнбит торпагында јени кәндләр доғулмагдадыр. Доғрудан да, шәһәр типли кәндләримиз јараныр.

Инсанлар һеч заман кәндә завод түстүсү, машын сәс-күјү кәтирмәјә чалышмајачаглар. Шәһәр сәлигә-сәһманы, шәһәр мәишәти кәндин низамнамәсинә ујғун шәкилдә кәндә кәтирилир. Инди кәнд һәм кәтирир, өј-рәнир вә ејни заманда, тәбиәтин, торпагын үмуми ғану-наујғунлуғларыннан доған тәбиәлији сахламагә өјрәдир дә. Әтраф мүнһити горујуб, тәбии һалында сахламаг һәр бир кәнд адамынын вәтәндашлыг вәзифәсидир.

Баһар фәслиндә кечән поезија көрүшләри даһа ма-рағлы олур. Көрүшләрин чоху ачыг һавада, күл-чичәк

әһәтәсиндә мәктәб һәјәтиндә, тарла кәнарында кечир. Инсанларын баһар дүјғусуна, көзәллик дүјғусуна јахшы шә'р јени дәд кәтирир. Инсангәлбинә анчаг јахшы һиссләр долур, бәд фикирләр әтраф чәпәрләрә, гаратжан колларына илишиб дидикләнир. Ејни заманда, кәрәк унутмајасан ки, белә шәраитдә динләјичи даһа һәссәс-дыр, тәләбкардыр, инчә вә көврәкдир. Онун һиссләри илә ојнамага, онун зөвгүнүн аһәнкдарлыгына «даш атмага» һагын јохдур. Кәрәк ара-сыра ешидилән көј-курултусундан, мүнхәлиф гушларын чив-чивиндән, јарпаг хышылытысындан онун дигәтини јајындырыб өзүнә чәлб етмәји бачарасан. Динләјичи илә шаир арасында-кы «мәсафә» бу просесдә тәбии шәкилдә арадан галхмалыдыр. Мүәјјән әшја үзәринә дүшән ишыг ондан кечә билмәјиб, гајытдыгы, әкс олундуғу кими, кәрәк шә'рин тә'сири дә динләјичијә чатсын вә шаир буну дәрһал һисс өләсин, өзүнү итирмәсин, мүвазинәтини сахласын. Бу-рада, әлбәттә, биринчи амил, шә'рин поетик сәвијјәси, онун идеја-бәдии дәјәри, вәтәндашлыг гајәси, естетик әтридир. Икинчи амил шә'рин шаيرانә, даһа дүзү, «шә'ранә» поетик охунушудур. Әсил шаирдән сөһбәт кәдирсә, халг һәмишә ону чидди, ағыллы, мүдрик адам кими таныјыр. Јә'ни бу «поетик охунушда» гејри-тәбии өзүндән чыхма, лүзүмсуз әл-гол атма, «мөвзүја ујғун» гышгырты вә с. һәрәкәт тәрзи олмамалыдыр. Көзәл бир нәғмәни мүғәнни нечә тәбии охујурса, шаир дә һәр бир шә'рини форма, вәзн, аһәнк, мөвзу тәләбаты» «ғанунлары»на ујғун шәкилдә динләјичијә чатдырмалыдыр. Бу өзү дә мәдәнијјәтдир. Јахшы шә'р охумаг, даһа доғрусу, шә'ри јахшы охумаг охучуну тәрбијә едир. Бунлар шаирин, шә'рин вәзифәсинә даһилдир.

Ағдам рајонунун Гарадағлы кәндинә зәһмәт адамларынын көрүшүнә кетмишдик. Бу јерләрлә илк танышлығымыз колхозун сәдри илә танышлығдан башланды. Илк мә'лумат, көстәрәчиләр, рәгәмләр идарә бинасында варағланды. Колхозун сәдри Аллаһверди Аллаһвердијев әсил тәсәррүфатчы дилиндә данлаштыр. Рәгәмләрдән чох мүасир кәнди, мүасир тәсәррүфаты идарә еләмәк мәсәләләриндән сөз ачыр. «Арзу едирик ки, кәндимиздә белә көрүшләр тез-тез олсун. Бизим јазычы көрмәјә, јазычынын да бизи көрмәјә еһтијачы вар. О, дејир ки, инди мәсәлә тәкчә нә гәдәр истеһсал етмәк дејил, мәһз нечә, нә дәјәрдә, нә кејфијјәттә мәһсул вермәкдәдир. Мәнчә, елә

сэнэтин дә гаршысында бу мәсәләләр дуруп. Зарафатла эләвә еләјир: кәлин инди сиз биздән, биз дә сиздән төлөб едәк.

Бу күн—дејир—бизим колхозда шәнлик, шәнлијә гарышыб.—Колхозмузун фәхри, гәһрәман ана, садә зәһмәткеш, шан-шөһрәтинә маһны гошулан Сүрәјја Кәримова ССРИ Али Советинә депутатлыга намизәд кәстәрилиб. Бу күн кәндимизин мәдәнијјәт евинин ансамблы мусиги мәктәбимизлә бирликдә концерт верәчәк. Инди јарым саатдан сонра кәндимиздә лентә јазылан һәмин концерт-верилнишә гулаг асачагыг. Бу шәнликләримизи бәзәјән башга бир тәдбир—поезија илә көрүш, шаирләрин кәндимизә гонаг кәлмәси чох јериндәдир... Бизим кәнди гәһрәманлар кәнди адландырылар. Көрәк, ше'рләрининизә һансы гәһрәманын ады дүшәчәк».

Аллаһверди мұәллим гәрибә бир кечидлә әдәбијјатын мұәсир мәсәләләриндәи, шаирин—сәнәткарын шахсийјәтиндән данышыр. Онын сөнһәтиндән мә'лум олур ки, көзәл зөвгү вар, мұәталиәчидир, классик ва мұәсир әдәбијјата јахшы бәләддир. Мәним бајагдан бәри фикримдән кечән «јәгин әдәбијјат тәһсили вар», һөкмүмү өзү тәсдиг едир.

Радио: «Диггәт! Данышыр Бакы! Бакы вахты илә саат 14-дур»—дејәндә һамы сусур.—Сөз Ағдам рајонундакы Телман адына колхозун сакинләринә верилир.

Бир кәнди мәдәнијјәт еви республика радиосунда концерт верирсә, бригадир—мүгәни, шофер—таризән, мұәллим—дирижордурса бу нә демәкдир?

Гарадағлы зәһмәткешләри үчүн, бәлкә дә, бу, ади һалдыр. Бу, онларын һәјәтынын бир парчасы, күндәлик иш нормаларынын мұәјјән анларыдыр.

Анчаг онлар кәндләриндәки бу адиліјә радиода нечә гејри-ади бир марагла гулаг асырдылар. Онлар тәкчә чалыб-охумур вә концерт вермирдиләр. Телман колхозу өз тәсәррүфат, мәдәнијјәт ишләри барәдә республика зәһмәткешләринә һесабат верирди.

Мәнчә, бу һесабат-верилишләри биз белә тәбии, бәзәкәи, гурамасыз шәкилдә бир чох колхоз вә совхозларымыздан даһа тез-тез ешитмәлијик. Гој елә керидә галмыш колхозлар да данышсынлар. Данышсынлар ки, онларын чәтинлији нәдәдир.

Бүтүн илк танышлыглар шәдлыг мәчлисләриндә ола.

Севинчлә ортаг олмаг асандыр. Ону сәхавәтлә пәјламаг олур.

Бу тојдан башга бир тоја, әсил тоја кедирик.

Сәдр дејир ки, тәзә бир шеј фикирләшмишик. Истәјирик ше'р мәчлиси илә тој мәчлисини бирләшдирәк. Әввәл, бизә биртәһәр кәлир. Тәрәддүд едирик. Кедирик, «Нә олар, гејри-тәбии көрүнсә данышмарыг».

Биз нә вахт сөз алырыг, ше'р охујуруг, сағлыг дејирик, билдинмир. Кечид елә тәбии вә сәмили олур ки... Тәхминән, 450—500 нәфәр адам тутан мағарда ағсаггаллар, зијалылар, алван кејимли гыз-кәлиниләр, ше'ри—мусигини һејрәтлә динләјән ағсачлы аналар отуруб. Мәһәббәт поезијасы зәһмәт поезијасы, тәбиәт поезијасы... Баһар фәслиндә бунлар һамысы бир-биринә гол олур, будаг олур, јол олур, булаг олур.

Мән һәмишә кәнд дејәндә, дүнәнки кәндләримизи дүшүнәндә истәр-истәмәз ушағлығым кечән Нурс кәнди, Шаһбуз рајонунун јарыторлаг, һәјәт һасарына јапма-кәрмә галағлары сөјкәнән кәндләрини көзүмдә чанландырырам. Инди, әлбәттә, бу кәндләр дә тәбии олараг танынмаз дәрәчәдә дәјишиб. Инди Хындырыстан, Гарадағлы, Гәрвәнд, Чәмәнли кәндләринә баһанда онларын бир гәдәр кечмишини хатырламаг истәдим. Онлар да јәгин ки, јахын кечмишдә мәним «ушағлығым кәнди» бу вә ја дикәр шәкилдә охшајырмыш. Шүбһәсиз, мұәсир кәнди инкишаф мәнзәрәсини көзә чарпдырмагда дүнәнин керилији ме'јар ола билмәз. Әлкәмизин үмүми инкишаф хәттини, дүнјанын үмүми мәдәнијјәт сәвијјәсини көрмәк, бә'зән нечә дејәрләр, дүјмаг, «ијләјә билмәк» бачарығна јијәләнәнләр әсил мұәсир тәсәррүфат адамы, коллектив рәһбәридир. Демәли, коллектив рәһбәринин фәрди бачарығы, шәхси кејфијјәтләри, онун һансы сәвијјәдә дурмасы чох шеји һәлл едир.

Јенә дә ушағлыг хатырәларын бир вағарыны чевирирәм. Мәним ушағлыгдан ишләмәјә башладығым иләр Левон Әмиров адлы бир сәдрин портретини һәфизәмә әбәди олараг һәкк еләјиб јашадыр...

Ушағлар арасында белә бир әфсанә јаранмышды ки, Левон Әмиров бүтүн зәмиләрин сүнбүлүнү сајыб. Демәли, бу јәј сүтүл үтә билмәдик. «Левон Әмиров билди ки, һарда бир чәнкә буғда јери бичилмәди, һарда бир гарыш хәрәк гојулду, һансы чобан бу обаш јәјлыма чыхмады».

О, һәр һансы бир уча тәпәжә чыханда нечә мин һектарлыг көвшәнлији элинин ичи кими көрәр, һарда бир башы-позугләр олса тез бармагыны ора тушларды.

Сәһәр һамыдан әввәл хырман јериндә онун сәһн ешидилирди. Ахшамлар колхоз идарәсиндә «онун ишы-гыны кемшиш көрдүм» дејән олмазды.

Бизим «бригадамыз» онун аты нечә минмәсини, кепкасыны нечә гојуб, тогганы нечә бағламасыны, бу күн нијә чәкмәсини чыхардыб шишбурун чарыг кејмәсини мүзакирә едәрди. Чарыг кејмәси јахшы иди. Демәк, ју-харылара чыхачаг. Демәк, архада «сәрбәст һәркәт мејданымыз» олачак.

Бу садәчә горху вә ја ваһимә дејилди. Бурада әһил интизам, колхоз сәдринин, колхозчунун вәзифәләринә аид олан әмәк интизамы вар иди. Одур ки, тахыл зәми-ләри атлыја бој вермәзди. Гојун сүрүләри һәмишә түкү дуру олар, јем еһтијаты бу ғышдан о ғыша галарды.

Инди Аллаһверди Аллаһвердијев Тураб кишидән да-нышанда о илләр јадыма дүшдү. Тәхминән, елә бир сәдрин образы көзүмдә чанланды. О, дејир ки, «мән кө-зүмү ачыб Тураб кишини кәндин мө'тәбәр ағсагалы, һөрмәтли сәдри көрмүшәм. Индики әмәк гәһрәманлары-нын чоху да бу шәрәфли ады онун вахтында алыблар.»

Тәзә сәдр әсаслы бүнөврә үзәриндә өз јени бинала-рыны учалдыб. Ән'әнәдән өјрәниб, лакин ондан јапы-шыб галмајыб. Һардаса дејилди, һардаса јазылыб... Бәс бунлары ким һәјатә кеңирмәлидир? Кәндин дә ака-демијасы онун лајигли мэдәнијәт евидир. Өзүнүн мүх-тәлиф дәрнәкләри илә кәнд чаванларынын диггәтини чәлб едә биләр; нәинки чәлб едә биләр, һәмчинин онла-рын кәләчәкдә сәнәт сечмәләринә дә әсаслы тә'сир кө-сәрәчәк сәвијјәдә дајанмалыдыр.

Кәндин драм театры, опера вә мусигили комедија те-атрыны, филармонијасыны әвәз едән мэдәнијәт очагы белә јараныр. Јараныр вә өз мусиги ансамблыны јара-дыр. О, кәнддә мусиги мәктәбини јаратмаг тәләбаты доғурур.

Бәс гоншу кәндләр? Илк аддымын, илк тәшәббүсүн даљынча кетмәк асандыр. Киров колхозунун чамааты әл-ајаға дүшүр. Ахы бу торпағын дашында-гајасында нә гәдәр инчә сәсләр һәкк олунуб јашајыр. Бу јерләрдә торпаг алтында ујујан сәсләри күчә, бухара дөндәрмәк, суја чевирмәк мүмкүн олсајды, онда нәһәк бир чај бу-

ралары ағына алыб кедәрди. О сәсләри чөл-чәмәндәки гушларә вермәк мүмкүн олсајды, онда тәбиәттә јалныз бүлбүл сәси ешидиләрди.

Киров колхозунун сәдри Илдырым Чәфәрәв да му-сиги мәктәби ачмаг тәшәббүсү галдырыр. Лакин һәләлик Гарадағлынын филиалыны ачмаг олар. Ејби јохдур, нә фәрғи? Инди ики синиф ачмаг мүмкүндүр. Тар вә пи-анно синифләри. Кәлән илдән гармон мұәллиминә еһти-јач дујулачак. Илдырым Чәфәрәвун икинчи аддымы Аллаһвердијевин үрәјиндән олур. Онлар ахы һәмсәнәт-диләр. Һәр икиси мұәллим олуб. Мұәллимлик тәкчә о дејил ки, план—нчмал тутасан, журналыны голтуғуна вуруб синфә кириб чыхасан. Утулу кејимли-кечимли кәнд зијалысы оласан. Мұәллимлик фәалијјәти бир мәк-тәб дахилинә сыға билмәз. Ән ағыллы адамлар, башга-ларыны өјрәдән, нәсиһәт вериб инсанлары ағыл јолуна чыхарданлар һәмишә, һәр јердә мұәллиmdir. Мұәллим-лик сәнәтиндән ажры дүшмәк олар, анчаг мұәллимлик вәзифәсини әбәди сахламаг бөјүк мэдәнијјәтдир, доғру-дан дә, зијасы олан зијалылыг демәкдир.

Фикир мұбадиләмиз, ики-үчүлү мүзакирәмиз ејни бир мәчрада дил тапды. Мүәјјән сәмтә јөнәлдү. Тәдбирләр-тәклифләр, һәтта ирадлар, тәссүфләр варагланды. Бә'-зиләри тәзә кәнд тикмәји тәкчә тәзә ев тикмәкдә көрүр-ләр. Шүбһәсиз, тәзә бина тәзәлијин биринчи аддымы-дыр. Умуми кәнд мэдәнијјәти үчүн вачиб олан чохлу шәртләрдән биридир. Тәзә ев тикән кәндләримиз нә гә-дәрдир! Ахы бә'зән бу евләр һәрәси үзүнү истәдији тәрәфә чевирир. Тикилән евин һәјәти, һасары о бири тикилинин вә ја да елә өзүнүн көзәллијини итириб ба-тырыр. Бу евләрә кедән јол-јолаға сәлигәсиздир. Бу-хырда мәсәлә дејил. Бурада нумунә олмаг, кәләчәк гу-ручулар тәрбијә етмәк мәсәләси дурур. Одур ки, инди кәндләримиз үчүн тәртибатчы рассамлара, кәндин игли-ми, релјефи, тәбни мәнзәрәси илә һесаблашмаг шәрти илә јени кәндләр планы чәкән мұһәндис—ме'марлара чох еһтијач вар. Верилән планлары, көтүрүлән өһдәлик-ләри реал гәбул еләмәк, реал көрмәк, бунун үмуми халг иши олдуғуну дујмаг бешиллијин бүтүн көстәрничилә-рини коммунист. вәтәндаш мәс'улијјәтлә јеринә јетирмәк...

Һәр ики тасәррүфат рәһбәрини—мәсләк вә сәнәт достларыны, Илдырым Чәфәрәв вә Аллаһверди Аллаһ-вердијевни белә көрдүм. Сөзүн һәгги мәнәһасында, јени

кэнд мәдәнијјәти јаратмаг истәјән үчүнчү бир гоншудан данышмаг истәјирәм.

Ленин адына колхозун сәдри Хураман Аббасова илә Хындырыстанда таныш олдуг. Ешитмишди ки, Киров колхозуна шаирләр кәлиб «Нижә һәмнишә ајры-сечкилик олур? Јалныз адлы колхозлара диггәт јөнәлир? Бәлкә елә намә'лум гәһрәманлар мә'лумлардан чохдур? Гој јолдашлар бизим колхозун саһәсиндә олсунлар...»

Хураман ханым елә илк танышылгдан ва әрјјана килеји илә диггәт чәлб еләјән мәсәләләрә тохунду. Вә гејд еләди ки, бунлары сөзжәлиши дејирәм. Мән бу мајак гоншуларын тәчрүбәсиндән һәр аддымда өјрәнмәк истәјирәм. Анчаг елә чыхмасын ки, онларын иш үсулунда, тәсәррүфат—мәдәнијјәт игручулуғунда нә варса сурәтини көчүрмәк фикриндәјик. Хејр! Әслинда, план вә өһдәликларин јеринә јетирилмәси чәһәтдән онларын һеч бириндән кери дејилик.

— Бәс гоншудан нә өјрәнмәк истәјирсиниз?

— Гоншудан планлы кәнд салмағы, нүмунәви ичтиман биналар тикмәји, башлычасы, мадди база јарадыб мәдәнијјәт хидмәт еләмәк, мәдәнијјәт јарадыб мадди кәлирин артымына тәкан вермәји бачармаг мәсәләләрини.

— Нечә илдир сәдр ишләјирсиниз?

— Он илдән артыгдыр! Әввәл башга колхозда ишләмишәм. Инди Ленин колхозундајам. Қолхоз Гәрвәнд, Орта ғышлаг-Ишыглар вә с. бир нечә кәнди бирләшдирир. Јахшысы будур ки, өзүңүз кәлин көрүн.

Вәдәләшдик ки, сабаһ Ленин колхозунда олаг. Бу шәртлә ки, чамаатла көрүшүмүз клубда вә ја мәдәнијјәт сарајында дејил, тарлада, иш башында кечсин.

Вәдәләшдијимиз саатда сәдри колхоз идарәсиндә тапмадыг. Јарым саатдан сонра кәлди. О кәләнчән бригадирләриндән бири илә таныш олдуг.—Сәдр јохдур, биз варыг,—таныш адам кими зарафатла—һәрәмиз бир сәһнин сәдријик—деди.

— Онда елә бәлкә, сәнин саһәнә кедәк?

— Бујурун.

Шабалыды рәнкә чалан әкин јери елә бил бу саат дарагдан кечиб, гәртәмиздир. Памбыг коллары тәзәчә торпагдан баш галдырыб, ишыға, күнәшә бахыр. Чәркәләр арасы ајаг исләри көрүнүр. Гадынлар башыачыг ишләјирләр. Сәјрәлтмә кедир. Партија тәшкилатынын

кәтиби вә кәндин агроному да бурададыр. Агроном суалларымыза чаваб верир.

— Нә чох ушаг вар саһәдә? Бунлардамы бригада үзвәләридыр?

— Хејр, ушаглар өз аналарына көмәјә кәлибләр. Онлары садәчә олараг ушаг марағы кәтириб. Бир дә бу памбыг иши тәк әл севмир. Онун бүтүн просесиндә һәр бир колхозчу тәхминән бүтүн аилә үзвү илә иштирак едир. Памбыг тәхминән әркөјүн ғыз ушағы кимидир. Онун назыны чәкмәлисән, әдасындан да зөвг алмалысан.

Үзүмү бригадирә тутурам:

— Кечән ил нә гәдәр саһәдә памбыг әкмисән?

— 75 гектар.

— Нә гәдәр мәнсул алмысан?

— Һәр гектардан 40 сентнер.

— Агроном јолдаш бу рәгәмләри тәсдиг едирми?

Агроном:

— Бәли, тәсдиг едирәм. Факт фактдыр...

— Билирсинизми,—дејә эләв едир—бизим елә бригадаларымыз вар ки, бир нечә ил далбадал жүксәк мәнсул алыблар. Анчаг бунларын иш тәчрүбәси вә ја дејәк ки, садәчә зәһмәткешлији, гәһрәманлыға лајиг һүнәри аз тәблиғ олуноб. Бурада бизим дә күнаһымыз вар. Мән өз фикрим дејирәм. Әли-ајағы, фикри-зикри торпаға бағлы адамларыг биз. Бу торпағы көрүрсүнүз? Онун филан дәринлијә гәдәр олан мәнсулдар гаты вар. Кәрәк тракторун тијәси о мәнсулдар гатдан нә чох дәринә енсин, нә дә чох үздә галсын. Кәрәк јазычылар да мәнсулчуларын «мәнсулдар гатындан», «мәнсулдар будағындан јазалар». Бир түк о јан бу јана олмаја.

— Биз елә бәлә марағларыг. Јазмаг фикримиз дә јохдур. Дүзүнү дә билсәниз, мәнним шәхсән памбыг тәсәррүфатындан аз башым чыхыр. Биз дәдә-баба малдар олмушуг...

— Хәтринизә дәјмәсин- бизә чохла суал верәнләр кәлир. Суал верирләр вә сонра көрүрсән ки, чавабы өзләри истәјән кими јазыблар.

— Сизин сөзүн гүввәги.—Ики ил бундан әввәл памбыг рајонларын биринин әразисиндән кечәркән машынымыз хараб олдуг. Јол ғырағындакы чинар ағачынын көлкәсиндә бир гәдар нәфәс дәрмәли олдуг. Архын кәнарында чәнәсини белин сапына сөкәјиб дајанан ағсачлы бир киши көрдүк. Бекарчылыгданмы, ја нәдәнсә

сучуја јерли-јерсиз суаллар вердик. (ишинә, сәнәтинә, әмәк һаггына, стажына, јағыш сују илә арх сујунда фәрғинә, кечә сују илә күндүз сујунун ҳејри-зијанына даир вә с.) Сучу суалларымыза чаваб верәндән сонра деди ки, «күндүз мән сучу дејиләм, суаллара чаваб верәнәм. Әсас ишим кечә башлајыр».

— О нә демәкдир?

— Бу о демәкдир ки, күндүз ишин ширин јериндә сәдр кәлир суал верир, бригадир кәлир суал верир. Мүхбир кәлир, тәһкимчи кәлир, ағы итән кәлир, гојуну азан кәлир... чамышы тәзән кәлир, суал-суал далында. Мән дә мәчбур олуб күндүзләр јол кәнарында дурурам ки, кәләб-кәдән суалыны вериб јуртарсын, ахшам дүшән, кими башлајым сувармаға...

— Әлбәттә, мубалиғәси чождур. Анчаг һәгигәтдән доғулмуш зарафатдыр.

Бир аздан сонра сәдр дә кәлиб чыхыр. «Орада нә әкилир? Бурдан нә көтүрүлдүр? Габагчылларын сајы?.. Керилијин сәбәби?..» Көнчлик арзуларындан башламыш аналыг вәзифәсинә, гадынлыг борчуна, тәшкилатчы билјинә гәдәр нүфүз едән мүхтәлиф суаллар.

Бәзән јазыласы, дејиләси, бәзи дә Сәмәд Вурғун дешискән «Кизли нөгтәләрә әл апарма сән»— чаваблары.

— Һәрдән, нејләјәсан, аналыг, гадынлыг вә сәдрлик вәзифәләри бир-бирилә «јола кетмир». Һәрә өзүнү биринчи рәһбәр һесаб еләјир. Елә үчүнүн дә буна һаггы вар. Мән һансынын тәрәфиндә олурам? Һансы чамаата чохлаға чох хејир верир—онун тәрәфиндә. Кәнд бүтүн-лүклә бөјүк аиләдир. О да кичик ев—аиләләрә бөлүнүр. Бунларын мәнәфеләри бирләшсә јахшыдыр. Елә бирләшир дә».

Ше'р араја дүшүр. Кимсә Сәһраб Таһирдән ше'р охумасыны истәјир. Охујур. Ше'рин нәфәси бөјүкдүр. Бәзән онун тә'сир гүввәсини гошун һәрәкәти, шәләлә нәрилтиси илә мүгајисә етмәк олар... Дејирләр, гәдимдә Иран ордулары јүрүшә һазырлашкән онлара Фирдовсинин «Шаһнамә»синдән парчалар охунармыш. Бу јүксәк поезијанын ләнкәриндән вәчдә кәлән һиссләр санки бүтүн әтраф мүнһити, дашы-гајаны, сују—торпағы әјни-нә кејиб, өз јурдунун мүдафиәсинә галхан әскәрин өзүнү гылынч кими овхарлармыш.

Ән кәзәл сәнәт әсәри ән ағыр әзаблары унутдурмаға гадирдир. Мән тарла кәнарында мүшаһидә еләмишәм

ки, «Аршын мал алан» мусигили комедијасына гулағ асыдгдан сонра гызлар нечә бир шөвглә ојнаја-ојнаја памбыға дөшәнибләр. Бармаглары да, дырнаглары да зәһмәт һәвәсиндә, мәнәббәт һәвәсиндә...

Ше'рин тә'сириндән Хураман ханымын көзләри до-лур. Үзүнү јана чевириб, көзләрини силир. Ше'р онун көврәк дујғуларына тохунур, үјүмуш хатирәләрини оја-дыр. Вәтән мүһарибәсиндә дөрд гардаш итириб. Бачы үрәјинин көврәлмәјә һаггы вар. Инсан көврәк чағларында јаман һиссләрдән азад олур, вәзифә «е'тикасыны» јаддан чыхардыр, «өзүндән узағлашмыш тебиәтини» өзүнә гәјтарыр.

...Јадымдан чыхмыр. Бизим гапыја- һәр һансы бир диләк үчүн кәлән Бајрамхатын гары һисс етсә ки, әли-болш тајытмаг горхусу вар, онда тез мүһарибдә һәлак олмуш әмим Гуләләнин адыны тутарды. Нәнәм көврә ләрди. Көврәләрдими, демәк, сон еһтијатыны белә әсир-кәмәзди...

Хураман ханым аналарынын јанында «имәчилик» еләјән имәчиликдән чох көрпә гузулар кими динкилдә-шиб дөчәллик едән ушағлары көстәрәрәк:

— Бунлары белә көрәндә чијәрим параланыр— дејир—Әслиндә өзләри кәлиб, елә бир ағыр иш дә көр-мүрләр. Анчаг күнүн алтында јанырлар ки, тоз-торпаг ичиндә ешәләнирләр ки... Нә гәдәр чалышсаг да тарла дүшәркәләримиз һәлә мүасир тәләбат сәвијәсиндә дејил. Хүсусән, дә бунлар мүхтәлиф јашлы ушағларын «балача» тәләбләринә там чаваб вермир. Мәнә «Хураман ханым, Хураман ханым», дејирләр. Азәрбајчан га-дынларыны ағыр зәһмәтдә көрәндә бүтүн ханымлығымы да, ишими дә туллајыб онларын зәһмәтини јүнкүлләш-дирмәк истәјирәм. Мән буну өзүмүн көрәчәјим биринчи вәзифә һесаб едирәм. Чалышырыг ки, кәләчәкдә тамам машына јығма кечәк, гадылларымызын гәдди дүзәл-син... Дејирәм: Тәсәррүфат рәһбәринин даһа бөјүк ар-зулары нәдән ибарәтдир?—Әлбәттә, суалы долаја јолла верирәм. Чәвабдан әввәл, үфүглән баш галдыран бир парча булуду көстәрир. Ушаг кими севинир.—«Бу саат јағыш дәрмандыр».—Мән зарафатла әлләрими булуда тәрәф узадырам:

— Ај булуд, ше'римизә истәнилән гәдәр јағымсан, бир-ики «китаблыг» јағышыны бу кечә бу чәлләрә төк... Күдүшүрүк...

О кечә тәсадуфән шыдырғы жағыш жағды. Гәләм јол-
дашларымыздан бири отуруб зарафатла дүнөнки булу-
да тәшәккүр мәктубу јазды: «Әкәр ијул—август ајла-
рында Бақыја јолун дүшсә хәчаләтиндән чыхарыг...»

Бәс арзулар јаддан чыхдымы? Фәкримдә Хачынчај,
Шаһбулаг јолундакы сөһбәтләр, суал-чаваблар, ирад-
лар, разылыглар, инкарлар, тәсдигләр варагланыр. Бу
алчагбојлу, назик, гарајаныз, чевик Азәрбајчанлы гады-
нын ахтарыш мејли, бүтүн саһәләр үзрә планлары ар-
тыгламасы илә јеринә јетирмәләринә бахмајараг, өзүн-
дән наразылығы рәғбәт доғурур.

Јахын вахтларда бу јазыма тәкрарән гајыдыб, јени
фактларла марагланаркән Хураман ханымын республи-
камызы долашан шөһрәти илә, онун һаггында јазылан
нәгмәјлә үз-үзә отуруаркән бир даһа севиндим. Севиндим
ки, Хураман Аббасованын рәһбәрлик етдији колхоз ады-
на лајиг һүнәрләр көстәрмәкдәдир.

...О, гоншу пахылы дејил. «Гоншуну ики инәкли истә
ки, сәнин дә бири олсун». Белә дејиб аталар. Јох, ахы
гоншунун үч-дәрд инәји вар? Мән бир инәкли галмаг
истәмирәм! Көзү тохлуг јахшыдыр. Анчаг көзү тәнбәл
өјрәтмәк олмаз ки, аз көрмәјә гане олсун, даһа узаглара
бахмасын. Киши сәдрләрин иши нә гәдәр ирәлидир!
Гоншу сәдрләри дејирәм. Онлар киши олдуғларына кө-
рәми бојунларына көтүрдүкләри ишин өһдәсиндән бира-
беш кәлирләр? Јәгин ки, тәкчә буна көрә јох! Тәбиәт
исте'дады һәр ики чинсә бәрабәр пајлајыб. Қитаблар
белә јазыр. Әлбәттә, киши даһа күчлүдүр. Бизим дә
күчлү-бачарыглы колхозчуларымыз, бригадирләримиз,
тәсәруфатчыларымыз вар. Демәк, әсас мәсәлә күчдән
истифадә етмәкдир. Мән елә билирәм ки, киши гоншу-
лар верилән тапшырығы јеринә јетириб, «папағымы јан
гојмушам» демәјибләр. Әсас мәсәлә дә будур. Мәсәлә
будур ки, һалва демәклә ағыз ширин олмур. Кәрәк зәһ-
мәт чәкиб уну, ширнини, јағы вә с. артыгламасы илә га-
занасан ки, онлардан да һалва гала.

Нәдәнсә хәјалымда Хындирыстан мәнзәрәләри чан-
ланыр... Көрәсән, инди Гасым бәј Закир ајылыб Хынды-
рыстан кәндини көрсә Илдырым Чәфарова нә дејәрди?
Јәгин зарафатла дејәрди ки, гаға, мән бәјликдән әл чәк-
дим. Сәнин колхозчуларын мәндән јахшы ев тикиблар,
мәндән дә јахшы јашајырлар. Даһа мәндән нә бәј? Үзү-
нү кәндин мусиги мүәллиминә тутарды:

Гарабагда нә бәј галыб, нә ага;
Торпаг оғлу саһиб олуб торпага.
Бу ше'римә тәзә нәгма јаз, гаға,
Хындирыстан диллә дастан олуду!

— Ше'ри сизми гошдунуз?

— Бәли, мән гошдум. Даһа доғрусу, гошмадым, За-
кирин өз ше'рләриндән јығдым. Сизин шоферләр һиссә
јығыб, машын дүзәлдән кими.— Зарафата зарафат ча-
вабы:

— Бир дә буралара јолунуз дүшсә көрәрсиниз ки,
колхозумуз көһнә һиссәләри тамам чыхардыб атыб. Јах-
шы мәдәнијјәт еви, гоншуларымыз кими мусиги мәктә-
би, даһа көзәл јоллар, даһа көзәл евләр «истеһсал едиб».
Биз истеһсал сөзүнү чох ишләдирик. Елә ишимиз дә бу-
дур. Тәлејимиз бундан асылыр. Истеһсал, истеһсал, јүк-
сәк мәһсул истеһсалы. Кәрәк онун гызыл ачарыны та-
паг...

Мәнә елә кәлди ки, о, «тапаг» сөзүнү һеч вахт «тап-
мышыг» формасында ишләтмәјчәк.

Ахтараг, ахтараг-тапаг; һәр јердә, һәр саһәдә. Фәза-
да да, торпагда да, суда да! Ше'рдә-сәнәтдә дә.

Һәлә нә гәдәр тикилмәли, гурулмәли поезија—кәнд-
ләримиз, шәһәрләримиз вар. Онун тикилиб-гурулананы
горујан, севиб-јашадан, мүғәддәс бир абидә кими өв-
ладларына тапшыран нә гәдәр јахшы оғуллар вар! Он-
лар тәкчә ше'р охумаг истәмирләр. Онлар һәм дә шаири
динләмәк истәјирләр. Зәһмәт адамлары тәбиндир ки,
ше'рдә-сәнәтдә ади бир мәғалә-јазыда белә өзләрини
көрмәк истәјирләр. Бәлкә, бу һал «өзүнү көрмәк» дејил,
«өзүнә бахмаг» арзусудур. Инсан өзүнүн ләјагәт вә һү-
нәрини башгасынын гијмәтиндә даһа дөғиг, даһа јахшы
көрә билир. Онлар вахты илә вәдләр вериб, өһдәликләр
көтүрүмшүдүләр. Мән һеч бир рәғәмә әл атмаг истәмә-
дим. Мараглананлар гој зәһмәт чәкиб гатара минсинләр.
Ағдам рајонунун Ленин, Телман, Киров адына колхоз-
ларына кәлсинләр, онларын һүнәрини көзләри илә көр-
сүнләр, доғгузунчу бешиллијин гәһрәманларыны тәбрик
етсинләр, хош сөз дејиб әвәзиндә алгыш мұкафат ал-
сынлар. Онлар, јүзләр, минләр!.. Гәлбиндә нә гәдәр гөн-
чәли, дүјмәли, шеһил—әтирил поетик һиссәләр олан пам-
быгчы гызлар! Онлар һеч вахт ше'рдән-сәнәтдән
дојмајачаг, јени-јени нәгмәләр, ше'рләр, әсәрләр ахтара-
чаг, ахтарачағлар...

Мән дә өмрүм боју белә охучулар ахтарачағам.

23 ИЛДЭН СОНРА ЖАЗЫЛМЫШ ЧАВАБ

Мэнэ елэ кэлирди ки, сэнин мэктубуна чавабы чох асан жазачагам. Өзү дэ кэлиб һејкэлинлэ үз-үзэ дурачаг, эввэлчэ сэнин өз мэктубуну охујачагам, сонра да мэним чавабымы. Сол эли дүјүмлэнмиш, саг элинде автомат олан һејкэл! Бир аз далғын, гэээбли, бахышлары Вэтэнин үфүглэринэ зиллэнэн, санки һэр бир гаралтыны о саатча нишан алмаға һазыр олан бир эскэр һејкэли! Кэрај Эсэдөвун һејкэли!..

Мэн истэјирэм «һејкэл» сөзүнү хүсуси исим кими бөјүк һэрфлэрлэ жаам. Ахы, бир адама ҺЕЈКЭЛ гојулмур. ҺЕЈКЭЛ! Јох, мэн өзлэри өзлэринэ һејкэл гојдуран рэзил һөкмдарларын, һарын фателлэрин һејкэлини бура дахил еләмирэм. Бир халғын, бир өлкэнин, бөшэрин гојдуғу ҺЕЈКЭЛЛЭРДЭН данышырам. Чавабы ҺЕЈКЭЛИНЭ охусам... Һејкэлин ки, һэр шеји көрүр... Јох, сэн һејкэл ола билмээсэн. Сэн һарадаса јенэ дөјүшүр, вурушур, галиб кэлрсэн.

Мэктубуму күншө охумаг истэјирэм, күншө! «Күншө, Беринг боғазындан доғуб Сибири, Уралы адла, Милин үстүндөн кеч, Карпатлары ашыб Румынија мөшэлэри үстүндэ азча дөврэ вур. Орада бир эскэр јатыр. Азэрбајчан халғынын гөһрэман оглу јатыр. Доғулдуғу ил 1922. Дүнјадан кетдији ил 1944. Дүнјадан кетдији јох, јениндэн дүнјаја кэлдији ил!..»

Араза охумаг истэјирэм мэктубу, Араза! Саһилинде доғулуб бөј атдығын, саһилинде эскэр шинели кејдијин, Нахчыванында јчик командирлик мөктэбини битириб, гвардија сержанты олдуғун Араза! О тајына элвида дејиб, бу тајыны гучаглајыб, саһилиндэн эбэди сөфэре кетдијин Араза!

«Араз, гајалара де, сујуна ганад вуран гушлара де, дөнизлэрэ де! Дөнизлэр, саһиллэрэ дејин, күлөклэрэ дејин! Күлөклэр, мешэлэрэ, чөллэрэ чичөклэрэ дејин! Чичөклэр! Накам өлөнлэрин эн јахын сирдашы, эбэди һәмдэми чичөклэр! Онларын кэдэрини мө'сум көркөмлэринде јашадан чичөклэр! Бир гөбрэ баш эјиб өлмөз гөһрэманын гулағына һэзин-һэзин пычылдајын.»

Кэндинизэ кэлдим. Анан Күларэ халаны көрөндө чох кэдэрлэндим... Мэн вахтилә үч оглуну итирмиш бир ананын фачиэсиндэн поэма јазмышам. Кэндимиздэ белэ бир ана вар иди. О, тәпэдэн-дырпаға гэдэр көздэ говрулуб јанмаға һазыр иди. Тэки балаларындан бир хејир хэбэр кэлэјди. Дүнјада һеч нэ итмэдији кими, мөшчэ, һеч бир дэрд дэ итмир. Јерини, мөскөнини дөјишир. Бүтүн дэрдлэрин сон јығнағы ана гөлбидир. Бүтүн өлмөз гөһрэманларын да өлмөз дэрдди вар. О, ана гөлбиндэ јашајыр. Ону јалныз торпаг удар, торпаг итира билэр.

Һансы чэмэндэ, һансы кол дибиндэ бөјнү эјри бир чичак варса, јэгин ки, о да ана гөлбиян накам арзусудур, торпаг алтында шөклини дөјишир. Инди бөјнү бүкүк бир чичак шөклиндэ дүнјаја бахыр.

Сэнин һаггында јазмаг үчүн Күларэ хала илэ үз-үзэ отурмаг кифајетдир. Сэнин бүтүн һасрәтин овуя үзүнүн гырышларында охунур, көзлэрини чухурунда дэрдин, кэдэрин, сәсинин аһэнкиндэ вугарыи, чәсурлуғун данышыр. Анчаг... О дејир, данышыр, гонағын хатиринэ өзүнү шад көстөрмөјэ чалышыр. Көзлэри исә һеч пәјни кизләтмир. О, ајдын дејир ки, Кэрај Эсэдөв һаггында јазмаға кэлэн һэр кәс санки сөнмүш бир вулканын көзүнү ачыр. О Аиа—даг јениндэн алышыб јанмаға, түстүләнмәјэ башлајыр. Сизин евө нэ гэдэр јазычы, журналист кэлиб. Јазычы Иман Гасымов вә һәсэн Сејидбәјли, мүхбирлэр, режиссорлар, Москва мөтбуатынын нумајәндэлэри. Јазычы Нурәддин Бабајев һәфтәлэрлэ бурада олуб. «Улдузлар сөнмүр» повести үчүн материал топлајыб. Сэн вә сэнин дөјүш јолдашларынын гөһрэманлығындан јазыб. Анан Күларэ, атаи Ләтиф киши, гардашларын Барат, Ариф онларла үз-үзэ отуруб, сәндэн данышыблар. Мэктубларыны орталыға төкүбләр. Сән мәчлисэ кәлмисән. Сәһбәтин баш гөһрэманы олмусан. Сэнин монолоғуну динлајибләр. Сән автоматлы бир һамлет гијафәсиндэ дөјүш сәһнәснә чыхмысан. Һадисэлэрин мүрәккәб бурулғанында долашыб галма-

жан, Вәтән сәмәсындакы тәһлүкә булудларыны ајдын сечә билән бир һамлет!

«Олум» олмусан, олум! Өлүмүн бәбәјиндән нишан алмаға һазыр дајанмысан...

Мәктублар... Мәктублар...

Онларда сәнин арзун, истәјин, бә'зән исә мүбариз кәдәрин, кәндинизин бүтүн адамларындан һалы олмағ истәјән нараһатлығын јашајыр. Онларда дүшмәнә нифрәтин, гәләбәјә инамын јашајыр. Мәктублары гардашын Барат сахлајыр. Тәәссүф ки, мәктубун аз галыб. Сәндән јазмағ истәјән јазычы вә журналистләр онлары апарыблар. Мән онларын бу мәнәббәтинә һағг газандырмырам.

«Һөрмәтли ата вә ана! Мән јенә Нахчывандајам. Кәфим јахшыдыр. Јалныз никаранчылығы смздәндир. Әждәр, нијә мәктубунун арасы кәсилади?

22 апрел 1942»

Кәрәсэн, Әждәр кимдир? Мәктублары вәрәгләјирәм. Тез-тез онун ады чәкилир. Бир мәктуб әлиме кечир. Әждәр Кәраја јазыб. Көрүнүр, чаваб јаздығы заман Кәрајын кағызы јох имиш. Үчкүнч зәрфи гатлајыб, гатлары арасына чаваб јазыб, Әждәрә кәндәриб. Јенә мәктублар, јенә чаваблар. Әждәр Кәрајын ән јахын досту, мәктәб јолдашы имиш. Үнваныны сорушдум. Тәәссүф... 1956-чы илдә машын гәзасындан һәлак олуб.

«Һөрмәтли ата вә ана! «Коммунист» гәзетиндә истиграза јазылдығынызы охудум. Чох севиндим ки, ирәлидә кедирсиниз. Бачарын јахшы олун.

26 апрел 1942».

Мәктуб Нахчывандан јазылыб. Хәјалән о илләрә гајдырам. Әскәр казармасынын дөврәләриндә фырланардыг. Бә'зән анамыз онлара пәј кәндәрәрди. Ән хошумуза кәлән әскәрләрин үчкүнч папағындакы улдуз нишаны оларды. Көрдүјүмүз әскәрләрдән улдуз истәрдики. Вәрмәздиләр. Дејәрдиләр ки, дава гуртарандан сонра бүтүн улдузлары ушағлара пәјләјачағыг. Инанардыг да, инанмаздыг да.

Мәним јадымдадыр, Кәрај. О заманлар сәндән улдуз истәмишәм. Шаһбуздан, Коланыдан. Бичәнәкдән Батабатдан кечәндә. Инди гәһрәманлыг улдузуна бахы-

рам. Дөшүнә тахан јохдур. Истәјирәм бир анлыға ушағлыға гајыдам. Гәһрәманлыг улдузуну кәтүрүб кәндимизә гачам. Ону Салварты дағларынын лап уча зирвәсинә—Үчгардашын башына санчам. Дејәм ки, ај ушағлар, дава јатыб, әскәрләр улдуз пәјләјыр, әскәрләр улдуз пәјләјыр. Бах, бу улдузу мәнә бағышлајыблар...

Даһа мәктубларында Нахчыванын ады чәкилмир. Тарихи охунмајан бир мәктуб:

«Ата, мән јараланыб Тбилиси госпиталына кәлдим. Гырх беш күндүр јатырам. Сиздән никаранам».

25 феврал 1943-чү ил тарихли башга бир мәктуб:

«Ата вә ана! Мән јараландым, анчаг сағ гуртардым. Јарам һәлә ишләјир. Ана, мән сарыдан фикир чәкмә. Оғлунуз Кәрај».

Белә бир илтизамнамә мәктуб көзүмә дејир:

«Мән Исмајылов Сәмәд Чаббар оғлу Ләтиф әмидән Кәрајын отуз ики әдәд мәктубуну апардым.

Үнваным: Имишли рајону, Шаһвердили кәнди. 3 АПРЕЛ, 1965»

Ләтиф киши дејир ки, о мәктуб ја һәмнин адамда, ја да Нураддин мүәллимдәдир. Бәлкә дә, Москва мүхбирләри апарыблар...

Москванын кечән ил нәшр етдији «Данышыр һәлак олмуш гәһрәманлар» китабында Кәрајын чап олунмуш сон мәктубундан парчалар охујурам. Өвладла бағлы олан һәр шеји аналар јадда сахлајыр; һәтта Күләра хала һәмнин мәктубдан чап олунмамыш башга сәтирләри дә јада салыр: «Ана, јағыш јағыр, Салварты јағышы кими. Эт говурурам. Румын достларымыздан гојун алыб кәсмишик. Румын гызларындан дуз алмышам...»

Кәрај јазырды:

«Әкәр өлмәсәм, тезликлә евә гајыдачағам.»

Јох, Кәрај, сән өлмәдин. Вәтәнинин өлмәзлији үчүн өләнләр әбәдијјәт паспорту алырлар. Бәлкә, гәләбәминин бир күнү дә сәнин кими минләрлә гәһрәманын истәнилән вахт өлүмлә үз-үзә дура билмәсиндә иди. Бәли, алман фашизминә гаршы јөнәлдилән ән кәскин снлаһлардан бири дә совет әскәрләринин горхмазлыг дүјгүсу иди. Онлар лазым олан һәр бир шәрандә, ода, торпаға, суја, күлә дөнмәјә һазыр идиләр. Сән, Александр Мат-

росовун икидлинни тәкрар етмәжә кедәндә дә өлүм үчүн јох, јашамаг үчүн кетдин. Минләрин, милјонларын јашамасы үчүн, өлкәмизин, Азәрбајчанымызын, јүзләрлә шәһсевәнилләримизин јашамасы үчүн. Јхса, сән өлмәдин, сән гајытдын, бүтүн евләрә гајытдын, Кәрај!

«Ата, ушаглары јахшы сахла, фикир, еһтијач чәкмәжә гојма.» Бу сәтирләри охујанда Ләтиф кишинин кезләри јашарыр. Галхмаг истәјир. Чәлији әлиндән дүшүр. Әјилиб чәлијини кәтүрүр. Сөјкәниб ајага дурур. Кедиб шифанери ачыр. Барат онун фикрини баша дүшүр. —Бурададыр,—дејә, башга шкафдан бир говлуг чыхарыб кәтирир. Ачырам. Кәрајын шәкилләри, Совет Иттифагы Гәһрәманы ады алмасы һағгында сәнәдләр...

Асадову Латифу Асад оглы!

Уважаемый Латиф Асад оглы,

По сообщению военного командования, ваш сын, гвардии сержант Асадов Герай Латиф оглы, погиб смертью храбрых в бою за Советскую Родину.

За геройский подвиг, совершенный Вашим сыном, Асадовым Гераем Латиф оглы в борьбе с немецкими захватчиками, Президиум Верховного Совета СССР Указом от 24 марта 1945 года присвоил ему высшую степень отличия — звание Героя Советского Союза.

Псыслаю Вам Грамоту Президиума Верховного Совета СССР о присвоении Вашему сыну звания Героя Советского Союза для хранения как память о сыне-герое, подвиг которого никогда не забудется нашим народом.

Председатель Президиума Верховного Совета СССР
(Н. Ш е р н и к). Москва, Кремль,

10 февраля 1950 г.

Охујуб бир хејли фикрә кетдим. Ләтиф киши дилләнди:

— Бу гырмазы кағызы наһаг јерә охутмадым, оглум. Һәр ким Кәрајын ады илә евимизә кәлсә, ону охудурам. Елә билирәм ки, Кәрај гапыдан кириб, мәни гучаглајыр вә дејир: «Ата, лајигли оғлун ола билмишәмми?» Јаш мәни боғур. Даныша билмирәм. Демәк истәјирәм ки, ата нәсиһәти, ана өјүдү һалалын олсун, бала. Сән адсыз, хәбәрсиз-әтәрсиз дә өлә биләрдин. Бу гәһрәман адын һеч олмаса бизә тәсәлли олур, јашадыр. Кәрај елә һәр ка-

ғызында ушаглары мәнә тапшырарды. Елә бил ушаглар үчүн о, ата иди, мән бөјүк гардаш. Галды ки, өзүн көрүрсән дә... Јаз ки...

Јазырам: Ортанчыл гардашын Барат кәнд Совети сәдри вәзифәсиндә ишләјир. Кәндин һөрмәтли адамларындан биридир. Памбыг јығмынын бу гызын вахтында, бәлкә дә, сәнин хәтиринә бир күн ишдән ајрылыб мәнимлә кәнди, рәјону кәзә билди. Кировабад, Кәнд Тәсәрруфаты Институтунда гәјабин тәһсил алыр. Дәрд ушағы вар. Бөјүк оғлу Назим сәккизинчи синифдә охујур. Сән охујан мәктәбдә. Мәктәб Кәрај Әсәдов адына орта мәктәб адланыр. Һәјәтдә, јашыл ағачларын арасында бүстүн вар. Мәктәб директору дејир ки, бина дарлыг еләјир. Шакирдимиз чохдур. Тәзә мәктәб бинасы тикилир.

Кичик гардашын Ариф «Бакы» колхозунда баш зоотехникдир. Беш ушаг атасыдыр. Бачын Күлләр дә сағсаламатдыр.

Бачы-гардашларыны атана тапшырырдын. Көрүрсән, һамысыны боја-баша чатдырыб, ев-ешик сәһиб еләјиб. Өзү бир аз гочалыб. Зарафат дејил, сәксәнә јахын јашы вар. Гырк илдән артыг чобанлыг еләјиб. Колхоз гурулан илләрдә беш-он гојун-кечини габағына гатыб, колхозун бүнөврә дашларыны гојанлардан олуб. Өзүнүн делији кими, чомағыны кәтүрүб колхоз чобаны оlanda јүз баш гојун тәһвил алыб. Тәһвил верәндә исә нечә сүрүчүн һағг-һесабына гол чәкиб.

«Јазын көрүм кәнддә нә јенилик вар? Ордуја кедәндәрдән нә хәбәр вар? Сәмәд, Адыширин, Һүммәт, Сәмәндәр, Гәһрәман, Әвәз, Новруз, Әшрәф, Чүмшүд һарададыр?»

Кәнддә колхоз сәдри кимдир? Тахыл сарыдан олу-гунуз јохдур ки?..»

Шаһиди олдуғум, чәтинлијини көрдүјүм мұһарибә илләрини фикримә кәтирәм. Шаһсевән кәндинә—«Бакы» колхозуна, Һәзи Асланов колхозуна бахырам. Һәјәт нечә кәзәлләшиб, нисанлар нечә дә тикиб-гурмаг һәвәсиндәдирләр. Мұһарибә илләриндә, Кәрајын сорушдуғу илләрдә бу кәндләрдә тәкчә мұһарибәнин һәјәчан булуду, бәзән исә өлүм сүкүтү һәкм сүрүрдү. Нисанлар бөјүк әзмлә кечәли-күндүзлү ишләсәләр дә, һәлә онларын чоху дахмаларда, гамышдан тикилмиш, үстү отчәнкәл дөшәли евчикләрдә јашајырдылар. Совет һөкү-

мәтинин, колхоз гурулушунун кәлиши сәјәениндә көчәри һәјатдан тәзәчә ајрылан бу јерләрдә абадлыг ишләри чох ашағы сәвијјәдә иди. Инди бурда, сөзүн һәгиги мәнасында, еһтијач сөзү адамлара күлүнч көрүнүр. Кәнд бәлкә дә, он дәфә бөјүүб. Бу бөјүмәк сәдәчә кәмијјәт артымы дејил. Кәнд бүтүн мүәсир кејфијјәтлә, мүәсир тәләбатла бөјүүр, аддымлајыр.

Кәрајын сорушудуғу адамлардан бәзиләри мүһарибәдән гајытмајыб: Талыш, Сәмәндәр, Адыширин, Әшрәф... Бунларын бәзиләринин аналары сағдыр. Үрәјим елә көврәлди ки, онларла көрүшә билмәдим. Көрәсән, ана һәсрәтинә банс олан, онун көз јашына дөзә билән, ана фәрјадына гәһ-гәһә чәкиб күлән инсан гијафәли чәлладлары доған дашмыдыр, јохса инсан адлы иблисмидир? Көрәсән, дүнјаны доланан, көрүнмәз далғалара чеврилән ана фәрјадларыны, ана һыңгырылларыны, һәсрәтли гадын аһларыны, јетимләр нәләсини сәсдән күчә чевирмәк олмәзми? Бунлардан ән гүввәтли силаһ дүзәлтмәк олмәзми? Бәшәр гәтилләрини бу силаһын ағзына гојуб күнәш системинин ән ағлакәлмәз сонсузлуғларына атмаг олмәзми? Олар вә буну биз едәчәјик!

Кәрајын сорушудуғу адамларын бәзиләри сағдыр. Ән јахын досту, мәктәб, чәбһә јолдашы Чобан Гәрајевлә көрүшүрәм. О заман Кәрајдан ики јаш бөјүк иди. Инди ијирми беш јаш бөјүкдүр. Мағазада ишләјир. Сәккиз ушағы вар. Кәрај сағ олсајды инди онун да бу бөјдә ушағлары вар иди. Нә билим, бәлкә дә, јүзләрлә, минләрлә кәрајлар Вәтән јолунда һәлак олмәсајдылар, инди минләрлә назимләримиз, никарларымыз јох иди. Вәтәндаш Вәтән үчүн јашајыр. Вәтәндаш о заман азаддыр ки, Вәтән азаддыр. О заман шаддыр ки, Вәтән шаддыр. Вәтән дә вәтәндашлар үчүн јашајыр. Бунларын күчү бир-биринин чәзибәсиндәдир. Мәтләбдән узаглашмајаг. Сөзү Чобан Гәрајевә верәк:

— Кәрај ушағлыг достум, мәктәб јолдашымдыр. Дүзүнү дејим ки, мән орта гијмәтлә охујардым, Кәрај әлачы иди. О, мәктәбимиздә јахшы идманчы сајыларды. Буну тәриф хәтиринә демирәм, бу, фәктдыр, һәгигәтдир. О заман бизим мәктәбин шакирдләри арасында белә бир гајда вар иди: ашағы гијмәт аланлара дәрәдән сонра мәһкәмә гуарардыг. Нәмншә «мәһкәмә сәдри» Кәрај оларды. О, барышмаз иди. Чох чидди чәзалар верәрди. Бир јердә әскәрлијә кетдик. Нахчыванда бир јердә хид-

мәт еләдик. Орадан бизим дивизијаны Ирана—Макуја көндәрдиләр. Полкумузун әлачы әскәрләриндән бири Кәрај иди. Нәлә Макуда бир нечә дәфә тәшәккүр, мүкафат алмышды. 1943-чү илдә бир јердә вүрүшдүгү. Бир һадисә һеч јадымдан чыхмыр. Гызғын дөјүш кедирди. Кәрајкил ирәлидә, биз бир гәдәр архада вүрушүрдүгү. Ахшамчағы растлашдыг. Елә тоз-торпағын ичиндә иди ки, мән ону танымадым. О, таныды. Јамаһ фикирли, пәришан иди. Гәзәбли бир аһ чәкиб деди:

— Полкумуздан чох аз адам галды, Чобан! Вәзијјәт ағырдыр. О гәничәнләрин ганыны төкмәк ләзимдыр!

Вахт аз иди. Өпүшүб ајрылдыг. Ахырынчы көрүшүмүз олду. Өмүрлүк ајры дүшдүк...

Чобан бу гыса сөһбәтдән сонра бир гәдәр сусду. Сонра фикирдән ајрылыб нә вахт кәлдијими сорушду.

— Дүнән кәлмишәм.

— Кәрај Әсәдов колхозунда олмусунузму?

— Олмамышам.

— Көрмәк ләзимдыр. Кәрај Әсәдовун хәтирәси үчүн о кәнд бүтүнлүклә бир абадәдир. Анчаг бу јахшы дејил ки, һамыныз Кәрајын достлары илә атүстү көрүшүрсүнүз. Бир тикә чәрәјимизи кәмирсиниз.

— Сағлыг олсун,— дедим.— Кәлән дәфә. Дүнјамалылар кәндини көрмәк истәјирик. Ахы, дејирсиниз ора Кәраја абадәдир...

Дүнјамалылар кәндинә кәлдик, Кәрај! Сәнин адыны дашыјан колхоза. Колхоз идарәсинин вә орта мәктәбин гапылары бөјүк һәјәт ачылыр. Нәјәт гапысындан ичәри кирәндә бир һејкәллә үз-үзә кәлирсән. Сағ әлиндә автомат, сол әли гәзәблә дүјүмләнмиши, нәзәрләри Вәтәнин үфүғләринә јөнәлән бир һејкәллә! Шинелинин этәкләрини күләк бир гәдәр дала гаглајыб. Әскәр сүрәтлә јеријир. Ағыр бир дөјүшәмә тәләсир? Өзүн өзүнә таныш кәлирсәнми, Кәрај?

Идарә бинасындан ичәри кирәндә коридордакы мүхтәлиф шәкил вә диаграмлар, хәтирә-јазылар адамы сахлајыр. Колхоз сәдринин гапысынын башында кәнч дөјүшчүнү—гвардија сержантынын шәкли асылыб. Шәклин алтында гыса тәрчүмеји-һалы јазылыб:

— Совет Иттифагы Гәһрәманы Кәрај Ләтиф оғлу Әсәдов 1922-чи илдә Жданов рајонунун Шаһсәвән кәндиндә анадан олмушдур. 1934-чү илдә Шаһсәвән орта мәктәбинә дахил олмуш, 1941-чи илин октябрында сәк-

кизинчи сифин шакирди икән көнүллү сурәтдә ордуја кетмишдир. Соңра кичик командирлик мәктәбини битирмишдир. 1939-чу илдән Ленин комсомолунун үзүдүр. Ростов—Донда, Украинада, Молдавијада вурушмуш, 1942-чи илдә Моздокда сол голундан жараланмышдыр. 1944-чү илдә Румынија шәһәри Мергит әтрафында кәдән дөјүшдә Александр Матросовун икидлийини тәк-рар етмиш вә гәһрәманчасына һәлак олмушдур. ССРИ Али Советинин 24 март 1945-чи ил тарихли фәрманы илә она өлүмүндән соңра Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилмишдир.

Колхозун сәдри Әлибала дајыдан данышмаг истәји-рәм. Ону Милдә һамы Әлибала дајы адландырыр. 1935—1967. Зарафат дејил. Огуз ики ил бөјүк бир тәсәррүфата башчылыг еләмәк, нечә дөјәрләр, гуру јерә чубуг санчыб, һәгиги мәһнада илан мөләһәти жарымсәһраны, доңузгабан јатағы олан ғамышлыглары бағ-бағата чевирмәк, кәнд илә шәһәр арасында фәргин арадан ғалдырылма-сынын әјани нүмунәсини јаратмаг зарафат дејил! Колхо-за Кәрај Әсәдовун ады вериләндән соңра Әлибала дајы-нын бојнуна даһа бөјүк мәс'улијјәт дүшдү: Гәһрәманын адыны дашыјан бир кәндин адамлары нечә ишләмәли, нечә јашамалыдырлар? Дүнјамалылар кәндиниң ғамыш, палчыг көјнәјини нечә чырыб атмаг лазымдыр

Әлибала дајы јухары тәшкилатларла данышыб, мү-һәндис, ме'мар истәди. Онлар да разы олдулар. Бәли, Мил дүзүндә Дүнјамалылар кәнди јенидән доғулду. Әс-линдә, бу, кәнд дејил, Мил дүзүндә ән көзәл гәсәбә, ән көзәл шәһәрди. Икимәртәбәли, ики-үч отағы олан мән-зилләр. Һамысынын да кениш һәјәти. Һәр шеј өлчүлүб-бичилиб. Мүасир кәнд үчүн, үмумијјәтлә, мүасир инса-нын тәләбаты үчүн лазым олан јени шәраити, јени тикилиләри, ичтимаи биналары садаламырам. Бу кәнд-дән чох дејилиб, чох јазылыб.

Һәр сәһәр колхоз тәсәррүфатынын пионерләриндән бири, 64 јашлы әмәк гәһрәманы илә өлмәз дөјүш гәһрә-маны үз-үзә кәлир. Бә'ән булар саламлашыб сөһбәт еләјир. Бир-биринин дәрдинә шәрик олурулар.

— Сабаһын хејир, Кәрај!

— Ағибәтин хејир, Әлибала дајы!

— Кәндимизин тәзә јери хошуна кәлирми?

— Кәлир, Әлибала дајы, кәлир! Анчаг јоллара да бир аз фикир верин. Сиз јоллары дүзәлдин ки, бәлкә, башгалары да гејрәтә кәлә.

— Сабаһын хејир, Кәрај!

— Сабаһын хејир, Әлибала дајы! Бир аз тутгунсан, дејәсэн.

— Елә-белә, бир аз насазам. Истәјирәм әризә верәм, гојмурлар ишләјәк.

— Ким гојмур?

— Адамлар вар, мәни мәчбур еләјирләр ки, онларын көнлүндән кечәни дуруб күрсүдән адамларын бејнинә јеридәм. Дејәм ки, јајда аранда гојун сахламаг мүм-күндүр.

— Бәс нә дедин?

— Дедин ки, олмаз.

— Онлар нә дедиләр?

— Дедиләр ки, филан сәдр өһдәсинә көтүрүб ки...

— Дедин филан сәдрин мин баш гојуну вар. Мән бир о гәдәр гојуну пенчәјимин алтында сахларам. Мәним ијирми миндән артыг гојуну вар. Бир дә һәр јерин кон-крет шәраитини нәзәр әлмаг лазымдыр. О сәдр дағ рајонундандыр. Мән халгын сүрүсүнү һарамы дүзүндә сахлајыб, ғыра билмәрәм.

Сөзүм хош кәлмәди...

Әлибала дајы фикирдән ажрылыб, көрүрдү ки, сән динмәз-сөјләмәз, мәғрур бир дурушла онун үзүнә ба-хырсан. Демәк истәјирсән ки, һеч јердә гәһрәманлыг мүбаризәсиз газанылмыр.

Чамаатын мәнһәббәти, өзүнүн тәмкини, достларын, ағсагаларын мәсләһәти Әлибала дајыны јериндә сах-лады. Замаң онун дедијини тәсдиг еләди. Мых мисмара дөңдү. Дүз јолда оланлар ғалиб кәлдиләр.

Бир күн, гоча сәдр даһа фикирли көрүндү. Бақыја Али Советин сессиясына кедирди. Киминсә бир һавајы сөзү ғаныны ғаралтмышды.

— Әлибала дајы, бу мәсәләни Бақыда јахшы өјрә-нин. Дејирләр Кәрајын адыны бизим колхоздан көтүрүб өз кәндләринә верирләр. Кишинин ғаныны ғаралтды-лар. Сәфәр үстә фикирли олмаг јарамаз дејирләр. Мәк-тәб директору Јағуб мүәллимә зәнк вуруб, јанына чағырды. Деди: Адамларын башына ағыл гојун. Белә сөһбәтләр кәнд чамаатынын әһвали-руһијјәсинә пис тә-

сир едә биләр. Онлар үчүн Кәрај да бу кәнддә охујур, ишләјир, тәсәррүфата рәһбәрлик едир.

Бу сөһбәтләрә инанмаса да, бүтүн јол боју Әлибала дајы бу фикри бејниндән чыхара билмирди: «Нечә јә'ни филанкәсин өз кәнди, өз шәһәри, өз јери, елә бу кәнд дә бизим дејилми? Мил дүзү, Муған дүзү, Абшерон јарымадасы, Нахчыван чухуру... Кәрај бунларын һамысында доғулуб, һамысында јашамајырмы?»

Һәлә, Кәрај, Әлибала дајы дејир ки, өмүр мөһләт версә, Дүнјамалылар гәсәбәсини Мил дүзүндә Кәрај Әсәдов шәһәри еләјәчәјәм. Кәнд тәсәррүфаты мәнсуллары истәһсал едән шәһәр!

Мән ади бир чаваб мәктубу јаздым, Кәрај. Нәји дудумса, нәји көрдүмсә вә нечә көрдүмсә, елә јаздым. Мән бу күн јаздым. Бу күнкү кәнчлик адындан, Вәтән мұһарибәсинин өзүнү көрмәмиш, архада онун ачысыны дадымыш бир нәсил адындан јаздым.

Сәнә һөрмәт вә мәнәббәт бәсләјән бир гәләм саһиб...

1967

ИКИНЧИ ЈЕР... «ИКИНЧИ АДАМ»...

Һәјат бүтүн инсанлара јер вермәјә борчлудур. Бу онун низамнамәсинә әбәди һәкк олан маддәләрдән биридир. Һәјат бу борчуну јеринә јетирир, лакин маддәсинин сонунда чыхыш ишарәси гојуб, «бу шәртлә ки...» эләвәсини дә еләјир. Јә'ни бу шәртлә ки, истәдији вахт истәдији адамдан истәдији јери кери алмаг һүгугуну өзүндә сахлајыр. Бу нечә шәрт олды? Сәхавәтлә сәртлик арасында бир аддым мәсафә вармыш ки! Бурада икинчи чыхыша да раст кәлирик: «Бу јердә нә гәдәр отурмағын нечә отурмағындан асылыдыр». Бу јер сәнә мәхсусдур. Габаһәтин ону бешчә күндә учура, фәрасәтин исә өмүрлүк үнаан еләјә биләр... Бу јери бош гојуб кәдәләр дә олура... Әсил јүксәк әмәл саһиб, вәзифәсинин бөјүк-кичиклијиндән асылы олмајараг, чәмијјәт—кәнатда өз орбити, өз чазибәси олан бир планетдир. Бу планет өз өмүр јолуну баша вурур, әријир, көзә көрүнмәјән, лакин әввәлкиндән истиси—һәрарәти аз олмајән әмәлләрә дөнүр. Өзү дә бир әмәл дикәрини итәләјиб јериндә отурмур; она сөјкәнир, онун гоншулуғунда јер алыб јашајыр. Инсанын хејирхаһлыг, ишкүзарлыг фәалијјәти үфүгә гәдәр узаныб кедир... Нә гәдәр истәјирсән, атыны сүр; күләкләри голларына дола, булуллары чәтир елә, улдузлары тум кими чыртла! Ахырда бир күн бир јердә дајаныб керијә—фәалијјәт мејданына бахацагсан, даһа доғрусу, «бах» дејәчәкләр «Сәнә бир иш, бир вәзифә «гәлиби» верилмишиди. Ағлына, билијинә, бачарығына, истәдадына көрә гәлиб! Сән бу гәлибә сығмадан, ону кенәлтдин, бөјүтдүн. Мејданына сығмадын, даһа бөјүк мејдан истәдин. Јерин, вәзифәнин, иш гәлибинин һөрмәтини галдырдын. Өз јеринә дүшдүн (өз јеринә!). Јерә јарашыг олдун. Өмүр өзинини көрдү. Евин кими

догма, чарпайын кими јумшаг везифе креслондан ажрылды. Тэнтэнэ, тэбриклэр, алгышлар... Бирдэн диксиниб ајага дурдун. Элини көзүнүн үстүнэ гојуб, кэлдијин јола бахдын...»

Бир инсан бир ана дөшүндөн сүд эмир! Өзүнүн лажласы, өзүнүн бешији, өзүнүн ојунчаглары, өзүнүн севкиси, севкилеси, өзүнүн өвлэды... Бу тэбини «фәрдијјэт-чилијин» тәсириндәндири ми, инсанын өз чыгыры, өз јарадычылыг ешги—фәалијјәти өзүнә даһа догма, даһа јахындыр? Бир јердә бир адам отура биләр. Везифәчә икинчи, үчүнчү, дөрдүнчү ола биләр. Јердә инсан отурубса, о һәмнин јерин биринчисидир. Беләләри коллективдән ажрыланда... Рәһбәри олдуғу коллективә елә кәлир ки, илләр боју инсан—кәмилирин јан алдыгы, арзуларын, үмидләрин лөвбәр салдыгы бир фәалијјәт адасыны о адам өзү илә апарды. О јерә башга бириси өз тәзә «тикинти мејданчасы» илә кәләчәк. Јени гургулар ән'әнәви бир «дәјирманы» бәлкә, даһа јахшы ишләдәчәк. Бу тәзә кәлиш тозу азалдачәг, пәнчәрәләрин ишығыны, дөшәмәләрин парылтысыны, јарадан әлләрин сүр'әтини артырачәг. Әлиндә бу тәзә ишыг, «көһнә ишыгын» давамдыр; она дүјүлүб, онун гатышығында јујүлүб тәзәләниб. Јох, јенә дә адамлара елә кәләчәк ки, бир инсанын јери бошдур. Бајатыларымызда белә бир бејт вар: «Күндә бир кәрпич дүшәр өмрүмүн сарајындан». Ајры-ајры кәрпичләрдән ибарәт бу сарај бир инсандыр. Өмүр ээлзәләси бу сарајы учуранда бошлуг галдыса, демәк инсан јашамајыб.

Мәрһум драматург Сабит Рәһманын «Улдуз» комедијасынын персонажларындан бири—Мәһәммәд Мәһәммәд оғлу Мәһәммәдов дағәтәји рајонлардан бириндә елми-тәдгигат ишләри апаран экспедисија рәисинин мұавинидир. Бу адам өзүнү о гәдәр икинчиләшдирир, о гәдәр «мұавинләшдирир», бир вахт өзү дә ајылыб көрүр ки, нә көрмәјә иши вар, нә отурмаға јери; Мәһәммәд Мәһәммәд оғлу Мәһәммәдов бу күлүнч вәзијјәтдә куја өзүнү итирмир вә тәсәллиснин бунда тапыр ки, елә мұавинин вәзифәси сәдр олмајанда онун јериндә отурмагдыр...

Инсан өз јериндә, һансы иш саһәси олурса-олсун, бөјүк вә ја кичик әмәлиндән јондуғу хатирә «һејкәлини» гојуб кәтмәлидир.

— Сән исә...—Сәһбәтимин әсас сәбәбкәры олан дикәр Мәһәммәд Мәһәммәдова өзлүјүмдә суал верә-верә

ғаныш бир бинанын пилләләрини галхырам,—бу бојда бир кабинетин ачар-килидини сәнә тапшырыблар. Нитгләрини, вәдләрини лентә јазыб уч-уча дүјсәләр, экватору бир нечә дәфә долана биләчәк һәрәкәт хәттин лар. Телефон данышыгларыны һәлә демирәм. Бармағыны зәнк дүјмәсинә басыб, нечә килоуат-саат электрик энерјисни ишләтмисән. Бүтүн «шүүрлу фәалијјәтини» елә бир истиғамәтә јенәлтдин ки, ахырда бу вәзифәнин әлүб-олмамасы әһәмийәтини итирди. Саһаһ бу вәзифәјә кәлән адам нә гәдәр әмәк сәрф еләмәлидир ки, сүбүт еләсин: «Бу гапыдан кирин, бу отагда, бу идәрә ишинин ән азы јарысына чавабдәһ мәс'ул адам әјләшиб!» Демәли, кабинетин һөрмәти ону ачанын истәдадындан асылдыр, вәзифә креслосундан әјләшәнин һансы «бучаг алтында» һәрәкәт етмәсиндән асылдыр.

— Нитг иш демәк дејил. Нитгдә азадсан. Өзү дә һарда, кимдән сонра чыхыш етмәји дә һесаблајырсан. Бир дә ола биләр ки, сәндән чох-чох ашағы вәзифәли адам сәндән јахшы данышыр. Данышыр вә һеч нә һәлл еләмир; бу мәсәләләрин һәлләндә һеч бир мәс'улијјәт дашымыр... Сонра мәсәлә кәлиб имза атмада, виза вермәдә дүјүнләнир. Онда икинчилик көмәјә кәлир.

Икинчилијин јахшы чәһәти ондадыр ки, сәндән јухары да вар, ашағы да. Јухарыдан кәлән дәркәнары ашағы, ашағыдан кәлән «мүшкүл» мұрачиәтләри исә јухары—биринчијә тәрәф өтүрүрсән: «Бу мәним һүгүгүм даһилиндә дејил, мүдирлә данышын...»

Биринчи рәис—әризә мәктублара дәркәнар гојарды: «... јолдаш, танышылыг үчүн.» Мән дә үнванына өтүрәрдим: «Шөбә мүдири, танышылыг үчүн». Икинчи рәис гәти һөкм верәрди: «Нәзәрдә тутулсун!» «Бу барәдә мәнимлә данышын!» вә с. Мән дә шөбә мүдирина: «... јеринә јетирин!»

Јалһыз јеринә јетирмәк, даһа дүзү, бујругчулуг психолокијасы илә көнүллү барышыб, башгасынын ирадәси илә «ирәли, керн, саға, солә, узан, галх!» һәрәкәтләри...

Биринчи јохламада хәстәләнемәк, икинчи јохламада әввәлчәдән һаваны ијләјиб, мә'зунийјәтә чыхмағы бачармаб... Бу көһнә «фәлсәфә» маддәсини көзәлчә әзбәрләјиб, өзү дә утанмадан тәқрар еләмәк: «Икидлик ондур. Доғгузу гачмагдыр, бири дә һеч көзә көрүнмәмәк!»

Мәңз көз габагында ола-ола көзә көрүңмәмәк! Күл-лә атмадан, вурүшмадан дөүшчү ады илә дөүшдән саламат чырма! Вачиб мәсәләләрә мүнәсибәтдә белә «бахарыг»лар, «нәзәрдә тутарыг»лар вәдләри илә күнү совушдурмаг вә с. Шаир јахшы дејиб: «Вәзифә инсана шан-шөһрәт дејил, инсан вәзифәҗә шөһрәт олмалы!» Елә билмәјин ки, бу мисралар она таныш дејил. Бу гәбил кәлиши көзөл образлылыг онун үчүн чождан көһнәлиб. Бунлары истәдијин кими, мәсәлән, белә дә демәк олар: «Јүксәк мааш вармы?—Вар! Тәлтифләрдә, тәбрикләрдә, тәриф мукафатларда јухарыдан икинчи јер тутурсанмы?—Тутурсан!» Анчаг зәнкләр, мүрачиәт кеткәлләри бир гәдәр јорур сәни. Ејб етмәз, бу да бир нөв идмандыр. Бәдән һәрәкәт едир—чијин дартылыр, һејрәт-ләңирсән. Көзләр гыјылыр, гашлар дартылыр—тәәччүб! Әлләр индичә көз габагындан «гејбә чәкиләң» карандашы кәзир—әсәбиллик әһвали-руһијјәси!

Мүәјјән бир диләк үчүн мәртәбәләр галгыб гапы ачан, бәлкә дә, бир нечә күн психоложи чәһәтдән өзүнү бу көрүшә һазырлајан вәтәндаша биринчи кәлишдә, елә көрүнүр ки, доғрудан да, гаршысында мүасир, ишкүзар бир адам әлләшиб: кејим, сәлигә-сәһманы јериндә, сачы дараныб-јағланыб, үзүнүн гырышлары гајгылы бир адама мәхсус! Дејилән сөзү гулагларындан әввәл көзләри алыр. Онун көзү илә гырмызы карандашы ејни мәгсәдә хидмәт едир: көз сәнин көзләриндән чәрәјаны алыб карандаша өтүрүр. Карандаш исә һәрәкәт-енерјини сөзә чевириб кағызы төкүр. Кағыз да бунлары сәс—әмрә дөндәрәчәк! Көр һәлә ајларла ахсаја-ахсаја, јаныны тарта-тарта идәрә пилләләрини ағардан бир дүјүнлү иш әлин һөкмү илә нечә дә тезликлә төкәринә миниб, јолуна дүзәләчәк!

М. Мәһәмәдов өзүнүн билик вә дәрракәсини нүмајиш етдирәчәк: «Гој бә'зи сәнәт адаллары елә зәнн ет-мәсинләр ки, јумурта јемәк үчүн мүтләг јумуртламаг һүгугуна малик олмалысан вә ја сүдүн дадыны билмәк үчүн бузов олмаг кәрәкдир... Билирсинизми, бөјүк Низами јер-мәнсәб дүшкүнләри һаггында нә дејир? Дејир ки, инсан күчү чатдыгы дашдан јапышса јахшыдыр...

Мәнсәб зирвәсинә тәләсә ки, сән—
Ордаң јыхыланда әзилмәјәсән.
Нә гәдәр алачгандан јыхылса адам,
О гәдәр агрысы аз олур мүдам.

Нә вахт дејиб, билирсинизми? Лап дүнән дејиб!»

— Бәли, бәли,—мүсәһиб тәсдиги бир аз да гүввәт-ләңдирир,—дүнән нәди, бу күн дејиб!..

Дејирләр ки, инсан көзү тәрәзидир. Вә елә илк бахышдан көз, гаршысында дајанан мүсәһибни дахилини тәрәзијә гојмаға гадирдир. Јох, мәнчә, бу, јарадычы фан-газијанын арзусундан доғуб: Көздә бу гүдрәт ола биләјди! Әслиндә көзү иллүзија алдада биләр вә билир дә. Сөзүн, вәдин—дилиң архасында мүәјјән ишин нәтичәси дурур. Көзүн һаглы олуб-олмадығыны бу тәрәзидә кимин нә чәкмәси вә нечә чәкмәси мүәјјән едир.

Бәс нечә олур ки, мешин гапы далында — шыглы отагда, мәхмәри рәнкдә—көзәл чилаланмыш маса архасында әјләшән, һәтта Низамидән, Толстојдан, Ремаркдан мисаллар кәтириб гаршысындакы адамы мүәјјән мүддәтә гәдәр һипноза мәрүз едән бир мүгәвва узун мүддәт «тәшкилатчылар» сјаһысындан дүшмүр? Бунун бир сыра сәбәбләри вар. Һәлә гәјјумлуғ чәтирини, мүәјјән нүфузларын тәканыны, «кимин кими» олмаг амилләрини бир јана гојаг. Охучулар дејә биләрләр ки, бу бизим һәјатымыз үчүн характер «нүмунә» дејил, мүәјјән әјаләтә мәхсус ефемер вәзијәтдир. Белә исә, биз Мирзә Чәлил вә Әләкбәр Сабир ән'әнәси диванында беләләринин гәтлиңә фәрман верә биләрки. Һәр һалда һәмин шәхси һөрмәтли охучуларә тәгдим етмәји мәсләһәт биләрәм. Аллаһ еләмәмиш, гаршыларына чыхар бирдән. М. Мәһәмәдов бој-бухунундан пис дејил. Күчәдә хәнчәр үдмүш адамлар кими дүмдүз јеримәји бачарыр. Таңыш-билишләри меһрибан саламламаг, «зәнк елә, көрүн, көрүшәк» самимијјәтинә инанмамаг мүмкүн дејил. Анчаг һәлә киминлә отуруб-дурдуғуну көрән олмајыб. О вахты илә индики идәрәдә ади бир иш саһиб иди. Өз јериндә чох раһат отурмушду. Исте'дады илә исте'дад-сызлыгы елә бир тәздә тәшкил етмирди. Демәк олар, бүтүн ичләсларда ахыра јахын сөз алар, кимисә тәңгид еләр, кимисә тәрифләрди. Унвансыз, мүчәррәд нидалар: етмәк ләзымды, еләмәк ләзымды, көһнә иш үсулларындан әл чәкмәк ләзымды!.. Бир күн ким исә бармагыны дишләди: кишинин голундан тутуб габаг чәркәјә кәтирдиләр, икинчи сырада отурдулар...

Бәс М. Мәһәмәдовун пахыры нә вахт ачылыр? Она мүрачиәт едәнләр нәтичә көзләјир: бир кәлиш, ики кәлиш, үч кәлиш... Бә'зиләри елә биринчи кәлишдә өзүнүн

сəһвини анлајыр: «Јох, бу күлүш рола кирмиш бир һырылты имиш». «Јох, о үздəки гырышларда һеч бир чиддијəт јох иди. Јалан архлары иди онлар һамысы. О јекə башын јекə алнында хејирхаллыг наминə һеч нə јазылмамышды...»

Өз сəһвини анлајанларын бəзилəri «лəнəт шејтана» дејиб, рəддин-изини јыгыб кедир. Бəзиси дə јаланчыны мənзилнə гəдэр говур. Белəликлə, пəрдə јыртылыр, сифəт көрүнүр, характер мүəјјәнлəшир. О, мəлүм сəнкəринə сығыныр:

— Гардаш, билирсən, мən икинчи адам, мəним һүгүгүмүн сəрһəди вар!

Нечə јəни икинчи адам! Нечə јəни мəним һүгүгүмүн сəрһəди вар! Ким икинчи адамын һүгүг сəрһəддини билмир. Һэр бир биринчинин дə мүəјјөн һүгүг сəрһəдлəri вар! Сəһбəт бу сəрһəдə гəдэрки эразидə «экер-бичиндэн» кедир. «Мəрзин» о бири үзү башгасына мəхсүсдүр.

Курки Радовун «Человек на службе» («Литературнаја газета», 1973, № 1) адлы мəгалəсиндə бу мəсələјə чох чидди шəкилдə тохукулур. Сənə иш тапшырылыб, вəзифə тапшырылыб. Сən ағыр јүк дартан узун зəнчирын бир һалгасысан. «Мən чəкмирəm вə чəкмək истəмирəm» демəјə һаггын јохдүр. Бир һалда ки, күчүнə күвəниб зəнчирə гошулмушсан, ја сон мənзилə гəдэр дартмалысан, ја вахтында гырылмалысан ки, зəнчир һалгасы башга һалгаја гошула билсин. Ким дејə билэр ки, бу узун зəнчир һалгасынын һансына даһа чох күч дүшүр. Бəлкə дə, һамысына ејни дэрəчэдə. Зəнчирлə ишимиз јохдүр. Гој о, јүк дартмагында олсун. Идарə рəһбərлији ишиндəки бу зəнчирвариликдə, мənчə, чох мəс'ул, аз мəс'ул вə ја орта мəс'ул шəхс јохдүр. Идарə мүдири идарəнин үмүни ишинə нə гəдэр мəс'ул исə, шə'бə мүдири дə шə'бə дахилиндə о гəдэр...

Икинчилик икинчи дэрəчəлијə енмəсə, демək олар ки, бу адам биринчигə гəдэр олан «мəсафəдə» биринчидир; јалныз бир адамын икинчисидир, бир коллективин јох! Башга сөзлə, вəзифə бөлкүсүндə конкрет бир сəһəјə чавабдєдир, өзүнүн дедји сəрһəd дахилиндə, əслиндə, əсил имкан сəһибидир. Бу имкандан шүурлу имтина шүурсулуддан даһа пəсидир. Бəзən белəлəринин јүкүнү дə идарə мүдири өзү чəкир. Əлбəттə, һеч бир тəшкилатчы илдырымын ағзындан дүшмəјиб вə бүтүн ағырлыг-

лары дартмаға гадир тəклэр һələ доғудмајыб. Тутак ки, филан тикинти идарəсинин директору өз ишиндə маһир тəшкилатчыдыр. Лакин ола билсин ки, баш мүнһəндис, баш механик вəзифəсинə ендикдə һеч орта сəвијјəли дə дејил. Бунлар мəлүм мəсələлəрдир. Əн пəси одур ки, бу «икинчи адамлар», икинчилик психолокијасы илə мүəјјөн коллективин һавасында јəһəрлəјир, өзлəri кими көлкэдə битөн адамларын рəттирмəси үчүн «мүнбит» шəраитин бүнөврəсинə таш гојурлар...

...Бизим рəјонда Фəрзалы адлы балачабој бир киши варды. Балачабој, долу-тəкмə. Гуришун Фəрзалы дејəрдилэр. Ичракомун атларына бахарды. Кəһнəдэн јахшы ат минəи, тојларда биринчи «панаг апаран» олмушду. Гызлы Орду һиссəлəri Нахчывана кəлөндə бир дəстə атлыны башына јығыб, габага чыкмыш вə бөлөдчилик елəмишид...

Заман-јаш өз ишин көрмүш, ат ојнатмаг дəмлəri архада галмышды. Бир күн елə бил ки, Фəрзалы киши јенидэн чаваалыға гајытды. Ичракомун сəдри ову чагырыб вəзифə тапшырды. О да мəмнуннијəтлə разылыг верди.

Фəрзалы киши атлары сувармаға апаранда рəјон чамааты тамашаја чыхарды. Атлар елə шəһə галхар, елə ојнајардылар, дејəрдин ки, бу саат ганадланыб учачаглар. Сəдр дејəндə ки, Фəрзалы киши, кəһər аты јəһəрлə, кəндə кедирəm. Фəрзалы ичкч һалда диллənəрди: «Сəдр, хəһиш едирəm јəһəрлə сөзүн демə, дə ки, кəјдəмирин, гара кəһəri ганадларыны таш! Мən ат сахламырам, гартал сахлајырам». «Јахшы, баш үстə»,— дејиб сəдр күлүмсүнəрди. Күнүн һансы вəдəсиндə һансы аты минмəји, əслиндə, Фəрзалы киши мəслəһəт көрəрди. Дүшəндөн сонра тангырыны бошалдыб, нə вахт арпа, нə вахт јонча-самап вердирмəји дə дөнə-дөнə тапшырарды. Бир күн сəдр чох рəсин тангырыг верди: «Филан аты јəһəрлə, Нурс кəндинə кедирəm!» Фəрзалы билдирди: «Атлар тəзəчə судан кəлиблэр, јарым саат беллəринə эл гојмағы мəслəһəт билдирəm».

Сəдр динмəз-сөјлөмөз төвлəјə кирди, атын бирини јəһəрлəди вə ајағыны үзөнсийə гојуб јола дүсөлдү. Фəрзалы киши сəдрин далайчə бир гəдэр бахды. Онуң чидди һэрəkəтинə инанандан сонра төвлəјə кирди, əсəс вэри олан сəбəтнини далайна атыб чыхды... Бирбаш даг өтəјинə—кəндə доғру. Гара даш керн дөнүб бахды, Фəрзалы

бахмады. Бир нечә күн кечди, атлар нәзилди, гарынлары габыргаларына жапышды. Јенә дә јер гашыдылар, өзкә мейтәрә чилов вермәк истәмәдиләр. Сәдр онун далынча адам јоллады, зәнк вурду, сифариш еләди. Нәтичә вермәди. Фәрзалы кини ајагыны башмагдан чыхармады. Кәндә кедән күнүн сабаһысы тарлаја чыхды, котанын дәстәјиндән жапышды вә «ала өкүз, чәк котаны» холаварыны арам-арам зүмзүмә еләмәјә башлады. Јенә дә миннәтчиләр ајаг ачдылар. Фәрзалынын чавабы бир олду:

— Әкәр бир мейтәрлијин сәрбәстлијини дә сахлаја билмирәмсә, онда һеч инсан кини бу дүнјаја кәлмәјә һаггым јох имиш. Даһа бачардығым ишин јијәси олмаг истәјирәм. Јәгин сәһв еләмишдим; торпагдан ајрылмышым. Инди башымын үстүндә күнәш, ајағымын алтында торпаг, әлләрим котан дәстәјиндә...

Мән демәк олар, Азәрбајчанын бир чох рајонларынын, ајры-ајры рајонларда бир чох кәндләрин тәсәрруфат тәрчүмеји-һалына бәләдәм. Бир гајда олараг, бу тәсәрруфатларын һамысында бригадирләр өз ишләринә јахшы бәләд олан, мүстәгил, нуфузлу адамлардыр. Иш елә гурулуб, елә јөндәмә дүшүб ки, сәдрә санки һеч иш галмыр. Белә колхозларда кәндләрин һамысы абаддыр, өз кәнд тәбиинлијини сахлајан балача «колхоз шәһәрләри» көз-көнүл охшајыр. Белә колхозларда сәдрләр әсәсан «мәдәнијјәт назирләридир», тикинти-гуручулуғ, абадлығ ишләринә мәшғулдулар.

Јашы јүзү һагламыш, һәлә дә әлләри ишдән сојумажан бир гочаны хатырлајырам. Адамлары кет-кәлә салан, сүрүндүрмәчи идарә мүдирләри барәдә сөз дүшөндә чох чидди тәрздә дејир: «Бунлар јаначагсыз адамлардыр. Торпага әјилмәјән, чајда-булагда јуунмајан, зәми нәғмәси ешитмәјән, шум әтрини синәсинә чәкмәјән јаначағы гуртармыш, ишығы сөнмүш адамдыр. Беләләринин алтындан стулу чәкин, јеринә даш сојун, көрүн отура билирләрми! Алты исти олан јағыш алдакынын нә сојуг чәкдијини һардан биләр?»

Мәсәләнин бир мүрәккәб чәһәти будур ки, М. Мәһәмәдов кәмиләрин бәзиләринин «јаначағы» вар. Амма шәхси ләјагәт, мәнлик, гурур һиссинин јохлуғу «јаначагдан» истифадәјә имкан вермир. М. Мәһәмәдов јахшы билир ки, биринин көлкәсиндә кизләнмәдән дә ишләмәк, вәзифә бөлкүсү нормалары даһилиндә фәалијјәт

көстәриб, һәрәкәт еләмәк мүмкүндүр. Анчаг бу сәрфәли дејил. О дүшүнүр: «Сајыг баш даһа саламат олар. Ән ағыр ишин өһдәсиндән ишләмәмәк кәләр!» Киши идарәчилик ишинин «мәнтигинә» бәләддир: биринчи һалда сәнәдләрдә голун—имзан олур, дәркәнарын олур, башга сөзлә, әсил икинчи чавабдәһлијиндән сонра «күмүш медалы» сәнин јахандан әсмәгдән чох ачмаг тәһлүкәси кәзләнилдә биләр... Биринчи һалда тәнбәһә шәрикли олмагдасә, икинчи һалда тәлтифә шәрикли даһа чох нәшә верәр...

Мәсәләнин даһа мүрәккәб чәһәти дә вар: икинчиләр-дәки икинчидәрәчәлик кејфијјәгини бә'зи «биринчиләр» дујур вә бу онлара сәрфәлидир. Ону истәдији вахт «силаһландыра», истәдији вахт «тәркисилаһ» еләмәјә гадиридир. Биринин бујруг сәһиби, дикәринин бујруг гулу олмаг мәнәфеји һардасә бирләшир. Бу о заман баш верир ки, бу баш-баша верәнләр бир-биринин ишини ајрылығда көрә билмәјәчәкләрини анлајырлар. Бунлар артыг шәхсијјәтчә ејниләшмиш, даһа доғрусу, шәхсијјәтсизликдә бир-биринин тамамлајан характерләрдир.

Бунлар, әлбәттә, гаршымыза чыхан мүәјјән тәсадуфләрин дөнкәдән дығырлатдығы көтүкләрдир. Кешиш вә тәмиз әкин саһәсиндә ара-сыра көзә дејән, бәрәкәтли торпағын ширәсини чәкән алаг отларыдыр. Бунлары гопарыб атмаг, дејирләр ки, асандыр. Амма вахт итирмәлисән. Бә'зән дә көздән јаынырлар; тохумларыны јерә төкәндән сонра көрүнүрләр. Бүтүн бу мәсәләләр барәсиндә бу вә ја дикәр шакилдә јазылыб, дејилиб, бундан сонра да, јәгин ки, аз јазылмајачаг.

Хүсусән икинчи јер, «икинчи шәхсијјәт» проблеми барәдә. Бурада елә инчә психоложи телләр вар ки, бә'зән бунун биринин ғырылмасы илә идарәчилик ишиндә чидди мүнәгишәләр төрәјир... «Мәнләр»ин тоғгушмасы илә коллективдә низам позулур, план кәсирдә галыр, чох вачиб мәсәләләрә сәрф олунасы ғызыл вахт мә'нәви туллантыја чеврилир.

Бир-ики ил бундан әввәл бөјүк бир мәдәни мүәссәсәнин рәһбәри вәзифәдән кетди. Вахты илә јахшы ишләмиш, өз саһәсини јахшы билән бир мүтәхәссис јаваш-јаваш «мәнләшди», бүтләшди, һарынлашды вә ашды. Биринин ишини көрәндә, икисинин ишини көрүб, һүгуғуну әлиндән аланда мүт'илик көстәрдиләр, икинчиләр, үчүнчүләр далда-бучагда килеләндиләр, голундан тутуб

көзүнүн ичинэ бахмадылар. О өзүнэ кэлэ билэрди, эв-
вэлки кејфијјетлөрүнни тозуну сибил, доғмалашдыра
билэрди. Либераллыг эһатәсиндә она елә кәлди ки, һәр
шеји тәк һәлл едә биләр; бир нәфәр һәр шејә гадирдир.
Нәһәјәт, һәр шејә гадирлик онун әл-ајағына кәләф ол-
ду. Мүвазинәт итди. Мәнчә онун өзүндән чох, ону әһа-
тә едәнләр, икинчиликлә барышанлар күнаһкар идиләр...

Белә вахтларда Фәрзалы кишиләрин һејкәли гаршы-
мызда дикәлиб, һәр косин јерини өзүнә кәстәрир. Әли-
мизә бел верир, күлүнк верир, мүәјјән гәдәр дә торпаг
саһәси. «Ишләјин, дејир,—мүнағишә, чәкишмә, мәнәм-
лик ишсизлик әләмәтидир. Бизим бу бојда торпағы-
мызда истәнилән гәдәр нүфуз галалары тикмәк мүмкүн-
дүр. Әсил мәсәлә бу галада әбәди чәнкәвәрликдә
дејил, шәрәфли кешикчиликдәдир».

ФРАНСА ВӘ... УЧУНЧУ ФРАНСА ПАРИС ҺЕЈРӘТИ

Мән дә сәфәр тәәсүратыма тәјјарә мејданындан
башламаг истәјирәм. Шереметјево тәјјарә мејданындан.
Инди бу пријом һәм чох көһнәлиб, һәм дә чох дәбдәдир.
Көһнәлиб она көрә ки, ишләниб, бозарыб, ағарыб. Дәб-
дәдир—она көрә ки, тәјјарә миник вәситәси кими һәлә
дәбдән дүшмәјиб. Адамлары мәнзил башына даһа тез
апарыр.

Тәјјарә мејданы... учуш... һәјәчан... вәтән һәсрәти...
Булулдарын үстү... Ана торпаг, әлвида... Әввәлләр күл-
әјим кәләрди. Инди исе булар һамысы чох тәбии көрү-
гүр. Чүнки һәрә бир чүр ајрылыр, бир чүр һәјәчанланыр.
Һәтта ејни бир адамын мүхтәлиф вахтлардакы ајрылы-
ғы бир-биринә бәнзәмир. Вәтән һәмән, булул һәмән, көј
ләмән. Јазыларда ејни башлангыч ола биләр. Мән дә
әлә јазанлардан бири...

Учуш һәјәчаны тәсириндәнми, нәдәнми, рабитәсиз
рикирләрим зәнчирләнди, мәнни чәкиб тәләбәлик илләр-
нә апарды. «Харичи әлкәләрин итисади чоғрафијасы»
тәрслијини варағлатды. Бир дә чоғрафија мүәллимин
И. Ахундовла көрүшдүрдү. Мүһазирәни дајандырыб
орғу кечирдији дәгигәләрдә. Нәзәри мәнә зилләнди. Бир
әдәр чашдым вә тез өзүмү јыгышдырдым. Көрдүм
үлүмсүнүр. Гәрибә бахышлары варды онун. Мәнә елә
тәләрди ки, онун бахышлары дашы-дәмири дәлиб кечә
идир, «диварын о тәрәфини көрә билир». Үстән ашағы
дамы сүзәндә санки бүтүн варлығыны о саатта тәрә-
ијә гојмағы бачарырды. Тәләбәнин үзүнә бахан кими
азыр олуб-олмадығыны вә ја һазырлыг дәрәчәсини тә-
ин едәрди. Нәзәрини синифда кәздириб, јенидән һәмин
бәлләдији» гејри-һазыр «гәһрәманын» үстүнә кәтирәр

вə бирчə кəлмə: «Өз хəчалəтин өзүнə бəсдир»—дєјəрди. Сонра бу сєз ағзымыза дүшəр, дəрсин сонуначан «Хəчалəтли» тəлəбəни мшажит едəрди. Бу хəчалəт јүкүнү ондан «мүкафат алмаг» чох ағырды. Бу јүкүн алтына кирмэкдэн гачардым.

Мүəллим көзүнү мənə зиллəјиб күлүмсүнүр. Бу о демəкдир ки, назыр олдуғуму билир вə нэм дə хəритəја чағырыр. Өзүмдэн разы халда чубугу көтүрүр вə «Дүн-јанын сјјаси хəритəси»ндə шəргдэн гəрбə эјри хəтлэр чызырам. Франса... Саһəsi 551 мин кв км, əһалиси 52 млн... шимал-шəргдэн Белчика, Лүксембург, шимал-шəрп вə шəргдэн АФР, шəрг вə чөнуб-шəргдэн Исвечрə вə Италија, чөнуб-гəрбдэн Испанија вə кичик Андорра республикасы илə нэмсəрһəддир. Чөнуб-шəргдэн Франса сəрһəдиндə кичик Монако кјјазлығы јерлəшир. Əн бөјүк шəһəрлəri: Парис, Марсел, Лион, Тулуза, Бордо, Нитса, Наит, Страсбур. Инзибати чəһатдэн 90 департамент бөлүнүр. Лүксək инкишаф етмиш капиталист өлкəсидир. Мүстəмлəkə саһəсинə көрə Европада Инкилтəрэдэн сонра икинчидир. Инди онун тəркибиндэн...

— Диггəт!!! Миник башланыр!

Чография дəрсин јарымчыг галыр. «Ил—62» тəјјарəси бир көз гырпымында шығыјыб гарлы-човгунлу навадан ајдын сəмаја, булулдарын үстүнə галхыр.

Салам, гырмызы күнəш!

Саламат гал, Вəтəн, јени көрүшəчən,—демək истəјирəm. Тез фикримин ајагындан дартырам. Бу нəди, тəзə демək лəзымдыр! Вəтəн вəтəндир. «Вəгəн» сөзүнү дə-јишмək олмаш. Бəлкə, «көрүшү» «көрүм» јазым. Бирдэн елə бил пəнчэрэдə көзүмə бир мисра көрүнүр.

«Үрək дєјир: саламат гал ана торпаг, ана јер...»

Дєјирəm, намы бир чүр кедир, бир чүр гајыдыр. Амма башга чүр көрүр јад өлкəни. Ашыг көрдүјүнү чагырар, дєјиблэр. Бəс көрмəдјини нечə чағырмалыдыр. Бəлкə, елə ашыг көрмəдјини чағырса јашыдыр. Онсуз да көрдүјүнү көрүр. Көрмəдјини дə чағырса, көрдүјү көлкəдə галар! Еһ, нə билим, гəрибə алəмдир бу бəхыб көрмөмək вə көрүб бəхмамаг просеси. Бу просесдə јалан нəгигət дə вар, нəгиги јалан да. Бунлары «дој-муш мəһлул оланачан» мшəһидə слэмək лəзымдыр. Елə ки, молекулларын «вурушмасы» дəјанды, реаксија үзə дуруб, даһа давам етмək истəмəди, онда маһијəтин нəгиги үзүнү мүəјјэн гəдэр көрмək олар. Бəс турист көзү

буна гадирдирми? О ки, бу вə дикəр өлкəни даһа чох харичдэн көрүр, сəфəрни тарихи абидэлəрдэн башлајыб, «тарихсиз» мшманханаларда гуртарыр. Доғрудур, нэр бир халг өз тарихи абидэлəриндэн башланыр. Онун јазылы, тикили абидəsi јохса, онун дүнəнки јашајыш тəрзи, ичтимаи нəјаты, фəлсəфи-əхлаги көрүшү бу абидэлəрлə пиллə-пиллə галхыб бизим замана кəлмəјибсə, нэдэн билəсэн ки, нəгигətəн бу халг јашајыб. Онлар дүнəни бу күнə кəтириб. Бу күнү сабаһа апаран абидэлэр исə бу күн јараныр, доғулур, тикилир. Бу күнүн бəзи «ичтимаи думаны» нəлə онларын чохуну кизлəдиб. Балача бир күлəкдэн о думан дағыла билэр. Өлү палтары кєјдирилмиш чох дири тəрпənə, чанлы дону кєјмиш чансыз варлыгларын чоху исə шүшə көз кими јерə дєјиб чилик-чилик ола билэр. Кəрək нəрдэн турист көзү лүзүмсүз объектдэн јайырмағы, јоручу нəрəkəт хəттиндэн чыхмағы бачара. Адамы əввəл алудə елəјиб, сонра нур донлу əждаһа кими сүмүрүб удмаг истəјэн реклам-чағырышларын јанындан сажмајана адлајыб кечə, көздэн јайынан вə јайындырылан əсил көрмөлилəri көрə.

Бунлар: өзүмүн-өзүмə тəлиматым.

Бу да истисна бəнди: Тəлиматчы өзүм олдуғума көрə табə олмаја да билərəм.

Тəлимат бир јана, нечə көрəчəјəm Франсаны. Дүшүнүрəm каш тəсəввүрүм өзүнү доғрулдајды. Горхурам өлкəни əввəлдэн чографи əдəбијјатдан охудуғум кими, тəсəввүр етдијим кими көрмəјəm. Бу писдир. Бəс онда фикримдə нəкк олуб јашајан бир өлкəни нара атмалы-јам?

Чография дəрсин: Франсанын бөјүк бир һиссəсини овалыглар, (Франса, һарон овалығы) о гəдэр дə һүндүр олмајан лүксəkликлэр тутур. (Норманд лүксəkлији, Парис нөвзəsi, Лотаренкија јайласы). Əрази бир гəдэр бизим Губа—Хачмаз массивини, кичик Гафгазын дағ этəји вə дүзөнлик рајонларын хатырладыр. Аралыг дəнизи саһили рајонларын Абшеронун, Астара вə Лəнкəранын бəзи саһəлəri илə мүгајисə етмək олар.

Əјани вəсаит: Абшеронун, Лəнкəранын үмуми мən-зəрəси, Марсел вə Бақы лиманларыннын шəkли.

нəгигətи мүгајисəдə тапмаг олар. Лакин нэр чүр мүгајисə горхулудур.

Тасэввур, тэхэјјул вэ хэјал һэгигэти, объектив варлыг. Бунлар бир-биринин ичэрсиндэ јашаја билэр. Анчаг һэмншэ јох. Һарада вэ нэ гэдэр!..

Дејосон, бу тасэввур вэ һэгигэт алэмнин арасында буларын һэр бирини һэм габул вэ һэм дә инкар еләјон бир алэм дә вар. Ону керэ дә билэрсэн, көрмэјэ дә. Учурум көрмөјөндөдир. Бир анда бир дүнја—көрмөк истэдијин учуб төкүлүр. Ики дүнја галыр: тасэввур етдијин вэ көрдүјүн. Соңра орта бир вэзијјэт. Һэрсиндэн бир шеј көтүрүб, өз үчүнчү—истэдијин дүнјаны бэрпа еләјирсөн. Екватор хэтгини чэкиб, орада шэргдэн-гэрбэ фырланырсан. Кэрэк фырланасан. Бир јердэ дурмаг горхулу дур.

— Артиссинизми?—суалы мәни биринчи, икинчи вэ үчүнчү дүнјадан ајырыр. Дөрдүнчү дүнјам тэјјарэдир. Бу саат эсиң дүнја олу. Талејимиз ондан асылдыр. Талејим дүнјадан асылы дејилсэ,—демөк о јохдур—суалы бизимлә бирликдэ Парисэ учан бир дәстэ москвалы чаваилардан бири вермишди.

Ким исэ чаваб верди ки, «ичимиздэ артист дә вар». Соңра белэ бир данышыгы да гулагым чалды: Франсаны көрмөмисэнсэ, демөк Авропаны көрмөмисэн. Франсдан соңра елә-белэ, көрмөмөк дә олар. Нэ исэ, данышыгларын, суал-чавабын фэргинэ вармадым. Јахын чэркөлэрэ бахдым. Сабир Әһмэдов көзүнү пәнчэрэдэн ашагы зилләмишди. Елә бил бу бахышларла, гармаг кими һэји исэ көтүрмөк истэјирди. Анчаг һэлэ јерэ чатмамышды. Аббас мүәллим мүркүләјирди. Ојатмаг истэдим.

— Дејән, бу капитализм һавасы сизи бэрк јухуја вермөк истэјир һа. (Инди чох күман ки, Белчиканын үстүндөн учурдуг).

— Бу һавалары чох көрүмшөм, мүркүсүнэ кетмэрәм.—Көзүнү ачды. Јатмајыбмыш.—Тарихэ сәјаһэт еләмишдим. Билирсәнми бу јолла бир вахт ким кедиб Парисэ?

— Нэ вахт кедиб, ким кедиб?

— XVIII әсрин 80-чы иллэриндэ Исмајыл хан Нахчыванлынын гызы Фэхрэнтач. Азәрбајчандан тибби тәһсил алмаға кедән илк гыз. Тасэввур елә ки, ајларла јоллар јорғуну бир карета кедәрмиш Парисэ. Онуң ичиндэ зәриф вэ зәиф бир ишыг јанармыш...

— «Рәшид бәј вэ Сәәдәт ханым» да франсызча јазылыб ки...

— Мәммэд аға Шаһтахтински дә Парисдэ профессор олуб. Белэ фактлар чохдур. Булар һүнәр дејил. О заманын феодал гаралыгында Парисэ гыз көндөрмөк чох бөјүк гәһрәманылаға лајиг һүнәр иди. Хусусилә гөдим бир шэрг шәһәринин ханы нэ гэдэр ачыг-кизил тәһнәлрдән горунмалы. «дин әлдән кетди, намус әлдән кетди» дејиб сач јоланлара чаваб тапмады иди.

Даһа сорушумрам ки, хан гызынын Парисдэ окумасындан гонум-гоншунун, шәһәр чамаатынын хәбәри варды, ја јох. Әһмијјәти јохдур. Һәр ики һалда гәһрәманылг иди.

Ондан соңра бу әнәнэ нечэ шахәләниб, мәдәнијјэт кәтириб, ја фачиә,— дејэ билмэрәм. Сорушумрам да. Иллэрин үстүндән адламаға нэ вар. Әср јарымы, ики әсри бирдән чевирирәм. Азәрбајҗан торпагы үфүгүндэ бир-бириндән азча аралы дајаныб халгымызы ишыға сәсләјән ики зирвәнин јүксәклијини тәјин еләмөк истэјирәм: Мирзә Фәтәли вэ Мирзә Чәлил зирвәләринин!

Дејирәм, нэ јахшы ки, Дәрвиш Мәстәли шаһин Париси гуруб-дағытмаг «архитектурасы» еләмә соңралар мәлүм олуб. Јохса нахчыванлылар хан гызынын һәвәсини көзүндэ гојардылар.

— Вәс Мирзә Чәлил? Онуң өз Авропаси варды. Нәһрәм гаранлыгында созала-созала јаныб әридијини, әријиб јандыгыны јада салаг. Онуң пәнчәрәсинә нечэ хәјанәт бахышы низэ кими тушланыб, өмрүнү нишан алымышды. О өз мәгсәд һәдәфини нишан алмаг үчүн нишанкаһ олмагдан чәкинмәји кишилик сәъмырды.

Һәр бир чәмијјәттә ајры-ајры шәхсијјәтләрин елә кичик «ингилаблары» олур ки, бүтүн бөјүк ингилаблар, мәнчә, бу кичик ингилабларын мәчмуундан ибарәтдир. Бу ингилабларын мүштәрәк мүбаризәси олмадан бөјүк ингилаблар гејри-мүмкүндүр,—дејирәм. Мирзә Чәлилин башға «ингилабларыны» демирәм һәлә. Бирчә, бизим әсрин әввәллэриндә классик дини-ибадәт очагларындан бириндә гыз мәктәби ачмасы. Кичик ингилаб. Калачәк ингилабларын зәлзәлә очагларындан бири. Јенә Нахчывана гајыдырам вэ ја ону Авропа көјләринә чәкиб кәтирирәм. Газетләрлә тез-тез ешитдијим «Шәргин гапысында ишыглы Мухтар республикам» башлыгы чох тәбин вэ тәзә көрүнүр. Вахты илә бир нәфәр азәрбај-

чанлы гыз аяларла жол кеңиб Парисдәми, хардам охумалы иди. Инди Нахчыванда, онун маркәзләриндә, кәндләриндә нечә хәстәхана, поликлиника, тибб мәнтәгаләри... һамысы пулсуз, һамысы халгын хидмәтиндә. Неч шүбһәси, гадын һәким вә тибб хидмәтчиләри кишиләрдән чохдур. Хан гызынын руһу севинмәзи? Виз бу жолу 50 илдә кечмишик. Һәлә бир 50 ил дә кечсә...

— Диггәт!!!

Е'лан едилир ки, Парисин Ле-бурже тәйярә мејданына енирик. Һава булулдур, азачыг ѓагыш ѓагыб. Һаванын температуру 9—10 дәрәчә олар. Сејрәк думан вар. Башга дүңја, башга аләм. Бахмаг лазымдыр, анчаг дөјүкмәк јох! Көрмәмакли ејиб дејил, көрмәмишлик ејибдир. Јенә дә јаддашымын чографија дөфтәрини вараглајырам. Мән Парисин бүтүн биналарыны агаппаг, сүд-рәнкиндә тәсәввур едирдим. Будур, тәйярә мејданы этрафында башга бичимли, башга доңлу биналар.

Үмуми көркәм дә бамбашгадыр. Әлвида, мәним тәсәввур Парисим!

Парис мәнзәрәси. Парис һејрәти. Парис киносу. Булар һамысы бир шејдир. Бирдән адама елә кәлир ки, шәһәрин өзү бојда бир экран асылыр көз габағындан. Евләр, күчәләр, машинлар бир-биринә гарышыр, бир-бирини әвәз едир. Санки индиңә бу лентин бир мәнзәрәсн о бириси илә тоггушачаг, гәрибә бир гармагарышыглыг башланачаг. Көзүнү һамысында сахлаја билмирсән. Бир-биринә бағланмыш ки ми сүр'әтлә һәрәкәт едән машинлар елә бил ки, јола јүкләниб. Машынлар кетмир, бөјүк бир релс үстүндә алабәзәк јоллар дартыныр. Метро нилләләри ки ми фырланан јоллар машинлары һеј бошалдыр-бошалдыр, амма јоллар елә долудур ки, долудур.

Парис һејрәти әввәлчә адамын көзүнә гәрибә бир пәрдә чәкир. Бахырсан; һәр шеји көрүрсән, һәм дә көрмүрсән. Бир-бириндән ајыра билмирсән. Һәр шејдә парылты—ишыг, хәфиғ думан. Елә ки, машиндан ендиң, раһатландын, үз-көзүнү јујуб шәһәри пијада кәздин, һәр шеј өз јериндә бәргәрар олур, адиләшир, думаны чәкилир, ишығы азалыр, реал варлыга дөнүр. Бахмаг аздыр, көрмәк лазымдыр, дүјмаг лазымдыр...

Јанварын 26-да Москва күчәсиндәки «Резиданс де Марешо» мейманханасында јерләшиб, бир гәдәр исти-

раһәт етдикдән сонра шәһәри кәзмәјә чыхдыг. Әлбәттә, автобусда. Парисдә мәскунлашыб һавасыны алдыгдән сонра, көзәл күчәләрин дарлыгына һејфсиләннр, шәһәр һавасынын ағырлыгыны дүјурсан. Болкә, буна көрә дә Парислә танышлыг Јелисеј мејданындан башланыр? Бурдан Вандом, Һәмрә'јлик, Улдуз мејданларына кечиб, Шајо сарајына һејрәтлә бахыб, Гәләбә Тағы јанында дурухур, сәнәтқарына гәјри-ихтијари әһсан дејирсән. Сонра Ејфел гүлләсиндән Парисн сејр едәндә гәрибә хош һәзлә хумарланыр, шәһәрин сөзлә тәсвири чәтин олан мәнзәрәсиндән, индиңә јанындан кечиб кәлдијин Нотр-Дамын әзәмәтһиндән, Сенаны бир гәдәр боз көстәрән сејрәк думан романтикасындан вәчдә кәлирсән; елә билирсән ки, дүңја беләдир, көзәлдир. Дејирсән, јер күрәсинин Ејфел гүлләси ола; бурадан бахасан, һәр шеј көзәл көрүнә. Дүңјаны белә көрмәк истәмә'әнләри орадан ашағы толазлајасан. Ејфелин һүндүрлүјү 300 метрдир. Инди 15 метр дә телевизија антеннасы әләвә олунуб. 7 илдән бир рәнкләннр. Рәнкләннб гуртармасы 7 ил чәкир. Демәк, бир нечә фәһлә мүнтәзәм олараг ону рәнкләјир. 40 тондан чох рәнк апарыр. Ејфел гүлләсиндән Парис чох јахшы көрүнүр. Лап палеолит дөврүнәчән, Парисин бүнөврә дашыначан көрүнүр. Бу һәмин Парисдир ки...

Парисин јашы 2 миндән артыгдыр. Әлбәттә, бүтүн гәдим шәһәрләр ки ми Парис дә дәфәләрлә дағылыб, тикилиб, әлдән-әлә кечиб, мүстәғиллијини итириб. IX әсрдән исә чох әлверишли чографи мөвгедә, мүһүм тичарәт јоллары үзәриндә јерләшән Парис сүр'әтлә инкишаф етмәјә башлајыр.

Франса интибаһ дөврүнүн ән бөјүк нүмајәндәси Рабле доғулур. 1066-чы илдә М. Марсенин Парис Елмләр Академијасыны јарадыр.

1163-чү илдә Нотр-Дамын бүнөврәси гојулур; XIII әсрдә бу бөјүк мәдәнијјәт абидәси дүңја ме'марлығынын классик әсәрләриндән бири олур. XVI әсрдән артыг Парис шәһрәти доғулмаға башлајыр. XVII әсрни икинчи јарысы вә XVIII әсрдән исә Парис дүңја мәдәнијјәтинин мүһүм очагына чеврилир. Дени Дидро 35 чилдлик енциклопедијасы, В. Һүго «Сәфилләр»н илә дүңјаја кәлир.

Бу һәмин Парисдир ки, Наполеон Бонапартын (1799—1814) һүчумлары өлкәләр талајыр. О исә сақит-

сакит Сена этрафында гэлэбэ таглары учалдыр, лиман тикир, јол чәкир, мејданлар сәркиси ачыр, күчәләр музеји јарадыр, әһалисинин сајыны 700 минә чатдырыр.

Бу һәммин Парисдир ки, нечә буржуа ингилабыны доғуб бәләмиш, сонра да торпага тәслим еләмиш...

Бура нә гәдәр габагчыл ингилаби зијалынын көрүш јери, сығыначаг јери олмушдур.

1844-чү илдә бөјүк пролетар даһиләри К. Маркс вә Ф. Енкелсин достлуғунун бүнөврәси бурада гојулмушдур.

Бу һәммин Парисдир ки... И. Еренбургун 1933-чү илдә чап еләтирдији «Мәним Парисим» адлы фото албомундан бәзи сәһифәләри варагламаг истәјирәм... Парис күчәләриндә Сибир күркүндә дә, чылпағ да кәзмәк олар. Неч ким дөнүб сәнә бахмас. О, чох хошбөхт шәһәрдир, орда азадсан. Нә истәјирсән елә. О, чох гәддар шәһәрдир, бурда неч неч кәсин әлиндән тутан дејил. Истәјирсән даһи ол, неч кәс тәәччүбләнмәз, һејрәтә дүшмәз. Истәјирсән ачындан өл, бу ки, хүсуси ишдир...

Бу һәммин Парисдир ки... гаршымда Пер-Лашез гәбристаны ачылыр. Бәлкә дә, бура дүнјанын ән марағлы мазарыстан музејидир. Франсызлар өз руһларыны нечә дә гранитләшдириб, әбәдиләшдирмәји бачарылар. Пер-Лашез,—дејирәм — Парисин о дүнјасыдыр.

Морис Торезин, Марсел Кашенин гәбринә чичәк гоғуруг. Мүгавимәт һәркәтәи гәһрәмәнларынын гардашлыг гәбринә баш әјирик. Буһенвалд мүчәһидләри өнүндә дәһшәтә кәлирик. Дахили әләм, әзаб, нифрәт, гәзәб һејкәлләри. Сүмүкләр јердән галхыб һејкәлләшир. Елә бия бунлара әл дәјмәјиб. Торпагдан көјориб галхырлар. Онларын нитиғам истәјән бахышларындан јайынмаг чох чәтиндир. Кәрәк бахасан, дајанасан вә дејәсән: Сизин нитиғамынызы алачағы!

Ш. Бодлерин, В. Гүгунун мазарларыны ахтарырам. Көрмүрәм. Вахт азыр, тәләсирик. О. Уајлдын гәбринә көзүм саташыр. Јадыма «Күл вә бүлбүл» дүшүр. Бурада бәзи атлы-атсыз, адлы-адсыз һејкәл гәбирләрә нифрәтлә бахырам. Мүхтәлиф тарихи һадисәләри хатырлајырам. Бәли, Парис о Парисдир ки, — дејирәм — коммунарлары ајага галдырды, әлләринә һакимијјәт верди вә Пер-Лашез гәбристаны диварына сыхыб дәфин еләди.

Јадыма охудуғум көнд мәктәби дүшүр. Тарих мүәллиминиз Парис коммунасыны—1871-чи ил 18 март ингилабыны кечирди. Тарихдә илк дөфә пролетариат диктатурасы јараныр. һакимијјәт 72 күн фәһләләрин әлиндә олур. Либерал буржуазија һөкүмәти башда Тјер олмагла Версала гачыр. Онлар Елзасы, Лотаренкијаны 5 милјард франкла бирликдә Алманијага бағышлајырлар. Бисмарк һөкүмәти исә 100 мин франсыз әсирини сәхавәтлә азад еләјиб, Тјер һөкүмәтинин көмәјинә көндәрир. Франса фәһләләринә диван тутулур. 100 миндән артыг адам һәлак олур. Коммунарлар вуруша-вуруша сон пәнәһ јеринә—Пер-Лашезин диварларына сығыныб гәһрәмәнчасына һәлак олурлар. Коммуна заманы Парисин, һәмчинин Марселин, Лионун биналары үстүндә гырмызы бәрағлар далғаланырды. Дөнүб гәбристан диварларына јахын евләрә бахырам. Бајраг јохдур...

Мүәллим коммунарларын вурушуну тәсвир едән бир мәнзәрәни—рәсм әсәрини, бир дә Тјерин шәклини синфә кәтирмишди. Дәрсин ахырында мәләум олду ки, ушағлардан кимсә Тјерин көзүнү төкүб. Мүәллим һирсләнди. Бизи данлады. «Шәкли корламаг мәдәнијјәтсизликдир» —деди. Шәкли корлајан исә тапылмады. Инди Парисдә бојнума алырам ки, о заман шәклин көзүнү мән чыхармышдым. Версала екскурсијага кедәндә һәммин әһвалат јадыма дүшдү.

Парис һөкүмәтинин боғулмасында чар Русијасынын, АБШ-ын Парисдә олан дипломатик нүмәјәндәлији чох фәал иштирак едирди. Килсә, дин хадимләри онлардан бәтәр.

Карл Маркс Лондондан коммунарларла әләғә сахлајыр, онлары мүдафиә едирди. Сонра сағ галаң коммунар мүһачирләрә көмәк едир, ганадынын алтына алырды. Һәр илин сон базар күнү франсыз зәһмәткешләри ахын-ахын Пер-Лашезә, коммунарларын гәбирләринин үстүнә кәлир, тәнтәнәли матәмлә онлары јад еләјирләр.

Һәр ил 18 мартда ССРИ-дә вә бир чох башга өлкәләрдә Парис коммунасы күнү гәјд олунур.

Парис коммунарлары күлләләндә Гран Операнын бинасы тикилмәклә иди.

В. И. Ленин бурада јашајыб

Мари-Роз күчәси, 4 нөмрәли ев Парисдәдир. Парисин 14-чү рајонунда.

Вахты илә бура Парисин кәнар рајонларында имиш. Инди кәнарлығыны да, әввәлки сакитлијини дә итириб. Әлбәттә, шәһәрин мәркәзи күчәләринә нисбәтән, Мари-Розда машин аздыр, адам сәјрәкдир. Илк бахышда, һүндүрлүјү вә ме'марлыг кејими чәһәтдән башга биналардан сечилмәјән 4 нөмрәли евин тахта пилләлери илә јухары галхырыг.

Азәрбајчандан кәлмиш гонаглары Владимир Илич Ленинин Парисдәки ев музејинин јеканә әмәкдашы, рәһбәрин һәјатынын Парис дөврүнү чох көзәл билән вә һәвәслә, мәһәббәтлә тәблиг едән 55—60 јашларында ағсачлы, хошсифәт бир гоча, франсыз А. Лежандр гаршылајыр. Бәләдчимиз Александра Ивановна Вајјан бизи тәгдим еләјир. Гоча чох сәминијјәтлә бизи саламлајыр вә билдирир ки, «она дејилән вахтдан бир гәдәр кеч кәлдијимиз үчүн нәраһәт олубмуш. Чох шүкүр ки, саламатчылыгдыр». Вахт итирмәдән сөзүнә башлајыр. Франсызча арамла данышыр. Александра Ивановна тәрчүмә едир... Владимир Илич Ленин Ченеврәдән Парисә 1908-чи илин 14 декабрында кәлмишидир. Әввәлчә, о Сан-Марсел булвары 27 нөмрәли евдә јашајан бачысы Марија Илличнакилә дүшүр. Сонра 1909-чу илин 12 январында Бонје күчәсинә көчүр. Нәһәјәт, 1909-чу ил 6 ијулдан даими олараг бу евдә јашајыр. Ленинин јашадыгы мәнзил үч отаглы имиш: онун кабинети, Н. К. Крупскаја илә јатаг отаглары вә бир дә гајын-анасынын отагы. Ленинин бу евә кәлмәсинин әсас сәбәбләриндән бири бу иди ки, һәмин рајонда чохлу рус мұһачери јашајырды. Ев саһибләри бу үчотаглы мәнзилдә чох сәхавәтлә Русијадан вә башга јерләрдән кәлән гонаглары гаршылар, үзәк кенишлији илә сүфрә ачардылар. Гонаглар чох вахт онларда кечәләјәрдиләр. (Орчонкидзә, Камо вә башгалары).

В. И. Ленин Парисдә јашадыгы заман рус мұһачирләри арасында чидди иш апарырды. О заман Парисдә 20 миндән чох рус мұһачери варды. Онларын чохунун вәзијјәти дөзүлмәз иди. Өз сәнәтләринә көрә иш тапа билмирдиләр. Тапанда да, дил билмәдикләринә көрә онлары ишә көтүрмүрдүләр. Һәтта Сибирдән гачыб,

Парисә гәдәр пијада кәлән мұһачир дә варды. Ленинин тәшәббүсү илә јардым кассасы јарадылар. Әлбәттә, кассаја чүз'и мәбләг топламаг олурду. Камо агыр вәзијјәттә Ленинин јанына кәлмишиди. Ленин өз палтосуну чыхардыб она бағышламышды. Владимир Илич анасына јаздыгы мәктубларын бириндә вәзијјәтин агыр олдуғуну билдирир. Анасы Парисә пул көндәрир. Ленин пешман олур вә тәзә мәктуб јазыб, вәзијјәтин «дүзәлдијини» билдирир... Хаһиш едир ки, бир дә пул көндәрмәсин.

Лејин Парисин бу рајонуну чох севәрмиш. Һәр шәјдән әввәл, сакитлијинә, јашыллығына көрә. О, көзәл Илде-франсы, Медону, Қламары, Варјери сәјр еләр, бураларда велосипед сүрәр, һәр дөнәндә дә гајынаанасына бир дәстә чичәк кәтирәрмиш. Һәрдән Исси—Ле Мулинода тәјјарләрин учушуна бахыр, Монсури паркында мұһачир ушагларыны башына јығыб ширин-ширин сөһбәт едәрди.

1911-чи илин јазында В. И. Ленин Парис јахынлығында Лонжүмо дејилән јердә партија мәктәби јарадыр. Елә өзү дә Лонжүмоја—91 нөмрәли евә көчүр. Инди һәмин евдә хатирә лөвһәси вурулуб. Партија мәктәби Грант-рју күчәсиндә иди (17 нөмрәли ев). Партија фәаллары Русијадан вә башга шәһәрләрдән бураја курса кәлир, силсилә мұһазирәләр кечдикдән сонра вәтәнә гајдырдылар. В. И. Ленинин Ченеврәдән Парисә көчүрдүјү РСДФП мәтбәәсин Орлеан проспектиндәки (инди Ченерал-Леклерк) 1 нөмрәли евин һәјәтиндә тикилмиш балача дахмада јерләширди. Ленин һәр күн мәтбәәјә кәлир, чап олунан метариаллары охујур, дүзәлишләр едирди. «Пролетарин», «Соснал-демократ» гәзетләри, бир сыра китабча вә вәрәгәләр бурада чап олунуб, Русијаја көндәрилдири.

В. И. Ленин Парисә кәләнән сонра тезликлә Алезна күчәсиндәки 99 нөмрәли евдә Умумрусия партија конфрансы кечирилр. Конфранс өз ишини тәсвијјәчилик вә отсовизмә гаршы мұбаризә шұары алтында апарырды. Әсас мә'рузәчи Ленин иди. Ленинин тәклифи илә конфранс тәсвијјәчилији пилләјир, партија тәшкилатчыларыны она гаршы гәти мұбаризәјә чағырырды. Конфранс Русија фәһлә һәрәкаты тарихиндә чох чидди дөнүш нөгтәси, болшевикләрин бөјүк гәләбәси демәк иди. 1912-чи илин 13 ијунундан сонра Ленин Русија фәһлә һәрәка-

тына даһа җахын олмаг үчүн Парисдән Полшаја—Краков шәһәринә кедир...

Гоча франсыз данышыр, онун бахышларындан, үзүн чизкиләриндән дуҗмаг олурду ки, өзүнүн бу ишиндән, Ленин аловланыб дүңјаја җаылан бу үч иллик дөврүнү мәнәббәтлә тәблиғ етмәсиндән нә гәдәр разыдыр. Һәр базар күнү франсыз зәһмәткешләри бу еви зиярәтә кәлирләр.

Парис коммуналары гәһрәманчасына һәлак оланды Володја Улјановун бир җашы варды. Ленин Парисә кәләндә о вахтдан 38—40 ил кечирди. Парис коммунасындан сонра 1905-чи илин ингилабы да мәғлуб олмушду. В. И. Ленин һәр ики ингилабын тарихи ролуну, һәмчинин мәғлуб олма сәбәбләрини нәзәри чәһәтдән даһијанә шәкилдә изаһ етмишдир.

Инди Мари-Роздакы музейин пилләләрини енәркән дүшүнүрәм: Ленин рус пролетариатынын һардан һәрәкәтә башлајыб, һансы күчәдә, һансы мејданда нечә вуршдуғуну өз тәрҗүмәҗи-һалы гәдәр ајдын билирди. Парисдә Владимир Илич тәкчә Русија Сосиал Демократ Фәһлә Партијасынын бир сыра нәзәри һәрәкәт хәттинин планларыны һазырламагла бәрәбәр, һәм дә санки коммуналарла версалллыларын вурш—дөјүш театрыны әјани олараг көрмәк, тәсвир етмәк истәјирмиш. Бәлкә, Ленин јашајан бу евин үстүндә дә бир вахт коммуналарын бајрағы далғаланырмыш.

Биз Парисә кәлмиш азербәјчан турист групу адындан Музејә үстүндә В. Ленинин шәкли тохунмуш халча бағышладыг. Гоча франсыз һәдсиз дәрәчәдә севинди.

Гәрб дүңјасынын гәриб дүңјасы

Парылтылар ичиндәјди һәлә Парис бу күнәчән—27 январачан. Парис һејрәти мұвазинәтини итирмәјә башлады јаваш-јаваш. Адиләшди. Онун ишыг селиндәки магнит күчү јох олду. Адамлары көрмәјә башладыг. Бу, илан боғазындан чыхан евләрин ич үзүнү, арха тәрәфини көстәрә билән фактлар садаланды. Парислиләр өзләри дедиләр.

Парис әввәлчә формадыр. Елә формадыр ки, ону танымајан адамын аләминә бир һејрәт һисси илә өзүнүн даһили мәзмунуну көлкәдә гојуб унутдура биләр. Кәрәк бу

форманы көрәсән, бәјәнәсән. Елә ки, көрдүн, дејир: Парис мәнәм! Онда дејәсән: «Сән өзлүјүндә пис дејилсән. О пәрдәни галдыр. Парис ичиндә башга Парис кизләниб. Ону көрмәк истәјирәм».

Нә исә, Гәрб дүңјасы һагғында...

Мәһәмәд Мәһәррәмов баресиндә бизим мәтбуатда, јазылмышдыр. Арыг, узун, көјчәк кишидир. 75 јашы вар. Һәлә күмраһдыр.

Мән инди о адамларын һәјатыны, тәлејини варагламаг фикриндә дејиләм. Дүнәнләрини дә тәрпәтмирәм. Мұһачирләрин әксәријјәти бу күн «Правда», «Коммунист». «Литературнаја газета», «Әдәбијат вә инчәсәнәт» гәзәтләрини, «Азербәјчан» журналыны вә башга бир сыра мәтбуат вә китаб алырлар. Совет Иттифагынын, совет адамынын кечдији јүксәлиш јолуну көрүрләр. Һәтта онларын бәзиси вар гүввәси илә бунлары тәблиғ едир, гәрбин истисмар дүңјасындан хилас олмаг јолунун социализмдән кечиб кәләчәјини дејирләр. Инсан олан кәсин дили гәлбиндәкини ифадә етмәлидир. Әкәр бунларын биринин данышығы илә үрәк сөзләри арасында учурум варса, бизим бундан горхумуз јохдур, анчаг өзләрини алдада биләрләр.

Бу адамларла көрүш заманы инсан тәлејинин торпагла, чәмијјәтлә, ичтиман гурулушла бағлылығындан данышылды. Мұһачирләрдән бири чибиндән дәмала бүкүлү торпаг чыхарды. Азербәјчан торпагы! Онунла көзүнүн јашыны силди. Деди: Бајаты јәгин ки, јалыныздадыр.

Бурда бир гәриб өлмүш,
Көј кишнәр, булуд ағлар.

Гәрибин көјү дә кишнәмәз, булуду да агламаз. Гәриби јердән көтүрсә јенә бир гәриб көтүрәр.

Деди: О учадан бахыб, гүррәләнән Ејфел бизим дејил. О бәзәниб назланан Лувр бизим дејил. Сена бизим үчүн ахмыр, Де Голл да бизә әрк едиб һакимијјәтдән кетмәјиб. Дүзү беләдир. Биз дә бунула фәхр едирик ки, дүңјанын узаг бир јериндә азад Азербәјчан Совет Республикасы вар. Онун саһәсинин Данимаркадан ики дәфә, Белчикадан 2,6 дәфә бөјүк олдуғуну, әһали артымы чәһәтдән ССРИ-дә икинчи јердә кетдијини фәрәһлә дејирик. Тәблиғ едирик, она сөјкәнирик. Бизә сиз «Һеч кимсиз» дејәндә гачыб онун атласыны кәтиририк,

елминдөн, итгисадијјатындан, тәрэггисиндән сөз ачырыг. Ајры јурдумуз, ајры торпагымыз, ајры үмид јеримиз јохдур.

Бу һәмин Парисдир... XVI эсрин 40-чы илләриндә Сенанын сағ саһилиндә бөјүк Лүвр сарајы комплекси тикнитисинин өзүлү гојулулур.

Шәһидләр евинин бүнөврәси гојуландан 100 ил сонра коммунарлар шәһид олдулар.

Наполеон Бонапартын јүрүшләри бурдан башланыб.

Илк Бир мај нүмајиши бурда кечирилиб (1890).

1904-чү илдә «һуманите» гәзети бурда нәшрә башлајыб.

1920-чи илдә Франса Коммунист Партијасы бурада јараныб.

Парис нә гәдәр јарадыб, нә гәдәр атыб.

Парис нә гәдәр доғуб, нә гәдәр боғуб.

Парис өз формасыны, өз гурулушуну сахламағы, ону даһа да көзәлләшдирмәји бачарыш.

Парис мәзмунунун зиддијјәтиндә јашамағ азаддыр. Даһилик дә азаддыр, күчәјә атылмағ да.

Нә гәдәр амансыздыр, гәддардыр бу гәрб дүнјасы— бу гәрб дүнјасы...

«Франса чәнубдадыр»

«Каравелла» чох јахшы, раһат тәјјарәдир. Анчаг бизим «ИЛ—62» илә мүгајисә олуна билмәз. Бирини гар-тала, бирини гырғыја бәнзәтмәк олар. Дејәсэн, «Каравелла» чох тез старт көтүрүр. Јүксәклијә «тәдричән» галхмыр. Бирдән милләниб булудларын үстүнә чыхыр. Сабирә зарафатла дејирәм:

— Јәгин «Каравелла» бизим «гаравәлли» сөзүндәндир.

— Нә билим, һәлә елә бир гаравәлли көрмәмишик...

Јухарыдан Парис маһир бир хәритәшүнәсын планшетинә бәнзәјир. План-хәритәси илә бирликдә. Парис әтрафы тала-тала әкин јерләри, дағлар, мешәләр, ән чох хошума кәлән гара торпағ көрүнүр. Биздән габагы чәркәдә отуран Александра Ивановнаја суал верирәм:

— Франса чәнуб демәкдир, елә дејилми?

Билмирәм, белә суал вермәк олармы? Марселә көрә, ја «Марселјоза»ја көрә дејирсиниз? Бәлкә чәнуб Франсададыр, шәклиндә демәк даһа јахшыдыр?

— Елә икиси дә бирдир. Мәним нәдәнсә, Франса дәнәндә Марсел јадыма дүшүр. Марсел сөзүнүн тәләффүзүндән хошум кәлир...

Марсел—Массалиа Франсанын гәдим шәһәрләриндән бирдир. Бизим ерадан әввәл—VI эсрдән ерамыза гәдәр Массалиа јунанларын әлиндә олуб. Еранын әввәлиндән VI эсрә гәдәр исә Провансла бирликдә ромалылара табе едрилиб. Марсел дәфәләрлә әлдән-әлә кечиб. Каһ мүстәгил олуб, каһ Провансла бирләшиб. 1481-чи илдән исә Провансла бирликдә Франсанын тәркибинә дахил олуб. Марсел Франсанын биринчи лиман шәһәри, Парис вә Лиондан сонра үчүнчү сәнәјә мәркәзидир. Әһалиси бир милјондан артыгдыр. Бир сыра Африка, Чәнуби Асија, Јахын Шәрг өлкәләринә бу лиман бир нөв, көрпүдүр. Марсел лиманында бир чох харичи кәмиләрни көрмәк олар. Көзүмүз һа кәзирди ки, бир Хәзәр кәмиси, бир Бајыл дәнизчиси көрәк. Марсел шәһәри лимана бирдән дүшүр. Адама елә кәлир ки, шәһәр дәнизә бир гәдәр майлидир. Јүнкүл бир токан олса бүтүнлүклә ашыб дәнизә төкүлә биләр. Шәһәрин мәшһур киләсиндән, ән уча јериндән баханда Марселдәки чох сых биналар бир-биринә јанышыг кими көрүнүр. Парисин үмуми ме'марлыг мәнзәрәсиндә бир гәдәр ејнитиплилик, белә демәк оларса, јекрәнклик вар. Марселин гурулушунда исә рәнкарәнклик чохдур.

Дәнизә тәрәф милләнән баш күчә вә она паралел, чох да енсиз олмајан, јарашыглы күчәләрлә ахан мащын сели санки бу сүрәтлә шәһәри дартыб суја апарыр. Дәнизә салланан бу күчәләри ениһә кәсэн күчәләр онларын јолуну баглајыр, көпүнү алыр, сүрәтини азалдыр.

Сонралар Франсанын дөвләт һимни олан «Марселјоза» 1792-чи илдә бу шәһәрдә јаранмышдыр. Марсел дәфәләрлә баш верән Франсыз буржуа ингилабларында фәһлә һәрәкаты мәркәзи олмуш, Парисә һәјан дурмушдур. Марсел университетинин тарихи бизим еранын әввәлиһә кедиб чыхыр. Индики Марсел университети 1409-чу илдән фәалијәттәдир.

Франса Коммунист Партијасынын I гурултајы 1921-чи илдә Марселдә чагырылмышдыр.

Нәһажәт, боганагы шәһәр һавасынын тәзјигиндән, көзгамашдырычы парылтыларын мүхтәлиф сәмтә чагырышларындан бир гәдәр јаха гуртарырыг.

Тәбиәт көзәлдир. Неч нәји тәблиг еләмир. Көзә сохмур, тәрифләмир. Көстәрир. Нечә көүрүсән көр, өз ишиндир. Јоллар јук дашымагдан безиб әсәбиләшмир. Адамы һағылларадан апарә билир. Јол көзәл оландә ади мәгсәд үчүн кетдијинә белә севнинрсән. Јол јолдашындан да разы галырсән, сүрүчүдән дә. Јол пис оландә бәлмирсән сүрүчү писдир, јохса јолчәкән.

Пис јол чәкән әсил јол кәсәндир— дејирәм.

Бүтүн сәфәрләр, јүрүшләр мүбаризә һәрәкатлары јолдан кечир. Јолун вечинә дејил ки, кимсән, нәчисән, һәра кедирсән? Кедирсәнсә, демәк апармалыдыр сәни.

Јол һагында кимсә демишдир: Бир өлкәнин мәдәни сәвијјәсини мүәјјән еләмәк үчүн онун јолуну көрмәк кифәјәтдир. Јол халгын ағлындан башланыр.

Франсаынын чәнуб әјләтинә кедән јоллара чыхырыг. Бу јоллара чәкилиб демәк олмаз. Тикилиб дә демәк олмаз. Бу јоллар нәдәнсә, нәчәсә төкүлүб санки. Гајнар ләһим кими текүлүб вә донуб. Она көрә дә дүмдүздүр, мөһкәмдир, сыныг-салхагы јохдур.

Франса зәһмәткәши тәкчә јолу чәкмир. Јолун әтрафыны да чәкир. Јәни јол әтрафында јолун аһәнкдарлығы позә, һаважә диггәт чәлб еләјиб, вахт апаран вә ја һәјәчан доғуран даш парчасы, кол-кос, артыг һүндүрлүк вә саир гојмулар. Јолун о тәрәф-бу тәрәфиндә әкилмиш ағачларын јола салланан, бир-бириндән узун олан будағыны көрмәзсән. Ағачлар һәм башдан, һәм дә о јандан ејни дәрәчәдә сәлигә илә буданыр; јөндәмсиз будаг, гурумус һол-һанад дараныб атылыр.

Јол ајрычларынын хусуси јарашыгы вар. Јолдан ајрылан бир јол санки һараса «хош хәбәр» апарыр.

Франса сых автомобил шәбәкәсинә маликдир. Бзим кетдијимиз јоллар дөвләт јолу иди. Дөвләт јолундан башга, Франсада Департамент вә коммунал—пуллу јоллар да мөвчүддүр. Биз бу јоллар һагында ешитдик. Көрмәдик.

Марселлән Екс шәһәринә кедирик. Екс Јунанча су демәкдир. Гәдим ромалылар мәнәэрәли дәниз вә чајсәһили шәһәрләрдә јашамагы севәрмишләр. Екс дәниздән бир гәдәр аралыдыр. Јол боју о тәрәф-бу тәрәф үзүмлүк, мүхтәлиф мејвә бағлары, әкин јерләридир. Ексә варлы-

лар шәһәри дејирләр. Марселин «јүксәк чәмијјәт» адамларынын «иш отагы» Марсел, «јатаг отагы» исә Ексдир. Чох сәлигә-сәһманлы, ағачлы, бағ-бағатлы шәһәрдир. һавасыны Мерселлә мүгајисә етмәк олмаз. Тәмиздир. Марсел университетини әсас фәкүлтәләри бурададыр. Франсада олдуғумуз дөрд-беш күн әрзиндә күчәләрдә сас-күј ешитмәмишдик. Бурада кечәләдијимиз чох раһат «Негр-кост» мейманханасынын габәғындан кечә јарыдан кечәнә гәдәр охуја-охуја, һырылдаја-һырылдаја, чығырыша-чығырыша кечән чаванларын сәси кәсилмирди. Јәгин ки,—дүшүндүк—варлы балалары, әркөјүнләрдир. Јохса сабаһ ишә кедәнин күчәдә нә азары? Јағыш ара вермәдән јағырды. Анчаг һеч јердә палчыға раст кәлмәдик. Франсызлар палчыг проблемени јахшы һәлл едибләр.

Јазычы Имран Гәсимов Франса торпағыны Франсыз гобеленинә бәнзәдир. Чох көзәл бәнзәтмәдир. Франса торпағында бу әлванлыг вар. Франсаынын тарлаларыны франсыз сүфрәсинә дә бәнзәтмәк олар. Торпаг—әкин јери, бағ-бағат тәмиз вә сәлигәлидир. Санки һәр үзүм колуну хәткешлә өлчүб ејни бојда кәсәбләр. Үзүмлүкдә, нечә дејәрләр, диш гурдаламаға чәп танмазсан. Елә бил ки, франсызларын тарласыны рәссам ишләјиб. һәр јарыш торпаг әләниб. Дүјү кими арытланыб. Әтраф герзи-чәпәри сәлигә илә дараныб. Әлбәттә, торпаг үчүн кимин әлиндә олмағын фәргә јохдур, нечә әлдә олмағын фәргә вар. Франсыз зәһмәткәши торпаға гуллуғ еләмәк мәрһәләсини чоһдан кечиб. Бу гуллуғ, бу бахым онун сәвијјәсидир. Бу адичә иш нормасы, чөрәк јемәк, су ичмәк кими бир шејдир.

Бу әкин јеридирсә, Чәнуб—Мистрал күләји ону дөјүрсә вә һәм дә күләк, истигамәтнин мүхтәлиф сәмгләрә дәјиширсә, демәли, франсыз кәндлиси евин јеринә ики вә ја үч тәрәфдән алчаг сых сәрв ағачларындан тәбии чәпәр чәкәкәдир. Бу һәм јашыллыг, көзәллик, һәм дә тарла горујучу золагдыр.

Бәзи јерләрдә релјәф јахын екологји кечмишдә дәниз алтындан чыхмыш дашлыг-гајалыгдан ибарәтдир. Бураларда да маһир франсыз зәһмәткәчинин әли гурагыга давамлы һәмишәјашыл ағачлар әкин. Зейтүн ағачлары хусусилә, чоһдур. 1956-чы илдә бәрк шахта нәтичәсиндә уча зейтүн ағачлары гурујуб, гурујан гочаман ағачларын көтүјүндән тәзә шивләр бој атыб. Бу әразинин—

Провансын эн бөжүк чаы Ронадыр. Прованс гөдимдөн бәри өз боксиди илэ мөшһурдур. (Бренжол шәһәри јахынлыгында).

Провансын гөдим шәһәрләриндән бири Авиңондур. Авиңон папалар шәһәри адланыр. Авиңонда XIII—XIV әсрә мөхсус нәһәнк папалар сараы бөжүк мәдәнијјәт абидәсидир. Сарај өз монументаллыгы, ме'марлығы ансамблы, ичәрисинин романтик нахышлары, чөл көркөминин сәртлији вә әзәмәти илэ һејрәт доғуруп. Бәләдчинин данышыгынын ширин јериндә туристләрдән бири Александра Ивановнаја јанашыб, чох чидди төврлө, «бу нәдир, һеч мәним хошума кәлмир»,—деди.

Бәләдчи бу чиј атмачадан бәрк алынды вә гызарды. Доғрудан да, өзүнү итирмиш кими олду. Јәгин ки, өзлүјүндә сәвијјәни мүйәјјән елди. Неч әлава изаһата кечмәдән чох мәдәни шәкилдә деди: Сизә сатмағ фикримиз жохдур.

Авиңонун гөдим һиссәсинин диварлары бизим ичәри шәһәрин диварларыны хатырладыр.

Мүйәјјән мә'нада мәдәнијјәт јолла кәлир, јолла кедир. Бөжүк мәдәнијјәт пис јола сығышмаз, әзилиб дағылар, «төкүлүб итәр». Чөлүндә, әкин-бичин јериндә сәлигәси олмајан кәндлинин еви-сүфрәси дә јәгин ки, пинти олар.

Авиңон-Ним јолунун әтрафлары сәлигәли үзүм бағларыдыр. Әрази, әсасән, дүзәнлик, узағ Алп дағларынын әтәкләринә доғру алчағ тәпәликдир. Дәнизә доғру кетдикчә алчалыр.

«Мерседес»—маркалы раһат автобус бөжүк сур'әтлә ирәллијир. Азәрбајҗан маһнылары охујуруп. Ордан бурдан сәс гырылыр, аһәнк позулур. Күлүшүрүк.

Ғабагда чај көрүнүр. Дурудур, көмкөјдүр. Бу әразидә әһалинин әсас мөшғулијјәти кәнд тәсәррүфаты мөһсуллары истәһсалыдыр. Нимлидәр маһир үзүмчүдүрләр. *Тавелл* шәрәбыны чох тә'рифләјирләр. Анчағ бу учсуз-бучагсыз торпағларын кәнд тәсәррүфаты мөһсулларынын чоху кәндлиләрин дејил. Кәндлиләрин тәхминән јарыдан чохунун торпағы жохдур. Торпағ, әсасән, ичәрәдар фермерләрин әлиндәдир. Кәндлиләрин чох гисми мөвсүмү ишләрдә чалышыр: үзүм, тәрәвәз, мејвә јығыр, чәлтик саһәсиндә ишләјир вә с.

Балача Ним шәһәринин гөдим тарихи абидәләри илэ видалашыб Арл шәһәринә кедирик. Арла јахынлашаркән јолун кәнарында, дөшдә јумру ағ дашлардан көзән-

миш бир јазы диггәтими чәлб едир. Вјетнам сөзүнүн тәрчүмәсинә еһтијач галмыр. Бәләдчимиздән Вјетнамдан башға, галан сөзләрин тәрчүмәсини хаһиш едирәм. «Вјетнам халгы илэ һәмрәј олағ» јазылыб. Александра Ивановна (ону дејим ки, Александра Ивановна Вајјан миллијјәтчә русдур. Вахты илэ Русјадан кәлмиш рус мұһачиринин гызыдыр. Франсыз тәбәәсидир. Әри франсыздыр. Ики гызы вар. Гәр икисинә рус ады вериб. Өзүнү дејидиңә көрә онларла евдә русча данышыр.)

— Диггәт! — дејә А. Вајјан ајаға дуруп. — Бахын, о солдакы сынығ көрпү Ван Гог көрпүсү адланыр. Бир аздан икимәртәбәли бина көрәчәксиниз.—Ван-Гог мөһманханасы. Ван Гог һәмин мөһманханада јашамышдыр. 1944-чү илдә дағылыб, јенидән тикилмишдир. Ван Гог 1889-чу илдә Арлда јашамыш вә 5 мөшһур шәкил чәкмишдир.

Автобус дајаныр, балача бир паркын јанында јерә енирик. Кечирик парка. Јамаң шүәрбаз олмушам. Паркын кәнарында лөвһәјә һәкк олунмуш шүарын мәнасны сорушурам. Јазылыб: «Бу бағ сизиндир, онун тәмизлијини, сәлигәсини евиниз кими горујун».

А. Вајјан балача паркдакы нәһәнк сидр ағачыны көстәрир. Ағач бир гәдәр әјридир. Көвдәдән дүз битиб. Башдан исә мәркәзи күчәјә тәрәф әјилиб. Бу әјрилик чәнуба тәрәф јөнәлиб—даһа чох ишығ удмағ үчүндүр, јохса о бири тәрәфдән мүнтәзәм әсән күчлү күләк бәлә әјиб онун гәддини? Илк бахышда дәмәк чотиндир. Ики бөжүк будағ икзәри чәлб едир. Ики ганад кими. Адама елә кәлир ки, ағач һавада дуруб. Бу будағлардан бири гырылса сидр о саат ашачағ. Бу, маһшур Ван Гог сидридир. Рәссамын «гәһрәманларындандыр».

Арл өзүнүн гөдим јералты (бизим еранын әввәлләринә мөхсуси) анбарлары, учуб дағылмыш, һәлә классик көзәллијини сахламыш јерүстү театр биналары, гөдим базарлары вә с. илэ фәхр едә биләр. Бунлары сәјмағ истәмирәм. Франсыз коммунист партијасы тәшкилатларындан бири Арлын јерләшдији департаментин әразиндәдир. Кәләң күнү шәһәр кафеләриндән бириндә Арл партија (коммунист) комитәси кәтибләриндән бири чај-кофе столу архасында бизмлә сәими сөһбәт етди. 55—56 јашларында орта бојлу, чевик бир рус гәдыны һамымызла әл вериб көрүшдү. Чох јахын адам кими

һал-әһвал тутду. Тәзәчә алдығы «Правда» гәзетиндән бизә муштулуғ хәбәри охуду: «Парис һәдијјәләри» Парисдә јашајан азербайҗанлы М. Мәһәррәмов Азербайҗан чохлу гижмәтли әл јазмалары көндәриб. «Правда» бу барәдә хәбәр вермишди. Гәзети бизә верди. Кәтириб Парисдә М. Мәһәррәмова чатдырдыг.

Һәмин гадын 1920-чи илләрдә Москвада франсыз коммунистләриндән биринә әрә кедиб. Бирликдә Франсаја кәлибләр. Әри бу департаментдән бир нечә дәфә Франса парламентинә депутат сечилиб. Инди јашы 60-дан кечиб. Лакин һәлә чох күмраһдыр. Русча фикрини анлада билир. Күлли мигдарда пенсия алыр. Оун чох һиссәсини һәр ил Арл партија тәшкилатына верир. Гоча коммунист, узун, сарыјаныз көјчәк оғланы бизимлә таныш елади: «Вот комсомол!»—деди.—Франса Коммунист Көнчләр Иттифагы Арл комитәсинин катиби.

Бурада вә башга шәһәр вә гәскәләрдә чохлу чаванларла көрүшдүјүмүзә, бәзән исе кәнардан онлары мушаһидә етдијимизә көрә бир һашијә чыхмаг истәјирәм.

Елә Парисдә вә Марселдә вә әјаләт шәһәрләриндә дә франсыз кәнчләрини чох садә, тәбин, бәрбәзәксиз кәјинән көрдүк.

Доғрудур. Инди Парисдә узун, кеп шалвар кәјиб узун сач сахламаг, ортасы дар, узун әтәкли палтода јахасы ачыг көзмәк дәбдәдир. Анчаг бунлар чох аз гисм чаванлардыр. Бунлар садә, зәһмәткеш, гајғылы, гәтијјән бекәр көрүмәјән франсыз халгы ичиндә итиб-батыр. Ахшамлар беләләринә кабареләрдә, ресторан вә кафеләрдә, дикәр әјләнчә јерләриндә чох раст кәлмәк олар. Бунлар башыны ашағы салыб иш көрәнләр үчүн үфүгүн о үзүндә јашајырлар. Онлары көрән јохдур.

Чәнуб сәјәһәтимизин ахырынчы күнү гәрибә бир нағыл дунјасы фикримдә һәкк олуб галды. Гәди ибтидаи инсаннн сәрт гәјалары јонуб сәлигәдән дөрдкүнч магаралар ачыб јашадыгы «чәһәннәм дәрәси» дејилән јердән кечиб (рәвајәтә көрә Данте бурада олмуш вә «Илһин комедија» да тәсвир олунан чәһәннәм бурадыр), алчаг дағ јамачлары илә јухары дырмашырыг. Даһа машинала кетмәк мүмкүн дејил. Јохуша дирәириик. Бир аздан дағүстү јастанда гәдим бир галачаја, инди 200 нәфәр адам јашајан кәндә чыхырыг. Кәздијимиз чәнуб әјаләтиндә көрдүјүмүз јекәнә кәнд. Евләрин һамысы пиллә-пиллә, бир-биринин үстүндәдир. Бу евин гапысы

о бири евин дамына ачылыр. Диварлар јонулмуш сал гәјалардандыр. Кәнд мисилсиз даш музәјдир. Х әсрдән XVI әсрә гәдәр һеч бир гүввә илә бураны алмаг мүмкүн дејилмиш. Топ мејдана чыхдыгдан сонра галача өз «алынмазлыг» һүнәри илә видалашыб. Инди бура дунја туризминин әп чох диггәт мәркәзиндә олан јердир. Бурада романтик бир гәһрәманла—Жаһна Матјо адлы гәдинла таныш олдуғ. Дағ дөшүндәки бу галачада балача бир кархана ачыб. Даһа доғрусу, кархана бизим көрдүјүмүз һаналарын бир аз тәкмилн вә мәдәнисидир. Чүрбәчүр шаллар, жакетләр вә башга һалтарлар тохујур.

Икимәртәбәли даш евин биринчи мәртәбәси мағаза, икинчи мәртәбәси исе карханадир. Ж. Матјо вахты илә Парисдә јашајырмыш. Парисдәки ев-ешијини атыб бурадакы зәһмәткешләрә көмәк мөгәди илә һәмин кәндә кәлир. Чаванлыгында рус дилини билирмиш, инди унудуб. Гәдим нағыллардакы хейрһаһ, ипәк гарылары хатырладан бу гадын өз зәһмәти илә тәкчә өзүнү, өз аиләсини јашатмыр, нечә фәһлә — зәһмәткешин тәлеји үчүн дә чалышыр.

Феодализм дөврүнүн чәнкавәрләри јүксәк јерләрдә мәскән салмагта белә һесаб едирләрмиш ки, онлар һамыдан уча вә күчлүдүрләр, јенилмәздирләр.

Гәрибәдир, бу дағ дөшүндәки галачадан чох да узат олмајан чәһәннәм дәрәсинин вадиси илә ашағы кәдикдә гәдим бир шәһәрин харабалыгы илә гаршылашырсан. Бу да Бо шәһәри адланыр. 2400 ил бундан әввәл салыныб. Шәһәр кечән ил үзә чыхарылыб. һамамы, базыры, планлы, сәлигәли күчәләри, дини-ибадәт, едам јери вә с. о заман олдуғу кими бәрпа олунуб. 2400 ил бундан әввәл јаранмыш зәнкин мәдәнијјәт абидәси. Даһа чох өјронилмәјә лајиг абидә. Демәли, дағлара сөјкәнмәклә, јухары чәкилмәклә өзүнү јашада биллиб. О бири исе даһа зәнкинди, мәдәнијјәти илә инсанлара јахын оларкән дәфи едилиб. Көрәсән һансы һағлы имиш?

Арл коммунистләринин бизим шәрәфимизә дүзәлтдији зијәғәт јадда галан күнләрдән биридир. Мәчлисдә 25—30 нәфәр франсыз коммунисти вә башга шәхсләр иштирак едирди. Јерлиләр арасында бир нечә нәфәр русча билән вар иди. Онлары мәчлисдә елә јерләшдирдиләр ки, һәр ики столада бир нәфәр «каталлизатор» ола билсин. Илк гәдәһләр Франса Совет достлуғу шәрәфинә, Азербайҗан—Франса әләгәлоринин көләчәк јени форма-

лары шәрәфинә, гонагларын сағлығына галдырылды. Мәчлис гочаман коммунистләрден бири апарырды. Шәмси Бәдәлбәјли азербайҗанлы гонаглар адындан разылыг елади, мараглы данышды. Франсызларын диггәтини чәлб едән сөвләр деди.

Франсызлар чох садә, мәдәни, көзә чарпан адилкә зәнкин сүфрә ачмагы бачарырлар. Ифрат «гонаг-пәрвәрлик» етмир, «һәлә далы вар» ишарәси еләмир, хош сөһбәтлә, сәними тәклифлә-гылыгла једирдирләр адамы. Ән көзәл ичкилери шәрабдыр. Елә билирсән ки, гәрибә үзүм сүдү ичирсән. Јемәк сүфрәсиндә спиртли ички ичмирләр. Шәраб ичирләр. Азербайҗан конҗакынын, Москва арағынын да дадына бахдылар. Бир гәдәр «бизим кими» ичдиләр.

Мәнимлә јанашы отуран јашлы, лакин чох гывраг көрүнән бир киши тәмиз рус дилиндә: «Кәлин таныш олаг»—деди.—Таныш олдуг. Кечиб о тәрәфә, мәнимлә үз-үзә, Сабир Әһмәдова јанашы отурду. «Гој бу чаван оған (мән) арвадымын јанында отуруб, «ухаживат» еласин». Арвадына тәрчүмә елади. О да разылыгыны билдирди. Сәнәтимизи сорушду. «Мәтбуат ишчисижик»,—дедик.

— Тәхминән һәмкарыг, мән дә рәссамам.

— Чох јахшы! Бәс бура нечә дүшүбсүнүз?

— Тарихи узундур, 50 илдән артыгдыр азад инсан, азад сәнәткарам.

— О азадлыгы хырдалајын көрәк, нә демәкдир.

— Қрым атлы дивизијасында чар ордусунун капитаны олмушам. (Өзүнүн дедијини јазырам) Ингилаб заманы гачмышам харичә. Сизин дилә тәрчүмә еләсәк: ағ гвардијачы мүнәчирәм. Серкеј Николајевич—фамилијамы да дејирәм. Анчаг јазмајын. (Татарча бир ики сөз деди. Деди елә јадымда галан бунлардыр. Вахты илә јахшы билирдим. Ахы Қрымда јашамышам.) Билирәм, совет журналисти харичдән гајыдан кими бир шеј јазмадыр. Мәтбуатынызы охујурам. Бу јахшыдыр. Анчаг бир аз дүз јазырсыныз, бир аз да гејри-дүз. Гејри-дүзү даһа чохдур.

— Мәсәлән, бир факт?

— Факт... Факт одур ки, биздә, даһа доғрусу, капитализмдә, мән неч бир өлкәнин вәтәндашы дејиләм, шәхсијәт азаддыр. Бу саат ади бир франсыз күчәжә чыхыб,

ағзына кәләни данышар вә һәтта президенти сөјә дә биләр. Сиздә нечә?

— Бу данышыға, бу сөјүшә бир шеј верирләрми? Мадам ки, ачыг данышырыг, киши кими дүзүнү дејин!

— Дүзүнү десәм неч нә! Бир ағыз навадан башга, неч нә!

— Биз неч нә үчүн данышырыг. Күчәжә чыхыб бош-боғазлыг еләмәк, сөјүш сөјмәк бизим социалист етикамыза јабанчыдыр. Сизин заводда фәһлә нә кими гүввәјә маликдир?

— Неч бир гүввәјә. Истәдији вахт завод саһиби ону күчәжә ата биләр.

— Бизим заводда, үмумән һәр мүәссисәмиздә исә фәһлә, зијалы-гүввәдир. Оуну тәләбаты мүдир үчүн ганундур. Бу азадлыгын варса, бујур, Серкеј Николајевич!

— Азадлыг... О чох да инсана кәрәк дејил. Нә билим, бәлкә... Бир аз көврәлдим. Бу күн рус кими ичәчәјәм.— Арвады е'тираз етсә дә, «машын сүрәчәксән» десә дә, бахмады. Москва арағыны гәдәһләрә төкдү, ичдик. Бир аздан бәрк кефләнмишди. Көзләри долмушду.

— Мән Русијаны севирәм, гајытмаға һәм үзүм чохдур, һәм дә кечдир. Неч бир өлкәнин тәбәәси дејиләм. Франсыз ордусунда алман фашистләринә гаршы вурушдуғама көрә 2 000 франк тәгаүд алырам. Бир итим, бир арвадым, бир өзүм. Рус доғулмушам, рус да өләчәјәм. Дүзү будурса, дүнјанын кәләчәји Русија илә бағлыдыр...

Бир нечә рус маһнысы охуду, өзү дә јахшы охуду. Мәчлисин диггәтини чәлб етди. Јанымыздакы франсызлардан бири она ирад тутду ки, чох данышырсыныз, гонаглар јемир.

Сон сөзү бу олду:

— «Правда»ны мүнәтәзәм охујурам. Ана Волгаја салам дејин...

Бизи евинә гонаг дәвәт елади.

— Сабаһ кедирик,—дејә тәшәккүрүмүзү билдирдик. Мәчлисин мусиги-рәгс һиссәси башланды. Франсанын чәнубунда да эн чох «Фарандол» рәгси јайылыб. 1789-чу ил ингилабындан сонра «Каманјола» маһны-рәгси үмумхалг рәгси олуб.

Франсызлар эн чох милли рәгсә бахмаг истәјирдиләр. Бизим гадынлардан ојнајан олмады. Франсызлар тәэч-

чублэндилэр. Сабир Әһмәдов Акифлә чох гәшәнк оҗнадылар. Франсызлар ләззәт верди. Дедиләр ки, гәзетимиздә дә јазачағы.

Тәнтәһәли мәчлисимиз чох сәһими јекунлашды. Дуруб чохумуз Арл шәһәрини јорулунчаја гәдәр кәздик. Нәр јердә кечәләр бир-биринә бәнзәјир. Араз ғырағының ајдын, улдузлу кечәләрини хатырладым...

Руон чајының делтасы бојунча дәнизә тәрәф ирәли-ләјирик. Чохлу һадир гуш кәзә дәјир. Бизим Ғызылағач ґоруғуна чох охшайыр буралар. Сүвејш каналы рајонундакы давадан сонра бәзи гушлар орадан дидәркин дүшүб. Бу рајону әбәди вәтән сечибләр.

Турист шәһәри олан Крал-Лиман, Камарг, Егмонт шәһәрләри бу әразидәдир. Нәрәсиндә бир гәдәр дајанды.

Сенти-Март шәһәриндә мәшһур гарачы килсәси вар. Нәр илин мај ајында гарачылар дини мәрасимләрини гәјд етмәк үчүн дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндән бураја топлашырлар. Чөл-дүз, дәниз саһили гарышга кими гәјнашан гарачыларын тапдағы алтында галыр. Сонрадан бураны саһмана салмаг франсызлар чох баһа баша кәдир.

Илыг, мүләјим чәнуб иглими илә видалашырыг. Саламат гал, Арл!

Һава тутгун, чискинлидир, адамларын чоху автобусда мүркүләјир. Аралыг дәнизи саһили илә Марселә кедирик. Фиқирлијәм, нараһатам. Бу күн балача Шәләланин ад күнүдүр. Инди јәгин ки, тез-тез «ата чәлди, ата чәлди», —дејиб гапыја гачыр...

Бир нечә кәлмә «Франса—Совет достлуғу чәмијјәти» һағында

Умумијјәтлә, Франсада бизи гәбул едән «Франса—Совет достлуғу чәмијјәти» ишчиләри иди. Онлар үзүкүләр, хошсифәт вә мәдәнидирләр. Рус дилини ә'ла билирләр. Зәһнимчә, Франса Коммунист Партијасы, франсыз коммунистләри, фәһләләри Парисдә вә башга департаментләрдә бу чәмијјәтин әсас тәблиғат гүввәси, дајаларыдыр.

«Франса—Совет достлуғу чәмијјәти» тарихини ва-рагламаг үчүн бир гәдәр керижә гајытмаг олар.

Һәлә 1905—1907-чи ил ингилабы заманы «Рус халгы илә һәмрә'ј халғларын достлары» чәмијјәти јаранмышды. Бунун да сәдри А. Франс иди. 1919-чу илдә Марсел Кашен «Рус халгыны мүдафиә чәмијјәтини јаратды. 1928-чи илдә Франсада «Совет Иттифағының достлары чәмијјәти» мејдана кәлди. Бунун да әсасыны А. Барбүс вә Вајжан—Кутјурје ґојмушдур.

1939-чу илдә Ромен Ролланын башчылыг етдији бу чәмијјәтин 80 мин үзвү варды. О заман «Русија бу күн» адлы 100 мин тиражла журнал бурахылырды ки, бу да һәмин чәмијјәтин органы иди. Тәһби ки, алман фашистләринин Авропа өлкәләринә вә ССРИ-јә һүчуму заманы Франса һөкүмәтинин мөвгеји илә әлагәдар олараг чәмијјәтин фәалијјәтинә хитам верилди. Франсыз коммунистләри исә бејналмиләл, антифашист мөвгеләрини мөһкәм сахладылар. Авропа гит'әсиндә ән чох ғыргын верән халғлардан бири дә франсызлардыр. Тәкчә бу рәғәми кәтирмәк кифәјәтдир ки, Франса мүғавимәт һәрәкәты заманы елә 85 мин коммунист һәлак олмушдур. 1.800 лиман—нәглијјат мәнәтәгәси, јашајыш еви вә башга бина дағдылмышдыр. Мүһарибәдән сонра фәһлә синфинин тәзјиги илә бир сыра банк вә мүәссәсәләр миллиләшди. 1947-чи илдә һөкүмәт тәркибиндән бир нечә коммунист назирин чыхарылмасы зәһмәткешләрин вәзијјәтинә, Франса итгисадијјәтинин үмуми вәзијјәтинә чох пис тә'сир еләди. «Франса—ССРИ достлуғу чәмијјәти» 1944-чү илдә Әлчәзирдә јенидән бәрпа олунур. Франса Коммунист Кәнчләр Иттифағы 1956-чы илдә, 1945-чи илдән фәалијјәт кәстәрән Франса Республика Кәнчләр Иттифағы әсасында јарадылмышдыр.

Үчүнчү Франса

Чәнуб рајонларының «балача Парисләрини» кәзиб бөјүк Парисә тәләсириј. Јоллар, мейманханалар, кафеләр, ресторанлар, гәјдләр, мә'луматлар даһа јоруб, әзир адамы. Һаының һејрәтиндә Вәтән көрүнүр. Кәзмәјә гәриб өлкә... мисалыны тез-тез јада салырыг. «Күтлә бир-бириндән узаг олдуғча чәзибә гүввәләри азалыр». Белә дејир физикләр. Вәтәндән узаглашдыгча бу гүввә нә гәдәр артыр! Коперник ганунуна сығмыр. Вәтән мә-

һәббәти. Вәтән мәһәббәтинин мәркәзиндә Вәтәндир ду-
ран. Галан нә варса, онун башына Фырланыр.

Парисдә Москваја, Москвада исә Бакыја јахынлаша-
чагы. Даһа Парисә һејрәтлә бахмадыг. Даһа доғрусу,
һеч бахмадыг да. Күндә көрдүјүмүз, јашадығымыз ади
шәһәрләрдән бири иди. Јени екскурсија, јени көрүшләр-
дән дә гејдләр көтүрән аз олду. Она көрәми ки, Франса
әјәләтләри илә даһа көзәлдир, даһа бахмалыдыр? Шәх-
сән мәнә, она көрә јох...

Јенидән Парисә гајыданан сонра бир гәдәр «јералты
Парислә», бир гәдәр дә «Парисин ичинә чәкилмиш да-
хили Парислә» аз-чоһ үнсијјәтдә олдуг. Үз-үзә отурдуг.

Парис әввәлки әдасына гајыда билмәди. Гајытса да
инандырычы олмазды. Јә'ни Парис елә һәмин Парис иди.
Биз ону «гејри-өзүндә» көрүрдүк. Анчаг нә белә көр-
мәкдән бизим түкүмүз тәрпәнди, нә дә елә көрүнмәкдән
онун.

Бирчә сон күнләрдә о јадымда галды ки, кәлишими-
зи ешидиб, бир нәфәр азәрбајчанлы Белчикадан учуб
кәлимишди. Мейманханада габағына чыханы гонаг елә-
јирди ки, јерлиләрим кәлиб. Нә үчүнсә елә һеј тәкрар
едирди: «Сабирдән бөјүк аллаһ јохдур јер үзүндә...»

Артыг Парис галды Парисдә. Тәсәввүр Франсамын
чоһу төкүлүб галды Франсада.

Көрдүјүм Франсанын да «нәјимә кәрәкләри» галды
өз үнванында.

Биринчидә дә—нә тисә доғрујду, нә исә тәрсинә, икин-
чидә дә елә иди.

Ондан төкүләнләрин јеринә бундан көтүрдүм. Анчаг
һеч биринә бәнзәмәди бу Франса. Икисиндән гонду, ики-
синә дә бир аз охшамады.

Үчүнчү Франсанын паралел вә меридианлары гәдим
мәдәнијјәт мәркәзләриндән, бөјүк бир халгын әһмәтин-
дән, бәрәкәтли, мәһсулдар торпагларындан кечир.

Дүнјанын һәр ики гүтбүнәчән, һәр ики јарымкүрәннин
180 дәрәчәсинәчән узана биләр бу паралел вә меридиан-
лар.

Дүнјанын сијаси хәритәси гаршысына јенидән чых-
маг истәјирәм...

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Мүәллифдән	2
Нахчыван албому	3
Гарабағ симфониясы	11
Күр говушур Салјана	29
Ариачајын ашыб-дашан нәғмәси	48
Јер үзүнүн Гарабағ дүзү	52
Масалынын баһары	64
Торпагда көјәрән учалыг	69
Поэзија достлары, әһмәт достлары	76
23 илдән сонра јазылмыш чаваб	88
Икинчи јер... «Икинчи адам»	99
Франса вә... үчүнчү Франса	109

МАМЕД АРАЗ
(*Ибрагимов Мамед Инфил оглы*)
ОТТЕНКИ ЖИЗНИ И СЛОВА
Публицистические заметки
(*На азербайджанском языке*)

Редактору *Зијаддан Султанов*. Рассамы *А. Көзөлов*.
Бэдин редактору *Н. Рэдииков*. Техники редактору *С. Нэ-
бибзадэ*. Корректору *С. Мусајева*.

Јығылмаға верилмиш 30/VI-1975-чи ил. Чапа имзаланмиш
14/XI-1975-чи ил. Кағыз форматы 84×108^{1/2}. Кағыз № 2. Физики
ч/в 4,25, Шэрти ч/в 7,14. Учот нэшр. в. ФГ 01019. Сифа-
риш № 947. Тиражы 7500. Гијмэти 29 гэп.

Азэрбајчан ССР Назирлэр Советинин Дөвлэт Нэшријат,
Полиграфија вэ Китаб Тичарэти Ишлэри Комитэси
„Кэчлик“ Нэшријаты, Баки. Нүсү һачыјев күчэси. № 4.
Јени Китаб мэтбээси, Баки, Э. Тағызадэ күчэси. № 4.

29 гэн.

A3

A75